

Орга № 3. 2018 (зорбанан кеп)

Пачхьалкхан бюджетан учреждени
«Литературин-исбаьхьаллин журнал «ОРГА»

Арадолу 1958 шарахь дуьйна

Шен ненан мотт халкъо,
Сий ойбуш, Iалашбахь,
Цу халкъан паргIато
Цхьаммо а хьошур яц.

Мамакаев Мохьмад

сайташ: www.orga-journal.ru

эл. почта: orgagroz@mail.ru

Кьорта редактор
Алиева Зарина Лом-Алиевна

Редакцин кхеташо:

Абдулаев Леча
Ахмадов Муса
Бексултанов Муса
Бурчаев Хьялим
Бадаева Iайшат
Минкайлов Эльбрус
Сумбулатов Дени
Цуруев Шарип
Шамсудинов Бувайсар

Журнал диллинарг:

Нохчийн Республикин кьоман по-
литикин, араьхарчу зIенийн, зорба-
нан, хаамийн Министерство

364060 НР, Соьлжа-ГIала,
Дудаев С. бульвар, 5, Радион цIа

Журнал зорбанехь кхаа баттахь цкъа арадолу,
электронни кепехь
- Iюра баттахь

Редакце схьалушийолу произведенеш
зорботьохна хила еза. Журнала тIе ца тоьхначу
произведенийн маххадор а, уьш авторшка
юхаялар а редакцино шена тIе ца лоцу.

Субьрташ даьхнарг – Катаев М-Э.

ЧУЛАЦАМ

ПОЭЗИ

ИСМАИЛОВ Абу Гатта оила... <i>Стихаиш</i>	3
ИДИГОВА Жанна Сан мехкан х1уо доңчу махкахь хуьлийла даң де а тоьлла... <i>Стихаиш</i>	7
КАВРАЕВ ШапаI АллахI Деле кхойкхуш. <i>Стихаиш</i>	9

ЮБИЛЕЙ

АЙДАМИРОВ Абузаран – 85 шо СУМБУЛАТОВ Дени Халкъан а, мехкан а дуьхьа ваьхнарғ. <i>Статья</i>	11
АЙДАМИРОВ Абузар Заккаманин г1ан. <i>Дийцар</i>	15
ЭЛЬДЕРХАНОВА Зайнап Абузаран х1усамехь – цахь санна. <i>Статья</i>	28

ПРОЗА

БЕКСУЛТАНОВ Муса Ден доттагI. <i>Дийцар</i>	32
АХМАТУКАЕВ Адам «Ромеой», «Джульеттий». <i>Дийцар</i>	38
МАГОМАЕВА Марем Цазамех а дог1у ц1ий, лазийча. <i>Дийцар</i>	43
АТАМАЕВА Залина Лаьмнашца йолчу ярташкахь къаьсттана хаза хуьлу гурахь. <i>Дийцарш</i>	53

ДАГАЛЕЦАМАШ

МАХАЕВА Жовжан Генарчу а, хийрачу а махкахь. <i>Дагалецам</i>	57
--	----

КРИТИКА А, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИ А

ГАЙТУКАЕВ Казбек ХIХ-чу бешеран хьалхарчу эхан оьрсийн литературехь Кавказ шина кепара гайтар. <i>Статья</i>	61
--	----

ПУБЛИЦИСТИКА

СУМБУЛАТОВ Дени Замано хийцина амалш. <i>Статья</i>	80
--	----

ГОЧДАРШ

АЛЬФОНС ДОДЕ Паьххьара урок. <i>Дийцар. Гочдинарғ Алиева Зарина</i>	85
--	----

ДРАМАТУРГИ

МАКАЛОВ Шамсудди Лаьмнашна майраниш беза. <i>Пьеса</i>	88
---	----

Поэзи

ИСМАИЛОВ Абу

Патта, оила

Мерза гIенаш гуора суна гIенах.
Моьттуш вара – дахар хала дац.
Амма, хьийзаш кху чехкачу хьерахь,
Хаьа хIинца, суо хиллийла харц.

Шуьйра тIемаш тохий, гIатта, оила,
Дуьне толлуш дIасайолало,
Льатгах мотт беш, тIулгех еш хьайн гIовла,
Iама, йовза, изшае хало.

Дагийна тIай

– Хьо жима, жима ву, – элира ахь.
Ткьа суна-м хетара суо воккха кьонах,
Моьттура, эшначохь ахь хаам бахь,
Айса хьо лариййр ю массо а вонах.

ХIунда ца хьовзийра букара дарц,
ХIунда ца хезира стигалан кьовкьар,
Цу сарахь хьайн даге хьо лийча харц,
Хьо яхча цIеххьана хаьржинчу новкьа?

Ма атта, ма атта хадиьра вай
Бераллин догцIенчу безамах ловзар.
Вай цуьнца дазийна чилланан тай.
Иза а хедира, ма хиларг гIоза!

Мохо дIаядийра заманан йист –
– Хаьдда тай айьира, хIаваэьх хьовзош.
ХIунда ца хилира со хьобга вист,
Льаттачохь, сайгара тен юьхьиг ловзош?

... Хийламмо хийлаза лехна и тай,
Шад бина, ши юьхьиг вовшахтаса гIерташ.
... Овкьарлахь Iуьллу ахь дагийна тIай,
Кьестадеш вайшиннан дахаран бердаш.

Аьхкенан догIа

Юха а карийна бицбелла могIа,
Бераллин урамехь уьдуш ву со...
ЦIеххьана долало аьхкенан догIа,
Дагахь а доццушехь вашаво цо.

Уьду со, бер санна, Iаьмнаш чу лелхаш,
Iаламан беркато цIандина дог.
Ткьа стигал? Стигал ю суна
тIейоьлхуш.

ХIун бала бу-техьа балхориг цо?

Хетало, вайн латта мара а кьуьйлуш,
Кьеначу наношка хьобжуш ю и,
ГIийлачу бIаьргийн аз
дагах чеххьуьйлуш,
Шега цо гулдина цу бIаьргийн хи.

Тахана елхалахь, елхалахь, стигал.
ДогIанца яйалахь бохаман цIе.
ТIеман суй хIаллакбеш, кхиййта цигахь –
Машаран льатта тIехь, зезагаш цIен!

Безаман лазам

Хьолан да ву, аьлла дац ас хьоьга.
 Дегайовхо – берриг бахам бу.
 Ирсан дари шалха тайца тоьгу,
 Цхьалха хилча, иза хедар ду.

Вайна юккье ма йолийта херо,
 Хиэ а доькью лаьмнаш кьестадеш.
 Хила вайша шина куьйгах терра –
 Цхьаммо важа дуьлуш, доладеш.

Хила вайша цхьаьна деган лазам.
 Шиннех цхьаьний бен
                                   ца болуш дIа.
 Хир ю тIаккха
                                   хIора бIаьсте хаза,
 Атта ловр ду шийла догIу Iа.

Лаьттан йиш

Хезний хьуна, хьоме доттагI
 Лаьтто локкху башха йиш?
 Хезар ю, хьо хьалхе гIаттахь.
 Тергалдахь ахь лаьмнаш, хиш.

ХIора дийнахь хеза вайна
 Цуьнан мукьам дегнаш чохь.
 Цу мукьамца ойла тайна,
 Мерзаш декош хьоккху мох.

Олхазарша вовшийн хьестар;
 ТIулгаш цIубдеш доьду хи;
 ХIора бецан хелиг лестар;
 Цунна тIера лепа тхи–

Дерриг иза, кхин а дукха,
 Дийцина ца валлал а,
 Лаьтто локкху эшарш ю-кха,
 Ткьа хезаш-м яц хьанна а.

Кхолламан совгIат

Хьаьж юккье, сиз хуьлуш, дижийта шо.
 Хилийта хIора васт сан дагахь лаьтташ.
 Дахаро доIанна ца делла жоп.
 Замано готуьйсусу, чехка берг етташ.

Дийр дац ас тахана кхолламна арз,
 Цо суна даларна хьо санна совгIат.
 Хазийта сан лерехь хьайн мерза аз,
 Хуьлуйтуш бIаьстенан гIа-бечан гIовгIа.

Мерзачу набарха со хьуна гур ву,
 Довхачу лазарца хьан дагчохь вуьсуш.
 Бу вайшиь дIалаьцнарг безаман гура.
 Цхьаний гIур ду вайша, хенаца кьуьйсусу.

Сиха ву со

Беран Ёаьра нана санна хьобжуш,
Сиха ву хьо, соьга эли ахь.

Со хиларна сиха, корта кьобжа,
Некьан дорцо кьиза аьгна юьхь.

Ши ког биллал меттиг тоьу цхьанна,
Ткьа вукхунна дуьне готта ду.

Сих а ца луш, ваха лиьна хьанна?
Кху дахарах Ёаьбнарг мила ву?

Берахь дуьйна кху лаьмнашкахь ваьхна,
Денна муьйлуш ломан чехка хи.
Хаац суна-м, сан синтем цо баьхьна?
Я хила а хиллий техьа и?

Гина суна: сахуьлучу хенахь
Маьлхан гIаттар, яржош дашо кхес.
Гина суна: бода цоьстуш генахь,
Туьран диттах тера тоьхна ткьес.

Цец а дуьйлуш, Ёаьрла делакежаш,
Массо хIума бера тергалдо.
Цу ойланца кху дуьнене хьежа,
КIордадарна кхобру сиха дог.

Сиха хиларх, суна бехк ма билла,
Иштта ю-кха хIара зама вайн,
Лууш ву со цунна «Биллиг дилла»,
Иза изшош, кхерсто лаам сайн.

Некь

Доккхачу лаьтта тIехь
Цхьа гIулч а яьккхина вацахь,
Хала бу беа некь –
Ненера неIаре кхаччалц.

Дуьххьара хьан болар...
Вара хьо ча санна паргал.
Цу некьах хьо воллалц,
Вуьйжира хийлаза бергал.

Йоблура хьан нана,
Ёаьргаш чохь ирсан суй богуш,
Хьуна цу Ёуьйранна
Цеххьана карийча когаш.

Хьайн ага дицдина,
ВогIу хьо, и когаш текхош.
Цкьа цхьаммо идийнарш
Ахь хIунда идадо некьаш?

Айхьа хьайн некь билла.
Некь бита нахана ала:
«Ма деса ца хилла,
Хьан нанас техкийна ага!»

Гиллакх

Техволуш, ластабой корта,
Гойту вай гIиллакхан цуьрг.
Стаг велахь стагана гIортор,
Кховдаде вовшашна куьг...

Вистхиларх ма хета дола,
Ма кхера дожарна дош.
Тергалде астагIа болар,
Бохамо дассийна пхьош.

Вовшашка делалой хьовса.
Вовшашца яхь хилий кьовса.
Схьагайта диканан цуьрг.
Кховдаде тешаме куьг.

Дош

*«Аьлла долу дош аланза
долчу дешан лай ду»
Нохчийн халкьан кича.*

Мел генара хьабжча,
Лам санна хаалуш,
Сан дош, хьо хилалахь.
Багара дIадаьлча,
Безаман йовхо луш,
Дегнашка дижалахь.

Мичча а хьо кхачахь,
 Оьзда а, комаьрша,
 Пиллакхе лелалахь.
 Мецачунна – кхача,
 Цомгашчунна – маршо
 Хуьлуйтуш, декалахь.

Ког маса хьадалча,
 Сол хьалха а далий,
 Нийса некъ харжалахь!
 Мотт шера геланча,
 Сан дагара алий,
 Дуьненчу даржалахь!

Замане

... Ойланийн к1оргенехь,
 Йист йоцчу есаллехь,
 Схьалаца т1ам боцуш,
 Д1ах1отто бух боцуш,
 Б1аьргашна васт доцуш,
 Куьйгана кеп йоцуш,
 Канашкахь ца соьцуш,
 Гийдало хи санна,
 Пелгашна юккьешха
 Хьерсало г1ум санна,
 Маичхьара я стенга...
 Схьаоьху... д1аоьху...
 Хьо, Зама?...

Сан жималла

Диц а ца луш хуьлуш ду де.
 Лаьа, иза юха а лан.
 Дагахь доцуш, г1енахчул бен,
 Ги сунна сайн жималла...

... Хино йоху ч1ешалг санна,
 Урам-некъан тулг1ан т1ехь
 Йог1ура и, хаац, хьаннал
 Со ирс доцуш хилла-техь?

Бехке б1аьргаш лаьтга хьежош,
 Т1ехьелира... меллаша...
 Цхьана хенахь, сан дог т1ехош,
 Лелла йоллушехь а ша...

... Дахар дустуш лелаш ду де.
 Ж1арадуьйлу некъаш вайн.
 Дагахь доцуш, г1енахчул бен,
 Ги суна жималла сайн.

Маьрк1аже

Т1аьххьарчу з1аьнаршца –
 Башламах тийсалуш,
 Ц1ен хедар меллаша
 Чукерча рег1ах.
 Б1аьрзечу б1аьргаша
 Серлонца кьийсалуш,
 Хьерчабо шен маша
 Дуьненан дег1ах
 1аьржачу буййсано.

ИДИГОВА Жанна

Сан мехкан хІуо доцчу махкахь хуьлийла дац де а тоьлла...

* * *

ХІай! Нохчо-Къонаха,
Яхьйолу Къонаха,
Сан дехар ду хьобга,
Ларьелахь Нохчийчоь.

Къизаллин бага кхин
Яха ца йохуьйтущ,
Дераллин куьйгашка
Яра ца йоруьйтущ.

Ларьелахь Нохчийчоь
Кхайкхаза воґлучух,
Хан йолуш, йоцуш а
Баьрче ша хьийзачух.

Ларьелахь цабезам
Баьргаца хьобжучух,
ХьагІ-гамо, тешнабехк
Шен четахь кхобучух.

Ларьелахь харцонан
Маша а бузучух,
Бакъ изшош, харц толош
Дош ала ваьхьачух.

Ларьелахь буюберийн
Рицкъанаш хедочух,
Хьанал а, хьарам а
Иэдина дуучух.

Ларьелахь генарчу
Хазачу эшарех,
Дайн гІиллакх емалдеш,
Екачу зурманах.

Ларьелахь «аса, со»
Дезачийн кураллех,
Десачу хабарех,
Осалчу дезарех.

... ХІей, Нохчо-Къонаха,
Сан весет ду хьобга, –
Ларьелахь Нохчийчоь
Массо а вонах.

* * *

Сан де а хилийта тоьлла,
Дагана эшарш а тайна,
Оьшуш ю кхузара бецаш,
Оьшуш ду кхузара дитташ,
Аренаш, лаьмнаш а, хиш а,
Олхазарш, некъаш а, мархаш.

... Сан мехкан хІуо доцчу махкахь
Хуьлийла дац де а тоьлла,
Дагана эшарш а тайна,
Сан мехкан хІуо доцчу махкахь...

* * *

Олу дош даггара олура,
Даггара болучу безамца,
Безамо хьобхучу мукъамца,
Мукъамца йоґлучу эшарца.

Доґлу де беркате лорура,
Дезарш а беркате дерзадеш,
Туху куьг диканна тухура,
Боккху ког байбина боккхура.

Олу дош даггара аларца,
Дезарш а беркате дерзорца,
Денна а доьзална яцарца,
Сийлахьчу дарже а кхочура.

Сийлахьчу дарже а кхочура,
«Нана» цІе хьанала лелаян,
Цул деза дарж а ца оьшура,
Дуьненан доккхаллехь карадан.

Хаало суна

Хаало суна,
Йолуш хан-хене,
Амале ненан
Сайн амал ерзар,
Мацах цо сайга
Далхадеш хилларг
Доьзалшка тахана
Далхош а хилар.

Гуш ду-кха суна,
 Долуш де-дийне,
 Амате ненан
 Сайн амат дерзар,
 Мацах цо санна,
 Сирделла гиччош
 Йовлакха кѐла
 Гулдеш а хилар.

Хастам бо аса,
 Гуьйренан бешахь
 Га тосуш дитташ,
 Гаьнна шаьш кечлуш,
 Мацах сан нанас
 Бийцинчу матто
 Марздина дешнаш
 Добзалшка олуш.

* * *

Хилла а ца хилла-кх...
 Хиллехь а,
 Йиса а ца йисна-кх...
 Йиснехь а,
 Малха кѐл деша ло хилла,
 Со-м яша езаш а хилла.

Ала а ца кхиьна-кх...
 Аьллехь а,
 ЛадугІург ца ваьлла-кх...
 Ваьллехь а,
 Мархашлахь лечкѐа малх хилла,
 И-м лачкѐа кийча а хилла.

Дика а ца хьегна-кх...
 Хьегнехь а,
 Цуьрг цунах кхачарх дог
 Тешнехь а,
 «ХІуп» аьлча яьржа чан хилла,
 И-м даржа доьГІна а хилла.

Яха а ца йитна-кх...
 Йитнехь а,
 Харц кхел еш, чехийна-кх...
 Хетте а,
 Лам санна лекхачу собарца
 Дог даьгна-кх, со хилар бакѐдарца.

* * *

«Хинццалца а ларийна,
 Хинца а ларор ю,
 Добналлех ца юхуш,
 Дика, вон ловр а ду.
 Кѐльяха тхов боцуш,
 Йиса йобьГІнехь ана а,
 Со тІулган экъан тѐхь
 Яха а хуур ю».

...Дог иштта тедина,
 Кхин да а тедийр ду,
 Муьлхха де, салт хилла,
 Те а ас оьцур ду.
 «Ларор яц», – олучийн
 Луург сайх ца доккхуш,
 Ас тІулган экъан тѐхь
 ГПала а юьлтур ю.

* * *

Махкана ийшира ненан кІант,
 Махко а вийхира нене кІант,
 Махко а вехча ша вина кІант,
 Махкана велира нанас кІант.

... И иштта хилла ду Нохчийчохь,
 Хуьлуш, схьадогІуш ду Нохчийчохь
 Махкана эшча ша вина кІант,
 Махкана дІалуш ву нанас кІант.

... Сийлахь ю, хир а ю Нохчийчохь,
 Турпала кІант вина нана, хьо,
 Махкана кІант велла нана, хьо,
 Сийлахь ю, хир а ю Нохчийчохь!

* * *

Ларамза нисделла хила а тарло,
 Сан коьрта тѐхула кѐегина серло,
 Лерсина хааялар карзахе гІар,
 Дог огуш, гІаьттина зевналлин йир.

Ларамза карадеана и дика эчна,
 Сан яьлла лелар а хирг хир-кха эрна,
 Делахь а, хастамбеш, ас хьехаер
 Дог огуш гІаьттина зевналлин йир.

Йижаршка

Дала тоьхна хан а хьегна,
Вовшех довла дезахь вайн,
Дехар ду сан, бала кхаьчна,
Аш виц цавар ваша шайн.

Даймохк

Мел генахь со хьуна хилча,
Хьо бицбар лайна дац ас.
Даима сан даг чохь дека
Хьан зевне хазаллин аз.

Со жима бер долуш дуьйна,
Даймехкан сий лардан гIерташ,
Иштта сайн доттагIий зийна,
Кханенга оила а керчаш.

Хазьелла йогу вайн зама,
Дахар а хийцалуш лаьтта.
Даймахке сайн безам чIагIбеш,
Вогу со, цуьнца гулчаш йохуш.

Валарх оила

Йиснарг дукха хан яц
Дуьненчохь яккха.
Ас Далла йина Iамалш
Сан кхочушхиллий-те ерриш?
Хье огу хаттарша сан.
Дог дIатуьйш дац-кха.
Уьш кхочуш ца хиллехь сан,
Вижа каш хир дац-кха.
Я АллахI, со Хьобга кхойкху,
Добху Хьобь,
Кьинхетам бехьа!

* * *

Нохчийн халкъан яздархочунна Ахмадов Мусана лерина

Хьо вогу, шуьйра гулч дуьненчохь
йоккхуш,
ХьагI-гамо хьайн дешнашца генна
дIайоккхуш,
Деза дош яздаза дисарна кхоьруш,
Адамашка нийсоне, машаре
кхойкхуш.

Юбилей

Айдамиров Абузаран – 85 шо

СУМБУЛАТОВ Дени

Халкъан а, мехкан а дуюьха ваьхнарг

Халкъаца а, халкъан дуюьха а ваьхнарг Делан Южалло д'авигний хаахь а, сингаттам, г'айг'а юссу даг т'е, ойланна, боккха эшам хаало синна. Карзахечу дахаро, к'урк'манехь х'ийзачу ойланаша гатте х'овзийча, ц'ханнах дагавала, дагардийца лиьча, х'уна везарг, оьшург, х'ох к'хетаверг уллехь ца хилча, шозза базло сингаттам. Нехан, халкъан сингаттамаш, баланаш шена т'еэца, цуьнца бекъа, дог х'аста хуучийх, луучийх а вара Айдамиров Абузар. Дала к'еда-мерза мотт, ира а, доккха а х'екъал, к'хетам беллачу Абузарна хан карайора дийнахь иттаннаш х'еший т'еэца, царах х'оранга к'амел дан а. Цк'а ша волче веанарг, масех шо даьлча юхавеача, цуьнан ц'е а йоккхуш, велалой-векхалой, т'еобцура цо. Илманчашца, х'ехархошца, студенташца, дешархошца к'амеле вуьйлучу, цаьрга ладог'учу, хазачу забаршца х'ешийн самук'ядоккхучу Абузара, шен сих чекх'яьхна, халкъе к'ачийнера «Еха буьйсанахь», «Лаьмнашкахь тк'ес», «Дарц» романахь, к'хин а иттаннаш, б'еннаш мехала произведенеш. Уьш з'йинарг вара юьртгара х'ехархо, халкъана юк'яра сх'еваьлла халкъан дика к'ант а хилла ваьхна, синкхетаман, иэсан само лар'еш лаьгтина Мескитара Айдамиров Абузар.

Эзарнаш халкъаш шена чохь дехачу х'окху Дуьненахь к'хетамца, ц'хана маттаца, х'ежамашца, лехамашца, мехаллашца к'хиьначу адамиьн тобан я к'оман шена юк'яхь ц'е йоккхуш к'аставой, оцу к'оман дика-вон шен сица к'хобуш, дагца к'уьйлуш, эхь-бехкан, доьналлин, собаран а масал хуьлий лаьт-

таш стаг-къонах хуьлу. И стаг-къонах, шехахъ къоман эс лардийриг, эхъ-бехкан хехо, замано ха харцарх шен юьхъан чкъор, амал, дог-ойла ца хуьйцуш лаьтта, лаьмнийн бохъ, чхар санна, мацах-цкъа дайша йоьгІна лекха бІов санна, Іу-Да а хуьлий, самонехъ. Цуьнан дахаран некъах а, цуьнан Дашах а хан-зама яларца къилба хуьлу, адамаллин, къинхетаман, доттагІаллин, стогаллин, собаран гечонах тиллачунна нисвала гІо дан ницкъ болу къилба.

Масо а къаьмнийн бу яздархой-хъехамчаш, къонахий, къаной, дешан охІланаш, са цІена нах. Церан ницкъ кхочу шайн исбаьхъчу Дашца шен къоман лазамах кхечу къамнийн дог лазийта, диканах кхин къаьмнаш даккхийдейта, дуьненахъ а шайн дика гІиллакхаш, ламасташ довзийта. Цара шаьш бинчу кхоллараллин балхаца, къахъегарца, хъанал хиларца бакъо йоккху бакъдерг ала, мел къаьхъа иза делахъ а. Иштгачарах вара 1933 шарахъ Нажин-юьртан кІоштарчу Мескитахъ вина, къона хан шен халкъаца цхъаьна ГІум-Азин арахъ (ГІиргІазойн махкахъ) дІаяхана волу Айдамиран Іабдулхъаькиман кІант Абузар. Нохчийн къам Даймакха юхадирзича, шен дай баьхначу юьртгарчу школехъ хъехархо, еххачу хенахъ директор болх беш ша волуш Абузара коьрта лорура эхъ-ийман, эхъ-бехк долуш, къоме, махке безам болуш, кхечу къаьмнашца уьйр-марзо йолуш къона чкъор кхетош-кхиор. Оцу декъехъ дика ларош болх барна «Нохч-ГІалгІайн республикан сийлахъ хъехархо», СССР-н, РФ-н дешаран серлонан отличник цІерш елира Абузарна.

А.Айдамировга кхаьчнар, кхаж баьлла кхаьчна таж, дарж а дацара, ткъа къоман кхолламах бакъдерг: «Маршонан кІентий», «Еха буйсанаш», «Лаьмнашкахъ ткъес», «Дарц», «Лаьмнийн некъашкахула», «Кхолламан цхъа де», «Калугера йийсар», «Вайн амалш», «Нохчийн историн хронологи» - статьяшкахъ, дийцаршкахъ, повесташкахъ, романашкахъ халкъан дахарх бакъдерг яздарна, дуьненахъ йоккхучу хенахъ дІасатаІа йиш йоцу жопалла дара. И жопаллин деза къонахчун таж корта айббина лело хъекъал, кхетам, собар дара цуьнгахъ. Цундела оьхура тайп-тайпана говзалаш, корматалаш, хъекъал, кхетам, амалш йолу адамаш цунах дагадовла, цуьнга шайн лазамаш бийца, цуьнан кхетамах, хъекъалх дуьзначу Даше, кІеда-мерзачу матте ладогІа. Цо, шен сица нохчийн къоман хазахетар, халахетар а ловш, хъанал къахъегарна, ас-со бахар, тхъамда, хъаькам хила гІертар цуьнан цІийца доцу дела, дахарехъ бакъо, нийсо а езаш хиларна хаьржира Абузар 1989 шарахъ СССР-н Лакхарчу Советан депутат. Нохчийн литература, истори, культура, къона чкъор, дийнна къам кхетош-кхиорехъ юкъадиллина беркате доккха дакъа тидаме а эцна, Абузарна елира «Нохч-ГІалгІайн Халкъан яздархо» цІе, Нохч-ГІалгІайн пачхъалкхан университетан Іилман кхеташон декъашхоша елира цунна «Университетан сийлахъ профессор»; НР-н Іилман Академин кхеташон декъашхоша - академик; НР-н Дешаран, Іилман министерствон коллегис – «НР-н халкъан хъехархо»; Культуран министерствон коллегис – «Нохч-ГІалгІайн республикан культуран сийлахъ гІуллакххо» цІерш. Нохч-ГІалгІайн пачхъалкхан хъехархойн институтан историко-фиологически факультет, Москвара литературан лаккхара курсаш чекхъаьхна волчу Абузара иттанаш шерашкахъ, ша яздрахойн Союзан Правленин декъашхо волуш дукха а, говза а гІо дира литературехъ хьалхара гІулчаш йохучу къоначарна. Яздархоша шайн гуламехъ НР-н яздархойн Прав-

ленин куьйгалхо хаьржира Абузар, цуьнан кхетаман, собаран, къомана цо мел динчу дикачу г'уллакхийн сий-ларам а бина.

Абузаран романащ, повесташ иттаннаш эзарнаш тираж а йолуш арайийлина нохчийн, г'алг'айн, оьрсийн, украинцийн, туркойн, гаьрбийн меттанашкахь. Оцу къаьмнийн дешархоша лаккхара мах хадийна церан, уьш нохчийн къоман дахаран селханенах дог лозуш, карзахечу таханенна орцахвуйлуш, кханенга дегайовхонан т'ай а туьллуш, язйина йолу дела. А.Айдамировн произведенийн турпалхой халкъана юкьара бу; халкъ а, цуьнан шех цхьа а хьег а йиш йоцу декъаза кхоллам бара историн бакьдолчун буха т'ехь цо гайтинарг, шен сих чекхдаьккхина дешархочун тидаме, кхиэле диллинарг. Ц'еначу даггара яздинчун халкъо ц'еначу даггара лаккхара мах хадиьра, цкъа а цхьа а ца ваьккхинчу сий-лараман лакхене а ваьккхина, Абузаран ц'арна т'етуьйхира халкъо «къонах-яздархо», «халкъан тешаме к'ант», «мехкан къонах», - боху дешнаш.

Нохчийн къоман историн галморзахе некъаш, хилла бохамаш, бина тешнабехкаш бевзачу Абузара 1991-чуй, цул т'аьхьарчуй шерашкахь шен стагьяшкахь, интервьюшкахь олура, яздора: «Х'окху т'аьхьарчу шерашкахь нохчийн къомана т'ех'иттинчу бохамаша дукха а ойланаш йойту нахе. Оцу бохамийн хьостанаш, бахьанаш, бехкенаш лобху. Бехкедо оьрсийн паччахьийн, коммунистийн а т'едалш. Х'аь, х'окху т'аьхьарчу кхаа б'е шарахь нохчийн къомана хиллачу бохамашна бехке ду иза а, важа а. Амма цаьрга и бохамаш шена байта шегара дуккха а бахьанаш, г'алаташ дийлийтина нохчийн къомо, оцу бохамех лардала хьекьал, кхетам а цатоарна. Керлачу бохамех, шен г'алатех нохчийн къам лардалиьта т'алашо йолуш язйинера ас сайн исторически произведенеш...» Хьекьал, кхетам а болчу Абузара халкъ керлачу бохамех к'елхьарадаккха бинчу хьехаме ла ца дуьйг'ира... Ша дуьйцучуьнга ладог'ар к'езиг дуйла хуучу Абузара 2003-чу шарахь (1994-чу шарахь «Даймохк» газетан аг'юнашкахь зорбатоьхнарг) коьртге х'ара дешнаш а яздина: «Нохчийн къоман ХХ1-чу б'ешарахь т'ейог'учу т'ахьенна», - аьлла дешнаш а яздина, «Вайн амалш» - книга араяьккхира, нийсачу, нахана, махкана пайдечу новкъа вала луучо шен кхилба лара мегар долу. Иштта бакьдерг х'инццалц цхьаммо ца яздина халкъан цхьана декъан амалх. Цо тидамза ца дуйтура нохчийн къоман кхолламах добзна цхьа х'ума, статья ца язъеш, интервьюохь ца хьахош, шен кхетамца мах ца хадош...

«...Вайх х'ораммо а дицдан ца деза адамийн а, къоман а бартбийриг нийсо хилар. И нийсо яр Дала т'едиллина вайна. Оцу т'ехь халкъана масал гайта декхар ду уггар хьалха пачхьалкхан куьйгалхойн, динадайн, шашь ц'ена бусалбанаш ду бохуш лелачу нехан а. Уьш дог-ойла, куьйгаш ц'ена долуш хилахь, я цхьана дашца аьлча – уьш ийманехь хилахь, къоман барт хир бу, адаманна юкьахь нийсо хир ю, махкахь машар, беркат а хир ду», - бохра Абузара. Къона волуш, махкана, халкъана диканиг дан ца кхиарна кхоьруш,

...Беза хьо, Нана-мохк –
Дай баьхна латта.
Хьобца ду сан ирс а,
Ас мел ен оила.

Хьан дуьхьа къахьега,
Южал т'еэца
Ца луун долу к'ант
Дена ма войла!

дешнаш аьллачу нохчийн сийлахь-воккхачу яздархочо Айдамиров Абузара шен дахаран некъаца хайитира ша халкъан, мехкан а тешаме кӀант хилар. Дуккха а диканиг динарг, халкъана хьанал хилларг терго йоцуш витча, дагахьбаллам буйсу. Делан гӀоьнца, Абузаран сийнна вовшахтуйхира суйренаш, юбилейш, цхьаьнакхетарш; арахира нохчийн а, оьрсийн а меттанашкахь цуьнан произведенеш. Къаьстгана дика а, хаза а хета 2004-2005 шерашкахь цуьнан произведенийн ялх том арахеца карахдаьлла (Москварчу бизнесмена Хь.Джабраиловс гӀо а деш, «Центр гуманитарных исследований» цхьаьнакхетараллин куьйгалхочо Н.Эльсункаевс), царна презентациеш ян ницкъ кхаьчна а, Абузарна хазахетар а деш. ТӀаьххьарчу шерашкахь (Нохчийн яздархойн Союзан правленин председатель волуш) яздархойн Союзан кхеташонаш «Гумс» газетан редакцехь дӀахьора Абузара. Абузар редакце вогӀу де боккхачу кхоаца тӀеобцура редакцин белхалоша, цуьнгара керланиг, хьекъалениг, хазаниг а хезар дуйла тхайна хаарна. Тхан дехха къамелаш хуьлура литературах, историх, культурах, вайн къоман кхолламах. Муьлххачу а яздархочун керла ара мел яьлла произведени самукьадаларца тӀеобцура цо. Деган, синан а цӀеналла хаалора цуьнан хӀора а Дашехь. Шен могошалла дика йоццушехь презентацие веанчу Абузара деган лазамца къамел дира, къам керлачу бохамех лардан а гӀерташ. Иза цуьнан халкъе дина тӀаьххьара къамел хиллера. (2005 шеран апрель беттан 9-гӀа де). Делан Южалло дӀавигира вайна юкьара 2005 шеран май беттан 27-чу дийнан Гуьйрана нохчийн халкъан кӀант. ДӀавахара Абузар, ша дукхавезачу, шена дукхавезачу халкъе весет дина: **«Динашна а, къаьмнашна а юккъе дозанаш деттар; европейцаш, азиаташ, Малхбале, Малхбузе, бохуш, деш долу къамелаш тидаме ца оьцуш, Дуьненахь даха лаьара суна вайн къам. ХӀокху Дуьненахь кхайкхо безарг машар, доттагӀалла ду. Уьш долчохь бен зовкхе, нрсе дахар дац».**

Кхойтга шо сов хан ю Абузар вайца воцу, гӀиллакхан, оьздангаллин, хьекъалан, кхетаман, синан доьналлин масал хилла ваьхна волу, халкъан дуйхьа муха ваха веза шен дахарца гайтина волу къонах вайца воцу. Абузар вайца воцу де-нош алсам мел довлу, цо мел динчун ойла мел йо а, чӀагӀло нохчийн халкъан яздархочо М.Бексултановс аьлларг: **«Зама хала ярий, атта ярий ца бохуш, ша къонах верг даима а къонах хилла чекхваьлла. Ткъа къонах воцчух цхьана а замано къонах ца вина...»**

Массо а заманахь къонахаллица чекхвелира Абузар. Цундела цуьнан цӀарах Сольжа-гӀалахь урам бу, НР-н библиотека ю, Мескитара школа ю. Абузара шел тӀаьхьа вайна мел йитина исбаьхьаллин произведенеш, цуьнан собарх дуьзна Дош а дехар ду нохчийн дог-ойла йолу адамаш мел деха.

Заккаманин гІан

1

Тахана Іуьйранна хІинцалцчул хьалхе самавелира Заккамани. Иза самаваьккхира генадоццуш урамехь долийначу зукьаран мукьамо. Заккаманис бІаьргаш биллира. Амма хІетта, Яьссил дехьарчу регІа тІехула хьалаайбеллачу аьхкенам маьлхан йовхачу зІаьнарша юха а хьаббайтира цуьнга уьш. И мукьам хезча, хазахийтира цунна: баккхий нах вовшахкхетта меттиг МутІелип юкьахь воцуш ца хуьлура.

«Тахана мукьане а чомахь вижна Іойла хир дац-техьа!?» – аьлла, ха хаьрцира цо. Амма, Заккамани и йоца ойла йина валале, учара схьа когийн татанан «дур» деара. ЦІехьана, неІ, етгачу пулеметачух тера, тата дан юьйлира. Иза дара МутІелипа неІарна тІе кІирбинчу буйнан тата.

– ХІай, кІант! – олий, юкь-юкьа мохь тухура МутІелипа. Юха а ека йолалора неІ.

«Дела, Ахь собар ца лахь, холчохь ву-кх со!» – аьлла, шена тІера одеял дІа а тесна, хьалагІаьттина иза неІарехьа волавелира.

«Маржа, неІ яІ! Дика хьал-м хьобгахь а дац хьуна. ХІора Іуьйранна хІара «динк-х» йой хьуна тІехь».

Зайл дІа а баьккхина, да неІ елла кхиале, сихха метта а ваьлла, одеяла кІелвуйлира иза. Масех тайпа мукьам хуьйцуш, цІевзина, схьаеллаелира якхьелла неІ. ЦІхьана буйна шога Іаса а, вукха буйна пхи бІе суьлхьа а лаьцна, чохь хьавелира МутІелип.

– КІант! – кхайкхира иза.

– ХІун боху ахь? – аьлла, эххийтира Заккаманис.

– Хьо хьала хІунда ца гІотту?

– ГІоттур ву-кх. Дуьне дедда доьдуш-м дац?

– Ой, и хІун ду ахь дуьйцург?! Оцу майдана гулделла адам ца го хьуна?

– Чохь вижина Іуьллучу суна муха го, дІо хьуьчІанчІаьлларчу майдана гулделла адам?

МутІелип обгІазваха вуьйлира.

– ГІатта хьала, хІай мунепикь! Деш ламаз дац, беш болх а бац! Дерриг адам, догІа деха, майдана даьлла, ткьа хьо кху чохь, жаргІа санна, Іуьллу! ГІатта хьала, царна юкьа кхета вайша!

– Со-м ца вогІу...

– Ца вогІу бохург хІун ду? ГІатта хьала, ас хьайн букь тІехь хІара Іаса кегъ-яле!

Евза Іаса юххехь хааелла, Заккаманин букьа тІера цІока егийра. Букь кІел бохуьйтуш аркьал а хьаьвзина, МутІелипе хьаьжира иза.

– Хьайн Дела дуьхьа, МутІа, витахьа со чомахь вижа. ЦІхьа пайдабоццу

гІуллакх дохьуш вогІий, хІора Іуьйранна суна тІе хІутту-кх хьо...

– Пайдабоцу гІулла

кх ду ткъа балха гІо алар? Хьо-м, ткъа шарчу дахана, къанделла божа дай! Тоьур ду ас хьан кхабар. Къанвелла, хІоз хилла лаьтгачу соьга кхабалац шу. Цхьа декъарлойн хилча, хьайн да-нана кхобу вара хьо, хьайл жимачу шина беран дола дан вара хьо. Хьо санначех эхь ца хета хьуна?

«ХІора денна дуьйцург и цхьаь ду!», – элира Заккаманис ша-шега.

– Со кхобуш-м къа ца хьегара ахь. Хьайн кІантана кхача а ца лун бара ахь! Эхь хета дера суна-м со санначех... сагІадоьхург санна беркъа, царна юкъавала. Ши шо ду ахь суна тІеюха бедар ца оьцу...

– Хьай жолам яІ! Цара санна болх а беш, эца ахь а. Дешар дІатеси ахь? Балха ца воедий хьо? Лийр велара хьо, ас бедарш ца эцча!

– Ма эцахьа. Со вижа витахьа.

– Ца вуьту ас! ГІатта хьала, догІа деха воеду вайша. Іесачу стеган доІийна жоп ло, боху, Дала. Ткъа хьол Іеса хІума кху лаьтган букь тІехь яц!

– Со ца вогІу.

– Ца вогІу бохург хІун ду?

Заккаманин детта са кхачийра.

– Гора МутІа яІ, хьо маца кхетар ву-техьа?! Цкъа-делахь, аша сарралц-сахил-лалц дехарх, шуна цхьаммо догІа а лур дац, шолгІа-делахь, дехна даьккхинчух вайна догІа а хир дац. ХІинцца гуьйре тІекхочур ю, тІаккха ша серсаш лаьттар ду...

МутІелипан карара Іаса кхоссалуш гинчу Заккаманис, шен хьехам юкъах а битина, катоьхна гІевлангера гІайба схьа а эцна, дуьхьал лецира. Чохь «бапп» аьлла, тата делира. ГІайбина шина а агІор тулгІе етташ, чухула чан яьржира.

– Хьай, хьан ма хила аьллар, гаур! Хьо иштта кхийначу сан бехк дера бара хІара бан-м. Хьоьх кхин стаг хирйоцийла хиьнехь, ас дуьнентІе вала кхиале, вийна хир вара хьо, гІизби! – аьлла, дог доьхна, аравелира МутІелип.

«Боккха болх бу-кх, кху тІаьххьарчу хенахь цуьнан соьца гамвалар», – оила йора Заккаманис, да араваьлча.

Цунна дагаеара ша хьалха яьккхина хаза хан.

... Заккамани дуьнен тІе ваьллачу кхоалгІачу дийнахь, нанас, дукха вахийта лергах чІуг а йоккхуш, кучан белша тІе хьайбанан дечигах дина лаг а тоьгуш, хІума лелийра цунна. Кхойгта-дейтта шо кхаччалц, даима нанас: «Цока, Цока, Цокамани, Цаккали! Мамин гІовла ю хІара! Мама кхокур ю хІокхо!» – бохуш, хьестара иза. Шкоলেখь доьшучу хенахь даима, хаддаза кисанахь кемпеташший, ахчий латтара жимчу Заккаманин. Ма дукхавезара хІетахь иза дений, нанний!

Чу стаг веьча, шех лаьцна нанас хабар дуьйцуш, ма боккха там хуьлура Заккаманина! «Инваре хьекьал долуш бер ду тхан Заккамани. Муьлхха киншка, мич-чахьара а схьалоций, жарра олий, дІайоьшу цо. ХІумма а, шен дас санна, кха тІехь хьаьжкІашна цел етташ, къанлур вац! Парписар хир ву тхан Заккаманих!» – бохуш, дуьйцура нанас чу мел веанчуьнга.

Боккъала а, Заккаманина мотта а делира, шен нийсархойл ша хьекьале ву. Шеца цхьана классехь доьшуш болу Масхьуддий, Махьмуддий, Султанний, Ахьмаддий, Салавддий – массо а шеца буьстича, зингатех тарлора цунна. Уьш

наггахь бен буса кино а ца богТура, аьхкенаан каникулашкахь, садаIаран меттана, колхозан арахь денна белхаш беш хуьлура. Ткъа Заккамани мерзаниг дууш, хаза-ниг духуш, де дохделча, вуьжуш, и шелделча, гIоттуш, лелара. Шена езарг ло аьлла нене дехар мичхьа дора цо, тIечевххий буьйр дора-кх. Нанас хьобстуш кхуьу Заккамани, Гуьттуш, туьттуш, халла ворхIалгIачу классе велира. Вьоьдуш а, ца вьоьдуш а, чекхделира и шо. Амма Заккамани классехь висира. Заккаманих изза ца хилийта дукха гIиртира хьехархой а, цуьнан накьостий а. Комсомоле тIеэца гIоьртича, иза аьттехьа а ца дитира цо, шена до хьехар лергах а ца хьокхура.

Заккамани дешарна ледара ву, школехь шега аьлларг деш вац, аьлла, хьехархоша арз дича, оьгIаздодара Заккаманин да-нана.

– Сан кIант хьекьал долуш бер долу дела, иза шайл толарна кхьоруш, и ца везаш дуьйцу аша! Цул эсала бер кху юьртахь дац. И хабарш а юьйций, дешарх догIоккху аша цуьнан! – олий, ирхьоьккхура Хьаьсипат.

– Ас сайн кIант Iамаве аьлла шуьга дIавелла. Даа ца оьшу цунна, духа ца оьшу цунна, балха теIош и вац. Цунна тIаьхьа а хIоьттина, цо хIун леладо хьоьжуш лелар бен, кхин гIуллакх доцуш ваций со-м. Со белхан стаг ву. Пачхьалкхо ахча а луш, и бераш Iамо хIиттийна шу. Iамаде, олий, доцца хададой, дуьгура МутIелипа а.

ШолгIачу шарахь юха а ворхIалгIачу классе деша вахаран меттана цаьх сецира Заккамани. Ткъа цуьнан накьостий юккьерчу школе а, техникумашка а кхидIа деша бахара.

– Я деша гIо, я болх бе, – аьлла, цунна хьалха ши некъ хIоттийра МутIелипа.

Амма Заккамани, и ший а некъ дIа а тесна, ловзаршкахула, синкьермашкахула кхерста вуьйлира.

ТIаккха кхийтира МутIелип шен гIалатах.

ХIетахь дуьйна схьа галделира Заккаманин хаза дахар. ХIетахь дуьйна схьа хIор денна дов дара цунний, МутIелипаний юккьехь.

Заккаманис доккха садаьккхира.

«ХIара вахар дац. Денна дов. Цхьа зуда а ялийна, юьстахвала веза. Амма мила яло еза... я мила йогIур ю соьга?»

Оцу гIуллакхан ойла Заккаманис дукха йора. Шена яло йоI цо лехнера ша школехь доьшучу хенахь. Иза яра цуьнца цхьана классехь доьшуш хилла Ровза.

ХIеттахь, Заккаманина хетарехь, цуьнан зуда хила хьакь долуш хьекьале а, хаза а йоI и цхьаь бен яцара. Амма, Ровза, шена тIаьхьаваьлла лела Заккамани ша волччу а витина, яьлла медицински техникуме деша яхара. ТIаккха Заккаманис чIагIо йира, тIейогIу вархI класс дIахецча, оцу классехь доьшуш йолу Зураь йига.

Амма Зураь а Ровзийна тIаьхьхе дIаяхара.

Сирла шовда санна, мехкарий Заккаманина тIех а буьйлуш, дIаэхара, ткъа бухабуьсу тIулг – Заккамани, – тIе сено а туьйсуш, лаьттара. Йолучу хенаца гальелира Заккаманин мехкаршца йолу юкьаметтиг а. Оцу тIаьхьарчу шерашкахь шен юьртахь а, гондIарчу ярташкахь а вон цIе яхнера цуьнан. «Иза-м еха йолу хIума яцара. Цицганчул башха кьинхьегам ца беза цунна. Малонча!» – цхьаболчара олур. – «Моз доккху долу моза бац Заккамани а. Жуккар», – доцца хададора вукхара. Кхин дуккха а яра Заккаманина техни-

на цѐрш. Уьш новкъа яра цунна.

«Дависарг яІ, цкъа зуда ялийна елира!», – аьлла ха а хьарцина, зуда ялийча шен хиндолчу дахаран сурт хІитто вуьйлира иза: «ХІинца санна, самаваьлла меттахъ вижна Іуьллуш хир ву со. Ткъа сан къона нускал... хуьлуйтур вай и Нахапу, арахъ етт узуш, даьхний дІалоьхкуш, ши пхьарс хьала а бина, едда-хьаьдда, лелаш хир ю. Нахапу чу еьча, ас со набкхетта Іуьллуш ву, моттуьйтур ду. Со самавалале, кхача кечбан тохалур ю иза. Кхехкачу чайника тІера хьалакхиссало негІар, чІажжехъ дека ялгІу, йовхоно цІийина йогу Нахапун ховха беснеш. Со самаваларна кхоьруш, байн ког буьллуш, меллаша куьг тухуш, хьийзар ю иза, амма со самавер ву. ТІаккха, бехкалаяхана, Нахапу суна тІейогІур ю...»

И гІуллакх, иштта хилла даьлча санна, хазаетта дагах гилгаш девлира Заккаманина. Амма ойланаш юха а бакьдолчунна тІейирзира. Цхьаь цхьанна тІаьххье, даг чу лелхара юьртарчу мехкарша шена техкина цѐрш «Жуккар», «Малонча», «Мамин кІант», «Парписар» и. дІ. кх.

«ХІан-хІа, со вевзачохъ, соьга агта зуда йогІур яц. Цхьанхьа генна, со ца вевзехъ ца гІортахъ. Ялийна яьлча, эцца кетарш йолчу наха шаьш дІалуьстур ду. ХІинца ша соьца мел вон велахъ а, ас зуда ялийча тхуна цѐнош ца деш, цхьа го-маш, чу йилла сал-пал ца луш Іийр вац МутІа а. Амма мичхьара ялийча бакьхьа хир дара-техьа?»

Дикка ойла йинчул тІаьхьа, шена нускал лаха ваха, Яьссица хьала лаккха лома кІелхьара, шен гергара нах болу цхьа юрт къастийра Заккаманис. Амма хьошалгІа дика кечвелла ваха дезара. Пенах тоьхначу хьостамах кхозучу шен тишгеллачу сирчу костюмей, кач зарзбеллачу штапелан сийначу кучей, тІера мерцхагаш а дийлла духхехъ гІийла Іохкучу туфлешкий бІаьргтоьхча, дог дуьйхира цуьнан. И барзакъ, мацах цкъа, цунах я Іилманча, я белхало, вуьшта аьлча – Заккаманих стаг хир ву моьттуш, МутГелипа эцнера цунна.

Амма керла духар эццалц, хьошалгІа вахар дІатоьттийла дацара. Заккаманис сацамбира цигара цІаверзалц цхьаццанан бедарш яхьа.

План кийча яра. Хьалхара номер – тІе юха бедарш карор.

Каде хьалаиккхина Заккамани, ши пхьарс дІаса а тосуш, букъ сатторца дегІ метта а далийна, тІаккха, неІ а йиллина, аракхевдира.

– Ризван!

Заккаманис тоьхначу маьхьарх цецъяьллачу, уьйтІахъ лелачу цІечу йоккхачу нІаьно, саца а сецна, «къо-къо-къо» – эккхийтира.

Дехьа чуьра схьа цхьа а вист ца хилира.

– Зулпаь! – юха а мохъ туьйхира цо.

– ХІав! – аьлла, зевне аз деара дехьачуьра схьа.

– Схьайоьл цкъа!

Дукха хан ялале Заккаманина хьалха схьахІоьттира Іаьржа бІаьргаш а, хьаьрса корта а, горга юьхъ а йолуш бархІ шо хенара йоІ.

– Ризван стенга вахана? – хьаьттира Заккаманис.

– Балха вахна-кх.

– Хьада, гуттар чехка Масхьудаьрга а гІой, хьошалгІа вахана валалц, ас боху алий, цуьнан цІена костюм, хечий йохьуш йола. Цигара юхайирзича, СултанагІаьрга а ерзий, цуьнан чилланан кІайн коч а я. Кхийтин хьо?

– ХІаъ.

– Же, ма Іел, со сиха ву.

Юьртан цхъана агІор Зулпаъ а хъажийна, вукха агІор ша вахара Заккамани. Цхъаьнгара шляпа, вукхуьнгара туфлеш, кхозлагІчуьнгара галстук йохуьш, дукха хан ялале цІа вирзира иза.

Зулпаъ а, шен декхар кхочушдина а яьлла, цІа еана, керта-арахъ цхъацца гІулкхаш дан гІерташ лелаш карийра цунна. Чу кхача сихвеллачу Заккаманис чохъаволуш несагІих кога буьхьиг тоьхна, туфлин айра охъадаьккхира. Амма гІуллакх цуьнга хьобжуш Іачохъ дацара. Кхин хан юкъя ца юлуьйтуш, юьхъ тІе урс а хъаькхна, юьхъ-куьг а дилина, ша еана бедарш тІеюьйхира цо. Тпаккха, дехъа, совцІа чу а вахана, доккхачу куьзганна хьалха хІоьттира иза.

Оффай, ма товш яра цунна тІехъ и бедарш! Дуьзначу дегІан шуьйрачу белашна, юьстина йича санна, тІейижна шевиотан Іаьржа костюм, чухула юьйхина чилланан кІайн коч, логах хьарчийна чилланан Іаьржа галстук. Шуьйрачу хъаьжан цхъа агІо къайлайоккхуш, борачу бІаьргашна тІе таІийна тиллина сирчу басахъ фетрови шляпа. «Лаппехъ» кьегачу Іаьржачу туфлеш тІе ирахІоьттича санна, лаьтта, биъ са боккхуш, иту тоьхна, шарийна Іаьржа хеча.

«ВаллахІ яра со, кхаьбча, хинйолу хІума-м!» – аьлла, хъаьж тІе куьг а даьхъна, шляпа хьалатеттира цо. Нехан шляпех къаьккича санна, хъаьж тІехула охъаьржира Іаьржа кІапа. Шен суьртах там хилла Заккамани, чІарх аьлла, ша-шега бІаьрг а таІийна, велавелира. Цуьнан севсинчу балдашца цхъаьна доьлуш санна хетара бора бІаьргаш а, цІечу басахъ йогу беснеш а, жимма ирххъавзина мара а.

«Соьга а ца еана йоІ хъаьнга гІур яра? – иккхира цуьнан даг чу. – Амма цхъа хІума оьшу! Хьалхарчу кисина йоьллина авторучка а, жимо блокнот а хила еза!»

Дехъа чу а иккхина, шен костюм кисанара и хІумнаш схъа а эцна, юха а куьзганна хьалха хІоьттира иза. «Мила хила-техъа со? – хьаьттира цо ша-шега. – Агроном? Зоотехник? ХІан-хІа и ши болх сий долуш ца хета суна. Лор? Иза-м, хъаха, мегаш ма дара, амма цхъамма цхъана лазарх лаьцна хаттар дахъ? Суна-х лоьрийн балхах тІитІ а ца хаь! Ватталхьан! Хьехархо! Хьехархо! Со вевзачу меттигийн дозанал дехъаваьлча, хьехархо хир ву со!»

Цхъа сахъ даьлча, хинволу «хьехархо», шайн лулахо Вацалг волчу а вахна, цуьнгара гурахъ тІе яьккича центнер хъаьжкІаш лург, туьма а даьккхина,

Яьссин гІодца хьалаволавелира.

2

Яьссин лакхенца, хин аьтту агІор регІан басех а летта, жимчу, амма стоьмийн сийначу бошмаша юкъяхьарчийна лаьтгачу исбаьхьчу юьртан шовданан коьрте хІоьттира Заккамани оцу сарахъ. Пели диллина цІеста кІудалш пхъаьрсех а тийсина, хи тІе дІасаоьхура мехкарий. ТІеоьззина тиллинчу шляпина бухара шен бора бІаьргаш царна юкъя а кхерстош, оьздда хІоьттина латтара иза. Цуьнах къайла ца делира мехкарех масех йоІ шозлагІа а, кхозлагІа а хи тІе яр а, шашь накъосташка кьамел деш лаьтташехъ цара сих-сиха къайлах шага туху бІаьрг а.

Шовдана тІе оьхучу мехкарех цхъана йоІе безам бахара Заккаманин. Иза яра юккьерчу дегІахъ, дуткъя оьзда дегІ а долуш, горга юьхъ а, Іаьржа

бIаьргаш а, букъ буьззина охъахецна Iаьржа месаш а йолуш вуьрхIитта, берхIитта шо хенаре йоI.

Заккамани тIевоьссинчу хъешо, Лечас, оцу буса и йоI охъа а хаййна, синкьерам бира цунна. Синкьераме охъахевшина цхъа сахът ма-деллинехъ, Лечас дIахаийтира шен хъаша зуда езаш веана хилар. Стаммий цигаьркаш уьйзуш, хьекъале кицанаш а далош, цхъаь кIадвелча, вукхо долош, дехий къамелаш дан волавелира и шиь. Ткъа Леча, хабар дийцарна, Заккаманил а тIехвелира.

«ЖIаьлин гуйн цIестан ду, кетIара утармаш йоьза ю, кха дехачуьра, кхаьлли лекхачуьра ву, ша хьехархочун болх стоьланий, самарний гонаха хир бу, оьгIазвахча, цо хьуна тухудерг чIепалган дакъа ду, тIаьхъакхуссуберг шекаран бIелиг бу, хьуна яха меттиг карийна, и карара ма ялийта, Марет! – бохуш, дуьйцура Лечас. Оффай, дийца ма говза вар-кх и Леча!

Амма Лечас хIитто и хIаваан гIаланаш Марета, харцайой, тIекIелиюхура:

– Хьанал къа а хьобгуш дIахIоттийна бахам хилар а дика ду. Вайн хъаша миска вара аьлла, юхаяьлла а соцур яцара, вехаш ву аьлла, тIе а гIертар яц. Хьаналчу куьйгаша а, оьздачу дог-ойлано а, бертахьчу шина адамо а атта хIоттор ду шайн ирсе дахар. Со маре яхча а, месийн назбаршла а керчаш, я ахъ ма-аллара: «Стоьланий, самарний гонаха болх а беш» – Iен ойла яц сан-м. Сирла дахар дIахIотторехъ жигара дакъалоцучу вайн кегирхойн хьалхарчу магIарехъ, уггар халчу меттигехъ хир ду вай-м. Хьайн юьртахо оццул гIорасиз ма ларал ахъ, Леча.

Синкьерамера шашшиь цIа а веана, охъавижча, Лечас Заккаманина дийцира, Марета оцу шарахъ итт класс чекхъаьккхина хилар, пединститутехъ заочно деша, цигахъ луш йолу экзаменаш кхиамца дIа а елла, дукха хан йоццуш иза цIа еана хилар, цо церан юьртарчу школахъ хьехархочун болх бийр хиларх.

Оцу хабаро кхин тIе а чIагIйира, Марет йоцуш дIа ца ваха Заккаманис йина чIагIо. «Иза ю-кх суна еза тайпа! Институтехъ доьшуш а йолуш, хьехархочун балхахъ а йолуш. Ровзийна а, Зураана а тIе цкъарг дуьллур долуш, эла санна, со кхобур а волуш!» – бохуш, ойла йора цо.

ШолгIачу буса а, кхоалгIачу буса а дийцира цаьршимма, амма Марета юха а доцца хадийра:

– Тхуна вовшийн гар бен девзаш дац, Леча. Тховса ас йогIур ю аьлла дош а делча, Заккамани вухавеача, со кхунна тIаьхъа а хIоьгтина дIа а яхча, тIаккха хиндерг хьанна хаь? ХIара сан амалшна я со кхуьнан амалшна реза ца хир? Вевзаш воцчу стагца я евзаш йоцчу йоьIаца иштта цIеххъана шен дахар муха дузур ду? Аша суна хьалхахIоттийнарг шена тIехъ чIогIа ойла ян дезаш гIуллакх ду. Цхъана шарахъ ладугIур ду ас. ХIетале Заккамани дохко ца валахъ, тIаккха дуьйцура ду вай.

Дан хIума дацара. Заккаманина ма моьтту Iовдал а ца хиллера генарчу ярташ-кара мехкарий. Амма Заккаманис ша-шена маслаIат дора: «ДIа ма-дуьйцура реза ю ша-м цхъаммо а ца олий, шаьш лууш, леш бахкахъ а. Юха а цкъа атака йича, ши куьг а айбина, ша карайогIур ю».

ДоьалгIачу дийнахъ, Iуьйранна, де шеллах цIаван новкъа ваьлачу Закккаманина, урамехъ дуьхьалкхийтира шовданна тIера хи доьхьуш йогIу Марет.

– Iуьйре дика хуьлда хьан, Марет! – маршалла а хоттуш, сецира Заккамани, ша цунна юххе нисвелча.

– Диканца вехийла хьо а!

– Хьо ма хьалхе г'аьттина, лела?

– Балха яхале, бохуш, лелара со-м. Ахь х'ун до, хьо лаа лелий?

– Даваха новкъа ваьлла со-м.

– Хьуна ма сиха к'ордий тхо долчохь?

– К'ордадаллалц Иийча-м, со цкъа а д'аг'ур вацара. Кхо де-буьйса даьлча, хьаша хьошалара воу, ткъа и хан сан сийсара чекхьяьлла.

– Х'умма а дацара иза-м. Цъха-ши де даьлча кхузахь хуьлуш ловзар ду, хьюо веьанчуьра жимма сакьобруш а Iай, г'ю.

– Х'ан-х'а, Марет, кхин Iойла хир дац сан, – шен костюман киснарчу авторучке а, блокноте а хьабжна, т'етуьйхира цо. – Занятина т'аьхьавуьсу со. Суна елла мукъа хан тахна чекх'юлу.

– Иза а нийса ду. Дешаран керлачу шарна кечам беш хир ду шу? – хаьттира Марета. Заккамани воьхна хьабзира. Цунна дага а ца деанера бераш аьхкенан каникулашкахь хилар. Иза вист а ца хуьлуш сецча, кхин а дийца дагахь цъхацца х'уманан ойла еш сецна моьттуш, цуьннан къамел дахдаларна кхераеллачу Марета сихха т'етуьйхира: – Делажь, д'аг'ю х'ета, некъ дика хуьлда хьан!

– Марша Iойла!

«МаьПаргонна гучувалар-кх со, – бохуш, ойла йора Заккаманис, ша Маретах къабстича. – Амма ас занятина со т'аьхьавуьсу алар-м харц хир дацара хьуна сан, К'ьорIанна т'ехь дуй биьча а. Х'ара сайна т'ехь йолу нехан бедарш д'аекъа-х дезий сан. Цул йоккха заняти мичхьа ю ткъа! Амма йоI бохий ахь, диканиг а карийна-кх суна. Иза карарайолуьйтийла дац, мел доккха зен дина а. Нахала а даьлла, цунна со вовзале сихо ца яхь...»

Дерриге а Заккаманис х'оттийнчу планаца нисса д'адоьдура. Дог, доккхадеш, детгалуш, дегI ловза дуьйлуш, ца вог'ура иза. Амма, цъха кица ду-кх вайн халкъан: «Борз дуьхьалкхетталц яхана газа Хьабжц'а» – бохуш. И борз дуьхьалкхийтира Заккаманина дукха гена валале.

Марет ехачу юьртана дукха генавалале, дуьхьал схьа мотоциклан тата хезира цунна. Иза новкъаравала а кхиале цунна т'е чан а тухуш, юххехула т'ехьиккхира т'ехьа шен къона зуда Малика а хаййна вог'у церан юьртара, цуьнца цъхана классехь доьшуш хилла Ахьмад. Юьртахочух б'аьргкхетча, газ лах а йина, де-хьоваьлча мотоцикл а сацийна, Заккаманина т'е веара Ахьмад.

– ОхI! Ахь х'ун леладо, Заккамани? – хаьттира цо.

– Цъха г'уллакх хилла кху к'отара вахана вог'ура со-м, – аьлла, дохийна а жоп делира вукхо? – Ткъа аша х'ун до?

– Тхо а ду-кх кху к'отара дог'уш.

– Лаа?

– Стунцхой болчу воьду-кх.

Заккаманин ши б'аьрг ц'еххьана къаьрзира. Цунна х'инци бен дага ца деара къоначу механикан Ахьмадан зуда, Малика, ша хьошалг'а ваханчу юьртара хилар.

– Х'аь, х'аь, х'инца кхета со...

– Х'инца ас х'ун г'ю де хьуна? Хьо лахавакхий, волий со?

– Ца оьшу. Баркалла.

– Ас-м забар ца йо хьуна? Маликас кхузахь садоПушехь, цхьана эхасохьтехь со вухаворзур ма ву ткъа.

– Ца оьшу, Ахьмад, баркалла. Иштта, хьаннашка бӀаьрг а тухуш, некь-некъа са а долуш, меллаша охьагӀур ву со. ДӀагӀуо шу.

Оццул самукьадаьлла вогӀучу Заккаманин дог дохийра оцу цхьаьнакхетаро. Ца дезаделира Заккаманина Малика шена дуьхьалкхетар. Тахана и шена дуьхьалкхетта ца хилийта, эзар яьсса кӀудал, эзар вир дуьхьалкхетта хуьлуьйтур яра цо. Иза-м кӀезиг хетарийца цунна, Малика дийна хьалайогӀуш ца хилийта, цӀера жима ши бер а дуьсуш, елла, бармахь айбина ялайойтуш хуьлуьйтур яра цо и, дерриге а шегӀа хоьттуш хилча.

«АхӀай, дела хила хьан хьайн вархӀ эзар дена неӀалт! ХӀинца цо ву хьуна со цигахь ма-варра дӀавуьйтур. Оццул гена тхан юьрта маре а муха нислур яра, седа дуьхьал яриг!» – бохуш, тӀаьхь-тӀаьхьа генадолучу мотоциклан татане ла а доьгӀуш, Маликина лера иза.

Цькъацкъа маслаӀат хуьлура цунна. «Хьанна хаьа, МаликагӀеран ден ца-м МаретагӀарна генахь хила а мегий. Вовшийн ца евзаш я вовшашна тӀе ца кхочуш диса а мегий иза-м».

«Нагахь санна Марет Маликин гергара хилахь?» – олий, юха а сагатлора Заккаманин. – АхӀай, дела хила хьан хьайн исс эзар дена неӀалт!»

Оцу ойланаша синтем байина, ша Маликина оьгӀаз мосазза воьду, эзарнашца дай тӀе бетташ, царна неӀалт кхайкхош, шена гонаха долчу Иаламан тидам боцуш, вогӀура иза. Малх чубуза регӀа тӀе лахбеллачу хенахь иза шайн эвла йисте кхаьчча, цо неӀалт кхайкхо Маликин дай бӀе эзарнал а тӀехлилхира.

Суьйранна адам арадолучу хенахь эвла юккьехула охьаваха товш а ца хетта, некьана юьстаха, бай тӀехь лаьтгачу боккхачу кхора кӀел вахана охьавижира иза. Бехачу некьо а, ечу ойланаша а кӀадвинчу Заккаманина кестта набкхийтира. Амма набаро а паргӀат ца ваьккхира иза шен сингаттамах. ГӀенах цунна гира Маликин ден цахь гулбелла дуккха а мехкарий. Царна юккьехь яра Марет. «Хьехархо» хуьлу Заккаманих! Иза-х дешар дӀа а тесна, балха а ца воьдуш, шен кьеначу дений, нанний коьшкалахь Iаш ву! «Жуккар» олий бен цӀе ца йоккху цуьнан тхан юьртахь!» – дуьйцура Маликас. Цхьа тамашийна белабелира мехкарий, Марете а хьаьвсина. Маретан юьхь цӀийелира, Заккаманина тӀе боьгӀна цуьнан бӀаьргаш, алу санна, богура. Цуьнан хьажарна кӀел, кӀез-кӀезиг хебаш, накхар-моза хилира Заккаманих. ЦӀеххьана хьалаиккхина Марет, дӀакатоьхна стоьла тӀера цхьа метар хиллал еха авторучка схьа а иэцна, топ санна, иза хьалха а лаьцна Заккаманина тӀе йолаелира. Марет герга мел гӀоьрти, шаьлтанах тарлуш, яхлора ручка. Вада ойла хилла, тӀемаш ластийра Заккаманис, амма дегӀ меттах ца долура. «Хьехархо тов! Жуккар!» – бохуш, Заккаманина тӀе пӀелгаш а хьийсош, «хи-хи-хи, хьа-хьа-хьа», – деш, буьйлура мехкарий. «Эхь ца хетара хьуна тхо Iехо? Пуьчийн лежиг!» – бохуш, шаьлтана юьхьиг санна йолу шен карарчу авторучки перо Заккамани бӀаьрга Iотта гӀертара Марет. Амма Заккаманис шен жима корта дӀасахьийзош, бӀаьрга ца нисьялийтора. ОьгӀазьяханчу Марета, эххар а, тӀе ластийна цуьнан хье юккье юьйгӀира иза. Оццу юккьехь мехкарийн беларан аз, Заккамани кхерош, инзаре делира: «Кха-кха-кха, тхьа-тхьа-тхьа», – бохуш.

Байн мохь а хьокхуш, набархаваьлла Заккамани шен хьаьж тӀе ка а тухуш,

вагийча санна, хъалаиккхира.

Лаккхабаьлла, дуьне серладаьккхина тӀехьобжура сирла бутт. Куьйгашца дӀасакхисина, даржийча санна, стигла дӀалаьчна седарчий гора. Заккаманин дегӀ хъацаран кӀуьрлахь дара.

Заккаманис ладуьйгӀира. Геннахь «кха-кха-кха», бохуш санна, тата хезара, цӀаммехь цуьнан мерна тӀехула хыйзара масех чуьрк. Хъаьж зийза доьлладу Заккаманис, тӀе мӀараш а хъаькхна, буьччалг хӀоттийра. Цунна хиира шен хъаьж кьовзийнарг чуьрк хилар.

Заккаманина хеза тата тӀаьхь-тӀаьхьа герга гӀертара. Дукха хан ялале, цхьа бӀаьрг а кьарзийна, цунна юххехула тӀехьиккхина, юьрта юьйлира Ахьмадан мо-тоцикл.

– Хыйн шуьша эккха йоккха топ хилла, – элира Заккаманис, царна тӀаьхьа а хъаьжна, – шайтӀа хилла дуьхьалдели-кх тахана шуьшиь суна. Ашшимма сан кхерор!

Шен хъаьжа тӀера хъацар дӀа а хъаькхна, схъаяьккхина цхьа цигаьрка бага а йоьллина, дегочу куьйгашца иза лато гӀерташ масех сирник яйинчул тӀаьхьа, эх-хар а, лата а йина, боккха баьккхина кӀур чу а тоьхна, эвла волавелира иза.

Юьрта чу воьлча урамехь дуьхьалдогӀучу адмашна пебетташ, шайн керта кхаьчна Заккамани, да-нана долчу чу а ца воьдуш, меллаша шен цӀийнан неӀ а йиллина, чу а вахана, лампа а латийна охьахиира. Иза меттаван а кхиале, веана цунна тӀе хӀоьттира Масхьудан жимахволу ваша.

«ХӀан, хӀинца дӀайолалуш лаьтта сан заняти» – аьлла, даг чу иккхира цунна. И хӀунда веана хууш волу Заккамани, цо шега дош а алале, хъала а гӀаьттина, тӀера бедарш дӀаяха волавелира. ХӀоранна бедарш цкъа шаьш-шаьш къастош, охьа а ехкина, тӀаккха Масхьудан костюма юккье Султанан коч а хьарчийна, уьш кӀанте дӀакховдийра цо.

– ВаллахӀ, Асхьад, дика кӀант-м вара хьо! Амма кхин а дика хир ву, ахь хьо дӀавоьдуш чувирзина, кху юккьера коч СултанагӀаьрга дӀалахь, – аьлла, букьах дайн куьг а тоьхна, араваьккхина, дӀахьажийра цо иза.

«Ши урок-м дӀаелира. ХӀинца кхааннан хӀуманаш дӀаерзийчахьана, заняти чекхйоьлу сан. Уьш тӀаьхьабахкале дӀаяхьийтича, гӀиллакхе хир ду. Ризван вац-техьа цӀахь» – хъала а гӀаьттина, неӀарх ара а кьедда, дехьа чу мохь туьйхира цо:

– Ризван!

Дехьарчу цӀийнан неӀ еллаелира.

– ХӀун боху ахь? – аьлла, схьа вистхилира Ризван.

– Схьавоьл цкъа!

Дукха хан ялале Заккамани волчу чувелира цуьнчух тера юьхь-сиба долуш, шийтга-кхойтта шо хенара, каде кӀант. Цунна тӀерачу кӀайчу кучана тӀехула, ло-гах хьарчийна пионерски галстук гича, Марет дагаеара Заккаманина. Ахь хӀун до, аьхка коча галстук а хьарчийна? – хаьттира цо оьгӀазе.

– Со-м пионер вай. ХӀор денна колхозана балха тӀехь гӀо деш ю тхан дружина.

– Ахь хӀун гӀо дийр дара? Эццашха ловзаш лела-кх – аьлла, цуьнга дӀаяла хӀумнаш схьаэца дагахь, дӀавирзира Заккамани.

Ризвана дегабаам бира. Воккхаволчу вешех кхоьруш а, гӀиллакхе ца хеташ а, цкъа а цуьнан дош ца кагдинера Ризвана. Амма цунна детта сакхачийна, иза

майрра вистхилира:

– Со вац ловзуш леларг, хьо ву! Со ловзуш лелаш велхъара, сан кхузткъе кхойтта кьинхъегаман де хир дацара кху шина баттахъ. БугIа санна волу хьо вижина Иллича, со ловзуш лелча, вай кхабалур дац къанделлачу дегий, неней. Юь-хъах цIе лета суна, нах хьох боьлуш! Эхъ ца хета хьуна. . .

– Сацийта! ЦормаIа! Хьо вара хIинца соьгара бежкаш даханза виснарг. Ас и ира ши бIаьрг, Юьттина, схьабоккхур бу хьан!

Оццул эсалчу Ривзванан багара и обьIазе дешнаш довларх, уьш шена дубьхал цо аларх, цецвийлла а ца волура Заккамани. Цъха хан яьхъира цаьршимма, во-вшашка вист ца хуьлуш.

– Айхъа соьга хIунда кхайкхина дийцахъа, со гIуллакх долуш ву, – хайттира, вист ца хуьлуш Iен кIордийнчу Ризвана. Заккамани меттавеара.

– ХIара хIумнаш дIаэций гIол, – маьнги тIера схьаэцна, бедарш дIакховдийра Заккаманис: – шляпа – Салавдига, галстук – Махьмуде, и туфлеш Шамсуддега дIалой, вола.

Цо цIерш тоьхна хIумнаш мара а йоьхкина, араьккха кечвелла Ризван, ша схьалаьцна неIаран тIам дIа а хецна, вухавирзира:

– ХIара кехат делир-кх Маликас, хьоьга ло аьлла, – киснара схьаяьккхина конверт кховдийра цо Заккаманига.

Ризванан карара кехат схьа а эцна, леррина цуьнга хьаьжира Заккамани. Чохъ хIумма йоцуш санна, юткъа а, еса а хетара конверт. «Хьаьнгара ду-техъа хIара?» – хайттира цо шега. Цунна дагадеара цъха сахьт хьалха шена гина гIан. Маретера бен хуьлийла а дацара кехат. Цкъа а, цхьанггера а кехат ца догIура цуьнга, догIуш хилча, Маликехула а догIур дацара.

Кехат Маретера хиларх дог тешна ваьллера Заккамани. Амма цуьнан цуьрриг самукъа ца делира цуьнах. Конверт дIаелла дагахъ, цуьнан цъха маьIиг ятIийра цо. Амма шега хьоьжуш юххехъ лаьтта Ризван гича, кехат стоьла тIе а кхоьссина, цунна тIевирзира иза:

– Хьо хIун деш лаьтта, ши бIаьрг а къарзийна? Хьо хьажийнчу гIо, чехка!

Ризван араваьлча, меллаша конверт схьа а яьстина, цу чохъ шалхатоьхна Iуьллу жима кехат схьа а эцна, даржийра цо. Цуьнан бIаьргашна хьалхахIиттира зударийн хазчу хотIца, кегийрачу элпашца яздина могIнаш:

«Заккамани! Уггар хьалха соьгара а, сан накьосташкара а мерза маршалла ду хьоьга. ШолгIа, дIахоуьйту хьоьга, со бахъана долуш, хьалавогIуш къахъега оьшуш цахилар. Ас хьайга дубьхьалдIа аларна, суна бехк ца буьлтур ахъ: аш-пашца стаг гена ца вахало. Хьуо-хьайн Iехош, къона хан эрна дIа ма яхийта. Суна вевзи хьо. Марет».

Заккаманин карара кехат, шершшина, пIелгашна юккъера а даьлла, хIаваэхъ дайн техкина, цIенкъа охьадуьйжира.

«Оффай, ма сиха дубьхьалдели суна сайн гIан! Малика бохучу оцу шелIано ма-варра дIавийцина-кх со. Суна хаара, цо дубьцур дуйла. Дела хила хьан а, хьо хIокху агIор ялийнчу Ахьмадан а шайн итт эзар дена неIалт! Мотт йиттанийца! Со Тов-Iелин зуд ду-кх, ас шуна и марх ца даккхяхъ!» – цаьрга дIахъада дагахъ, шен бедарех тасавелира иза. Амма шен буьххъера айра охъа а даьлла Iуьллу туфли гича, дохко а ваьлла, сецира иза. «Тховса цкъа дика ойла а йина, кхана

Гуьйранна г'ор со. «Гуьйре суйренал хьекъале ю», – бохуш, кица а ду».

Ценцкъахь Гуьллу кехат схьа а эчна, лампа шен маьнгин Г'овли улле, стоьла т'е а х'оттийна, метта аркъал велира Заккамани. Шозлаг'а а деша ойла хилла, кехата т'е хьаьжира иза. Амма оьг'азбахана, б'агорхьийзачу б'аьргашна хьалха могонаш шалха-кхолхадуйлура, шен ц'арна элпаш «зак-зак-зак» – бохуш, хьалакхиссалуш хетара цунна. Кобрто болх ца бора. «Хьонка н'аьна хилахьара шух! Ша шершана баьлла ког бу!» – аьлла, кегийн кесгаш еш, эт'ийна, кехат д'а а хьохссина, лампа чу а хьовзийна, пенехьа ха а хьарцина, ши б'аьрг хьаббира цо.

Дуккха а д'асакирчинчул г'аьхьа, эххар а, набкхийтира Заккаманина. Амма, уггар цунна наб марзьеллачу хенахь не'арна т'е хьабинчу буйнан татано самаваьккхира иза. Зайл боллаза йолу не' буйнан ницкъана к'ел схьаеллаелира.

– Х'ай к'ант! Чохь вуй хьо? – декара Мут'елипан г'орг'а аз.

– Йи... – аьлла, самавалаза волчуха узам бира Заккаманис.

– Ох! Бусалба шен динора ву Гуьллуш! П'атта хьала! – т'е а веана, хенан маьлигахь ласанан юьхьиг Юьттира дас.

Заккамани ши б'аьрг а биллина, хьаьжира.

– Х'ун хилла х'инца а? Ц'е-м ца яьлла?

– Х'ун хилла а хьоттий ахь, иблис! Бутт лаьцна-кх! Массо адам Деле до'анаш деш арахь х'оьттина лаьтта, т'къа хьо, кхузахь, нал санна, д'акхетта Гуьллу!

– Лаьцнехь, ахь соьга х'ун де боху? К'ордийна-кх суна хьо. Дийнахь-м ца вуьтура ахь со вижа, буса мукъане а витахьа. Х'ара буйса набьан а, сада'а а еллера-кх адамашна. Бутт лаьцна! Лоцур бацара, шен хеннахь д'абубьзнехьара...

Заккамани шен дагахь дерг схьааьлла валале, х'аваэхь шок тухуш, хьаьвзина еана л'аса, цуьнан букъа т'е кхийтира. Шолг'а го а баьккхина иза юхаерза кхиале, Заккаманис шен л'еминчу кадечу куйгашца дуьхьал г'айба лецира. Амма Мут'елип а вацара к'ентан мекарлонаш ца хууш. Вовшийн ницкъе а, позицешка а хьаьжжина, тактика а хуьйцуш, д'адоладелира латар. Заккамани маьнги т'ехьа к'егарволучу хенахь Мут'елипан б'аьргаша «Х'инца-м сан карахь вариц хьо!» – бохура, юккъе доккха ков даьлла цергаш елакъежира. Оцу хенахь Заккаманис сацам бира, маьнги к'еллула а ваьлла, араьккха. Амма цигтахь дагахь доцу орца кхечира цунна: урамехь цхьаь-м Мут'елипе кхойкхура.

Ден букъ не'арх ара ма-тиллинехь, сихха не' т'е а ч'аьг'на, зайл боьллина, охьавижира Заккамани.

3

Заккамани Гуьйранна самаваьккхира, не'арх дайн тоьхначу куьйган татано. Дегаза ши б'аьрг а биллина, чухула д'асахьаьжира иза. Даима санна, цуьнах боьлуш, корох чу хьоьжура аьккенан Гуьйренан бовха малх. Пенаца кхозу тишъелла сира костюм а, цунна т'ехула тесна лаба кагъелла кепка а шега г'ийла хьоьжуш хийтира цунна. Буса дас динчу т'елатаро т'ек'елъаьхна х'умнаш гора, ког билла меттиг йоцуш чухула яьржина.

Не'арх юха а х'ума туьйхира. Тата дайн хиларехь хиира Заккаманина, не' еттарш Мут'елипан куьйгаш доцийла. Хьалаг'аьттинчу Заккаманис, новкъара х'умнаш когашца д'аса а тоьттуш, вахана зайл д'а а баьккхина, не' схьайиллира. Учахь х'оьттина лаьттара Ахьмад.

– Гуйре дика хуьлда хьан, Заккамани! Чу вуйтий ахь?

– Диканца вехийла. Схьа чу вала, – элира Заккаманис, цуьнга дIа а ца хьожуш.

Ахьмадах кьайла ца елира Заккаманин бIаьргаш чохь йогу оьгIазлонан цIе.

– Хьаха, вахана доттагI суна оьгIаз! Амма эрна ду-кх. Ваша ватIа кху белхан! ХIара хIун ду кху чохь дерг? Гора кIант яI! ВаллахI ву оьзда вехаш! Еша книга, ладогIа радиоприемник а яц чохь. Кху кьухлахь-м вотангарш хилча а эхь дац! Мукьалла маршалвелла Iаш хилча мукьа а мегар дац жимма чохь цIано латтийча?

– Дера, вуон ма Iа со, кху чу кир ца тухуш, горгам ца хьокхуш!

– Эхь хета хьуна? Хьо а, со а ваха дац дан-м! Хьайн кьеначу нанна хьалхара и гIуллакхаш ахь дича, нахана хьо сийдолуш-м хетар ву.

Иза забаре даккха ойла хиллачу Заккаманис куьг ластийра:

– Берахь цадинарг до хIинца! Со-м холостяк вай, Ахьмад. ХIинца цкьа суна бехк билла агIо яц. Хуур ду, ас зуда ялийча...

Ахьмад, гIадвахана, велавелира. Цунна дагадеьначух кхеттачу Заккаманин кьамел, мотг сецча санна, цIеххьана хедира. Ахьмадан велаваларо дегIе оьгIазе уз хьадийтира цунна.

– Хьо... хьо хьанах ца вешаш воьлу? – аьлла, Ахьмадана гIевегавелира Заккамани. – Хьайн зудчо селхана суна йиттина мотг хьайна хуьшухь, кхин эхь а ца хеташ, сан хIусаме а веана, сох воьлийца хьо? Вай доьшуш долчу хенахь буса кино даха ахча а доцуш, цIахь яа сискал а ца хуьлуш, каникулшкахь шаьш децаш лелар хьалхе дицделла шуна...

Воьлчуьра а сецна, Заккаманин белша гIе куьг диллира Ахьмада.

– Хьо дукха марсаваьлла, Заккамани. Ахь юьйцу хан суна йиц ца елла, амма и юьйцуш, хьо галвуьйлу. ХIетахь, хьо санна, кино а лелаш, цIахь дийшина а Iохкуш тхан беран хан чекхьяьлলেখьара, хьох хилла нах хилла хир дара-кх тхоч а. Тхо-м кино даха ахча а, яа сискал а йоцуш ца леларий. Кьинхьегам ца безачу стеган сий дац цьаннахь а. Ца дешна ахь Энгельсан дешнаш: «Кьинхьегам хьолан хьоста ду. Кьинхьегамо кхоьल्लीна адам». Хьекьале дешнаш ду уьш, Заккамани. Ткьа селханлерчу гIуллакхана бехке хьо ву.

– Со-х ваций и мотг йиттинарг?

– Мотг цьаммо а ца биттина. Ахь хьо воцург а веш, нехан юьрта а вахана, аьшпаш биттина. Ткьа хьох лаьцна сайга хаьттича ас бакьдерг дIадийцина. Цуьрриг а хьох эхь а ца хета. Уьш, чекхдевлларш дуйтур вайша, Заккамани. Со хIунда веана дуйцур вайша хIинца.

– Цкьа охьахаахь, гIаккха дуйцур ахь.

– ХIан-хIа, хьйна Iойла дац сан.

– Схьадийцал, хIета.

Ши белш лаьцна Заккамани шена дуьхьал а верзийна, цуьнан бIаьргашна гIе бIаьргаш а доьгIна, хагтар дира Ахьмада:

– Стаг хила лаьий хьуна, Заккамани?

Заккамани цкьа цецвелира, юха оьгIазвахара.

– И хIун кьамел ду? Со йоI ю-м ца моьтту хьуна?

– Ас-м оцу агIор ца бохий. Цхьа бакь ду, массо а боьршачу стагах стаг ву ала мегаш ца хилар. Боьрша нах кхо тайпа бу: кьонах, стаг, божа а. Божа олу, хIинца хьо санна, адманна а пайде а воцуш шен гена, шен дегIана там хилчхьана тоуй-

туш, хъайба санна, вехачу стагах. Гой хъуна, беш болх а боцуш хьо ваьлла лела доьалгIа шо ду. Дас дIатесна хьо. Шуьшинна юккъехь денна дов хилар кху юьртана хаьа... Наха юккъехь сий дац хъан. Хьоьга ян ешар йолуш йоI яц кху юьртаьхь. И хууш, генна нехан юьрта а вахана, нах Iехо гIерташ лелла хьо. Хьо муха ваха воллу? ХIинца ахь схьалаьцначу новкъа ваьлла стаг малар мийла, аьшпаш битта, къоланаш дан волало. Амма гена ца воьду, юкъяралло дан дезза таIзар до цунна. Хъажа хъайна гонаха долчу ирсечу, самукъанечу дахаре! Адамийн ирс а, самукъа а, безам а къинхъегамца ду. Хьо-х къона а, могаш а ву, хIунда вац хьо вайн нийсаройн магIарехь?

Заккаманис шен кIесаркIаг чу мIараш хъаькхира. Ахьмадах летар ву аьлла сийсара сацам бина иза, хIинца цо дуьйцучунна дуьхьал жоп дала дош ца карош, малвелла лаьтгара.

– Кхетахъа, Заккамани, хIинца мукъане а. ДIатаса и айхъа схьалаьцна зуламе некъ. ХIоьгтина лаьтгачу хих уьшал хуьлу, ткъа уьшал яхкало. Цуьнах тарлуш ву хьо.

– Ша хирг хилла даьлла. ХIинца тIаьхъа ду, Ахьмад. Со баттара ваьлла хьий-зича а, сан яхна яьлла цIе южур яц...

– ХIан-хIа, и бакъ дац! Эцца ца кхаьчча хьо хIинца а. Амма кхин хъелахь, тIаьхъа хир ду. Вайн колхозера ши стаг ву механизаторийн курсашка деша вохуьйтуш. Цаьршиннах цхъаь хьо вахийтар тодина ас председательца. Хьо дешна валлалц колхозо гIо дийр ду хъан. Цигара цIа веьча, тхьоьца болх бийр бу ахь. Реза вуй хьо?

Заккаманис юха а кIесаркIаг чу мIараша хъаькхира.

– Хаац... цкъа ойла йийр ю ас...

– Амма, ойла еш, дукха ма Iелахь. Цига воьдург кхана дIахъажо веза. Сарле цхъа сацам а бай, правлени дIавола. Со цигахь хир ву. Марша Iойла хьо!

Ахьмад новкъа а ваьккхина, чувеанчу Заккаманис шен юкъаьхбисна болх дIаболийра. Амма цуьнан ойланаш цу балхана дуккха а генахь яра. «Дас дIатесна хьо. Шуьшинна юккъехь денна дов хилар кху юьртана хаьа. Наха юккъехь сий дац хъан», – бохуш, хIинца а цуьнан лерехь декара Ахьмадан дешнаш.

Стоьла тIера схьаэцна цигаьрка а латийна, иза а багахь маьнги тIе аркъалвелира иза. Ахьмада динчу къамело ойла яйтира цуьнга. КIез-кIезга кхетаьш, кхета вуьйлира иза бера хенахь дуьйна шегара дийлинчу гIалатех. Коьрте лелхара юьртаьхь мехкарша шена техкина цIерш, ша хьошалгIа вахча лелийнарг, сийсарлера гIан, Ризванан дешнаш, Маретан кехат, деца хилла девнаш, Ахьмадан къамел.

Уьш дерриге а, уьйриг хилла, хьийзара цуьнан коьртехь.

НеIаран сонe ши бIаьрг а боьгIна Iачу цунна хIинцца бен ца гира цигахь Iохку шен туфлеш. Буьххъера айра дастаделла цхъа туфли, цецъяьлла, бага а гIаттийна, шег а хьоьжуш санна, хийтира цунна.

«Бакълоь Ахьмад. Хийца деза ас сайн дахар. Кхана деша дIаваха кечам бан беза ас тахханехъа. Цигара веача ас хоуьйтур ду нахана со жуккар йоцийла!» – аьлла, хъалаиккхинчу цо айра дIатега дагахь, тIе а вахана, шен туфли схъаййцира. Леррина цуьнга хьоьжуш Iачу Заккаманина, ша бинчу сацамах йоккхаеш, иза шена елакъежаш хийтира.

ЭЛЬДЕРХАНОВА Зайнап

Абузаран хIусамехь – цахь санна

Тамашийна хIума ду хьуна, хьо цкъа а ца хиллачохь дубххъара бен ца воцушшехь, хьо цигахь эзарза хилла моттало наггахь. Мескетахь, Айдамиров Абузаран цIарахчу литературин музейхь хилира сан иштта оила. Абузаран хIусамехь цахь санна паргIат, аьхна хеташ хиллера. ХIусам, ков-керт кетIара дубйна Абузарах шех тера оьзда, совнаха хIума доцуш ду. Нажи-Юьртан кIоштарчу Маскитахь массеран а чиркхаш дIадайча а, яздархо хийлаза сахуьленга вийлина хIусам ю-кх хIара «Еха буйсанаш», «Лаьмнашкахь ткьес», «Дарц», «Ненан дог», «Вайн амалш», «Тхан эвлахь», «Маршонан цIарах», «Лаьмнашкахь серло», «Генарсолтин хьуьнарш», «Кхолламан цхьа де», «Ирхенаш», «Вешин весет», «Сан дахаран некъаш» книгаш язъеш.

Нохчийн кьоман кхолламна хийлаза вилхина вара иза, нохчийн кьоме само яр хийла дехна вара. ДIадевллачу бIешерийн хиламаша, Кавказ йоккхуш бинчу тIемашкахь а, цул тIаьхьа нохчийн халкъ махках доккхуш а лайна халонаша дог хорамашкахь лаьттинчу цо яздира нохчийн кьам Хонкара, Иордане, юха эххар а Казахстане дигарх. Харцонаш, халонаш йийцинчу цо, юха ша вехачу заманахь хийлаза ша яздинарг вайн нахана юха а тIехIобттича хала лайра, аьлча а, ца лайра. Абузаран музей чохь долчубьнга хьобхуш цуьнан тIаьххъара даьккхина сурт гича, цо кийрахь кьийлина узам хезаш хетало. Даймохк шен цхьа уьйтIе санна, кьам – шен цхьа доьзал санна гергара хеташ ваьхначу цо, эзарза литтира вайн кьоман гIалаташ, мостагIийн ямартлонаш. Делаш а, дубне массарех дуса дезаш ду. Дубсуш дерг оцу адамех олу дош ду. Тахана вайн кьоман юьхькIам бу Абузар. Истори, хронологи, очеркаш, публицистика, цо кьахьегна литературин ерриге а жанрашкахь.

Абузар – дог-цIена адам, дагца, гIиллакхашца нохчалла йолу ваша хилар хууш а, гуш а дара даима. ХIинца цуьнан хIусамехь, цуьнан тептаршка хьобжуш, хаало, иза Дала шена мел деллачун тIалам беш ваьхна хилар. ХIора кехат шен низамехь дIадилина ду, хIора де йозанехь дисина ду. Шен кхолламан мIаьргонийн а маьIна ца деш ца Гийна иза.

Музей чохь масех гайтам бу. Абузаран гергарлонаш гойту царех цхьаммо. Яздархошца хилла кехатийн кьамелаш. М.Сулаевс, М.Мамакаевс, Н.Музаевс, А.Судеймановс, Х.Эдиловс, Ш.Арсанукаевс, З.Муталибовс, Х.Ошаевс, М-С. Гадаевс куйьга яздина кехаташ ду. Уьш хIора а мехала ду, безам хеташ лардина ду.

«50 шо даьлча, истори юха хьаьвзаш ю» аьллачу гайтамехь Нохч-ГIалгIайн АССР-н историн хронологи ю, нохчийн бохаман орамаш гайта гIерташ Абузара бина болх. Нохчашна цхьа мур дIа мossaза бели дехьа-сехьа вахар. Йиш-ваша лархар «пропускашца» яхийтина бен бакьо ца хилар гойтина. ГиргIизийн Республикехь елла «спецпропуск» ю 1954-чу шеран чиллин беттан 10-чу дийнахь, цунна

уллехъ Гуьллу юха 2000-чу шарахъ елла изза юьртара-юьрта вьоду пурба далар гойтуш йолу «пропуск» а. Халкъан яздархо Айдамиров Абузар вайн къам 1944-чу шарахъ махках даьккхича Пиргизойн АССР-н Джамбуьлски областан Каравански к1оштарчу Успеновка юьртахъ Ийна ву. Оцу гайтамна уллехъ йолчу стоьла т1ехъ лаьтта яздархочо

шен йозанийн зорба тоьхна лелийна «Consul» машен... 2005-г1а шо, 27-г1а майхъ «Т1аьхъара де» аьлла сецна ю стоьлан рузма. Иза Абузар кхелхина де ду.

Тахана боккха безам хета яздархочун тептаршна т1ехъ билгалонаш еш дитина куьйга йозанаш а. Зорбане йийлинчу шен я кхечеран статьяш т1ехъ цо йитина хьаьркаш ю шена тайнарг я ца тайнарг билгалдеш.

Хаамийн зорбанан Гирсаш, газеташ, журналаш ду цо Нохчийчохъ т1емаш болуш (1995–2000-чуй шерашкахъ) т1емах лаьцна мел аьлла дош т1ехъ долуш гулдина. Уьш меттигерчу а, луларчу республикийн а, Россин коьртачу а газеташна, журналашна т1ехъ а гулдеш хилла. Айдамировг1еран библиотека цхьана доккхачу ца чохъ ю. Цу юккъехъ лаьтта горга стол. Цу т1ехъ долчу Таламат даккхийчу тептарых дерг хьаьттира оха Абузаран йо1е Машаре. «Х1ара книга Вашис ша мел яздинчу х1уманна чот еш йина реестр ю. Муьлхачу шарахъ, муьлха газета, журнала т1ехъ шен статья, романан кийсаг хилла хоуьйтуш. Сирникан биста кхаччалц, мел долчу х1уманан пусар деш вара иза» – элира цо. (Довзало Ваши олура шайн дех)

Музейхъ Абузаран книгаш, документаш, библиотека, куьйга йозанаш, нахана юкьаволуш цо лелийна бедарш, суьрташ ду, дечиг-пондар бу. Цхьаьнакхетаршкахъ цуьнан кхолларалла езархоша делла хилла совг1аташ ду. Иштта, музейн гайтаман цхьа аг1о цуьнан х1усамненах Мух1ажарах лаьцна дуьйцуш а ю.

Хаддаза хьеший лаьтта нохчийн къомана дукхавезачу яздархочун х1усамехъ. Музейн уьйт1е, чьонаш гича а хадам боллуш алакур дара: Абузар дика да а, х1усамда а хилла. Хьеший безаш, шена уллехъ мел нисвелларг Делера совг1ат санна т1еобьцуш ваьхна иза.

Хьанал вахар дезнарг дуьненан х1уманех Т1еха луш хилла ца хилар го Абузара язйинчу «Сандахаран некъаш» дагалецамашна юккъера, пенах кхозучу гурашна чуьра, кийсагаш ешча:

«...Цкъацкъа цхьа юкь йог1ура кьийсамо кладвича, Гелвича сан собар, сацам, ойла а лестош, карахъ кепек ахча а доцуш, хила меттиг а йоцуш. Хийлазза метти-

гаш нислора Ленински библиотеке-р я архивашкара араваълча, юкъярЮйле д'аваха трамвайна, автобусна яла кисанахъ пхи кепек йоцуш. Хийлазза, иштта, Соьлжа-Г'ала а вахана, школин я колхозан, я районерчу учреждениин машенашца. Таккха ойла кхоллалора, ванах, х'окху к'елле доьзал а боьллина, ас х'ара к'а х'унда х'обьгуге?! – олий. Цул а, кхечара санна, Ленин, парти, советийн Йедал,

сийлахъ доккха оьрсийн халкъ а хестош, к'оман г'иллакхашна, динан дайшна Иттарш еш книгаш а язъеш, уьш х'ора шарахъ арайохуш х'унда ца Ia со?

Таккха, уьш нохчийн а, оьрсийн а маттахъ шозза а, кхузза а арайохур ма яра. Таккха нехан санна, сан х'усамехъ а импортни йийбар, хрустал, фарфор, безачу механ кузаш, хехка машин хир яра. Х'ора шарахъ доьзалца курорте, санаторе, х'орда т'е садаа г'ойла а хир дара.

Иштта ойла а х'аьвзара цк'а коьрте. Таккха лаамза сан б'аьргаш пенаца кхозучу нохчийн к'оман турпалхойн суьрташна т'ебоьрзура: Шайх Мансур, Таймин Бийболат, Зеламха, Чермоев Иабдул-Межед, Шарипов Асланбек нохчийн наибаш: Иаблаг-Х'аьжа, Гумма-Х'аьжа. Оцу суьрташка х'аьжча, юха а ойла хийцалора сан. К'адделлачу, г'елделлачу дег'е юха а ницкъ бог'ура». Халкъан яздархочуьнга бен ала лур дацара, дийца хуур дацара иштта бен.

2006-чу шеран лахъанан беттан 2-чу дийнахъ дара Нажи-Юьртан к'иштарчу Мескитахъ Айдамиров Абузаран ц'арах литературни-мемориальни музей сх'айиллича. Нохчийн Республикин к'оман музейн филиал лоруш ю тахана и музей. Цуьнан директор Абузаран йоI яздархо Айдамирова Машар ю. Музей сх'аеллар а, иза хилар а нохчийн к'оман культурехъ, исторехъ боккха хилам бу. Абузар шена т'е беа мохъ эцна, халкъах дош аьлла яздархо, историн, к'оман верас хилла ваьхна стаг ву.

Музей чохъ, лакхакъ ма-аллара, Абузарна дезна х'уманаш ду, х'усам нохчийн хилар гойту билгалонаш; истанг, чоа, шаьлта, тур-тапча, цо хаза локхуш хилла дечиг-пондар, Эдисултанов Шит'ас ша бина, белла Иадх'окху пондар. Абузаран да Иабдулх'аькам Йедам стаг хилла. (Дала декъал бойла уьш) Иаьрбийн мотт дика хууш, К'уръан доьшуш стаг хилла. Цо лелийна Сийлахъ К'уръанаш ду музейхъ, баьрче дехкина.

Абузар Х'алха-Мартан к'юштан больницехъ д'аваьлла. Иза т'ехъ Иллина маьнга, оцу боль-

ницерчу лъбраша музей еш ю аьлла хезча, схьабеана дIахIоттийра. ЙовIаца Машарца дехха кьамелаш деш Ийра тхо. Утгаре а дагахь лаьттина музейн хьеший муьлш бу хьуна, аьлла, хаьттича цо дийцира: «Масех шо хьалха Сесанарчу зератера богIушшехь вайга цхьа хазачу тамехь баккхий нах бахкар ду суна чIогIа безам хеташ. Дешархой я студенташ хиларх дIадоьллера, ткъа оцу тайпа баккхий нах, лерина нийят а дина Ваши ваьхначу хIусаме хIитта лаьара шайна аьлла бахкар чIогIа хаза, мерза дара. Цара дукха хаза хIуманаш а дийцира, ламазаш а дира, мел а белира. Ваши ваьхна зама юхаеъча санна дара иза. Иштта, «Еха буйсанаш» Iарбийн матте гочийна волу Иорданера Фовзи Асхьаб вар а, цуьнца цхьаьна Оманерчу университетан ингалсан меттан кафедрина куьйгалхо йолу нохчи Джафар Фатима яр а бара хаза кхаь»

Ткъа кьоначарна хаьий хIара музей хьенан цIарах ю, (цуьнан маьIна, мах) хаьттича, Машара дийцира: «Вай реза-м дац вешан кегийрхошна, амма тахана санна нохчийн историца бала кхочуш, Абузаран кхолларалла йовза луу кегий нах хилла зама суна дага а ца йогIу. Мел дукха хаттарш до цара, мел чIогIа лаьа царна цунах дерг довза. Со йоккхае иштта денош даьхкича».

Абузар ваьхначу, леллачу урамашкахула, цунна езначу Мескита хIоьттича, сайн дог-ойла гIийла а, юха оцу хенахь дозаллах гIаьттина а карийра суна. Цуьнан кхоллараллах хаддаза дуьйцур ду яхь йолчу тIаьхьено.

Луур дара, тIейогIучу хенахь цуьнан книгаш ингалсан, французийн меттанашка гочийна ган. Нохчийн кьам а, цуьнан истори а йовза луучарна карор дара иза, оьшур дара и гочдарш нохчийн литература дуьненан литературина юкьяяло.

Луур дара, тIейогIучу хенахь цуьнан книгаш ингалсан, французийн меттанашка гочийна ган. Нохчийн кьам а, цуьнан истори а йовза луучарна карор дара иза, оьшур дара и гочдарш нохчийн литература дуьненан литературина юкьяяло.

Проза

БЕКСУЛТАНОВ Муса

Ден доттагI

Дикка хан ю со гIалахь Iашволу, ткъа-ткъе итт шо-м хIетте а ду, институт чекхъяьккхинчул гIаьхъа, болх нисбаларх, кхузахь иштта дIависина. Сих-сиха юрта вахар а ца нисло, цхъана воне-дикане бен, дукха хьолахь – вонехь а хуьлуш.

Нана реза ца хуьлу.

Нана юьртагь Iаш ю, жимахволчу вешаца.

Да тхан хьалххехь кхелхинера, нах Казахстанера цIа а бахкале, долу лазар а кхетта.

ЦIадахкар-м дагадогIу суна шера – со ялх шо кхочуш вара.

ВорхI шо кхаьчча ишколе а вахара цIагь – Нохчийчохь, – хьалхарчу классе.

Нанас дегабаамаш бо, лулахо санна, чу а хIоьттина, со юха гIала охьаваха воьлча.

– Дукха оьхур вац хьо а, нана йолчу воьду, бохуш, дера вац... и гIала-м цигагь лаьттар ю хуна, со дIаяьлча а! – олу соьга, ша-шега санна.

Со велало, улло охьахуш, ненан белшаш мара а юкхуш.

Тахана, пIерасканан дийнахь – кхана мукъа де а хилча, – нана йолчу буйьса йоккхур-кх, аьлла, хьалавогIу со сарахьуо.

Юьртан йистерачу кешнашкахь нах бохку цхъаь дIавуллуш.

Ма дукха ле-кх нах хIинца, мозий санна, леш ду-кх адамаш кху махкахь, жима-воккха бен а воцуш, кегий нах а, бераш а гIехь.

Хьалха, хIинцачул ткъе итт, шовзткъа шо хьалха, стаг валар доккха далатохар дар-кх, ткъа тахана, бен а доцуш, дIабоьлла-кх нах цунах, дей-буйьсий хийцадаларх санна.

– Хьо ма гIаьхъа веана, кIант, ахь хIун леладо, – олу нанас, – бусаIуйьккъехь юха охьаваха веана-кх хьо? – олий.

– Со-м буйьса а йоккхур, аьлла, веанера, нана, – олу ас, – хьо резаяцахь, охьа ца вахча а вер вац, – олий.

– Вай, гIаккха-м... Дела реза хуьлда хуна..., – ненан юьхь екхало, ша Iачу меттара соьга куйьгаш схьа а кхийдош: цамгарца ю нана гIаьхьарчу хенахь, гуттар а маттах хьерчаш, цхьа ца тору гIуллакх хилчий бен, чуьра ара а ца йолуш.

Цхьацца дуйьцуш, дагальцуш, хIума кхоллуш, чай муьйлуш, дикка хьеделча:

– Ваша, ас хуна дехьа чохь мотт биллина хуна, – олу несо, – буйьса декъала йогIийла, – олий, ша рагIу кIелхьарчу цIа чу жимачу кIантаца йижа дIайоьдуш: кIант ца Ia, воьлхуш бен.

Хан ялале, со а хьалагIотту, нене суо дукха Iуйьре вахавезар а хоуйьтуш.

– Нанина, эцца эвлайисте тезета ца хIуттуш ма гIолахь, – олу нанас, – хуна

нах цабовзарх, хьо нахана хьенан-мила ву хаьа хьуна... со хьобга ала йицъелла
Iа, мила вара иза... Дала йицъе-кха цуьнан цIе аьлча...

– Асхьаб ву, – олу вашас.

... – хIаь, Асхьаб... дика стаг вара, нахана новкъа воцуш... мела хир бу
хьуна, хаза гучу а валий, Дала гечдойла, ала, – соцу нана.

– Дика ду, нана, гIур ву со, са ма гатде... мила Асхьаб? – хотту ас юха, цхьа
хIума-м дагадан гIерташ, саца а лой.

– Эцца Iина йистехь Iийна хилла волу стаг, – кхетаво со вашас.

– Дера велла, тахана делкъа-хан хуьлуш... дIа-м воеьллина, моятту суна, иза
сарале, луларчу Йисихьата дийцарехь, – корта ластабо нанас.

– ХIаь, воеьллина, – вистхуьлу ваша.

Суна кешнаш дуьхьалтосу, цигахь хилла нах а, сарахь со юьрта чу вулуш.

«Асхьаб... муха, иза суна иштта вицвалар, цIенна дагара дIа а волуш...» –
хьоду коьрте.

– Иза Iаш мичахь вара, ва нани, суна иза дага ца вогIу я ца го...

– Юьрта йистте охьа ма вахара иза, ша чохь Iийна цIа долу нах цхьа ши-шо
даьлча Казахстанера цIа а баьхкина... хьо жима вара, хьуна дагадогIур дац, –
хададо нанас, цхьа а шеко а ца юьтуш.

Суна догIу-у-уш дагадогIу, ша ма-варра, ма-хиллара и Асхьаб дуьхьал а
хIуттуш, цо ша сан ден доттагI вара алар а цхьаьна, сан да чIогIа гIахьаьлла,
леташ стаг вара а, бохуш.

– Дадин доттагI ма вара иза, нани, варий? – хотту ас.

– Мича дадин? – хьожу соьга нана.

– Сан ден – Арсанакъин, хьан майрачуьн доттагI!

– Иза муха хуьлу хьан ден доттагI, цкъа а вовшийн гина а ца хилча! –
цецйолу нана.

– Муха, ца гина?

– Иштта ца гина-кх, – олу нанас, – вай Повладарехь дара дIадохийча,
уьш Киргизехь хилла-хиллера – оцу стага дуьйцуш хезна ма ю со, – ТIехьа-
МартIантIера дIабигина а болуш... хьан дай, сой хIучIинчIаьнчIуьра – лам
чуьра дигна ма ду дIа, ва кIант... суна а кху юьртахь гина-кх и стаг дуьхьара...

Хьалакарчийна кучан пхуьйшаш а хуьлуш, ткъе итт я шовзткъе шаре
гIоьрташ, тоьлло стаг иэхьало суна, йоцца хьалатоьхначу можа юккъехь сира
чохь а къаьсташ. Цуьнан зудий, кIант цигахь, дIадохийча, гIу чу доьжна, делла
бохуш а дуьйцура бераша, баккхийчаьргара хезна.

Со цуьнан керта уллехула ишколе оьхура, иза гуттар а цхьацца деш а
хуьлуш, я керт тоеш, дечиг хьокхуш, кхин я важа.

Цо газетех хьерчийна цигаьрка а го суна хIинца, маттаца тIе шеташ а
хьобкхуш, иза кертал арахь охьахуш хилла гуьйриг а тIехь.

Со, нене кхин хIума а ца олуш, дехьа чу волу, дIавижа дагахь, цуьнан буьйса
декъал а йой.

Наб ца кхета. Суо сайна оьгIазьобху, и стаг айса иштта вицварна, и Асхьаб,
соьца оццул дика хилла волу, да а, ваша а санна.

Дерриг а сурт дуьхьалхIутту, и зама а, хIетахьлера, буюберан бералла а.

Меца хан яра, тхуна хIетте а, тIехь да воцчу байшна, наха еллачул совнаха

яьлла башха яа хГума а йоцуш.

Те-куога а дацара цхьа а. Бен-бен нах бара юьртахь севцца – хиллера-кх, бара аьлча а, – гергара я вовшийн бевзаш а боцуш, вокзалехь санна, Iаш. Бераш а дара жГуганашца лелаш, йоьжна-йисина хГума лохуш, шайн а, нехан а керташкара стоьмийн хилаза тГуьхкаш юуш.

Ишколе – цIа даьхкина шо даьлча – нанас вигира со, куьг а лаьцна, ворхI шо долу кIант, пхеа шерачуьн дегIалахь а воцуш, дог доккха хилар бен.

Дуккха а бераш дара, со санна, тIехь беркьа а долуш, кортош а даьшна. ХIетахь, мухха делахь а, боьрша берийн кортош даьшна хуьлура масссеран а, бIаьштигаш тIера – дIадашаза – дехха кIайн чоьш а кхозуш.

Тхо дIаяздир, хIораннан памилы а, вина де а, шо а яздеш.

Суо воккхахилла дагадоГу суна цу дийнахь, сайна суо цхьа воккха хетта, ишколера тхойша цIа догIуш, нене куьг а ца лоцуьйтуш.

Ишкол Инал дехьа яра, тхуна дукха гена а йоцуш, биь урам, Ин дитича.

Ишколе цхьайтта сахьт даьлча ваха везара, кхо сахьт даьлча, цIа а хобцуш.

Нанас тIаьрсиган Iаьржа кIархаш эцнера суна, белших уллу кIадин тIоьрмиг а тоьгуш.

Тхо – бераш – вовшашка хьуьйсура, цхьа а цхьаьнгге а дист а ца хуьлуш.

Нанас суна хIора дийнахь тIоьрмиг чу – хIинцца бой – сискалан мижарг буьллур, мацлур ву хьо, олий.

Уьш дукха а берашкахь а хуьлура, цхьаццаболчаьргахь хьокхам а хуьлуш.

Тхо юьрта йисттехь Iаш дара, тхуна лакхахь кхин урам а боцуш, Ина йисттехь лаьтта цIа доцург. Цу цIа чохь Iаш вара и Асхьаб а.

Ин дикка кIорга дара, чухула охьа жима хи а догIуш.

Цу Ин чохь гуттар а шишанийн тIассех ловзуш бераш хуьлура, сан хеннара, сол даккхий а, ишколе а ца доьлхуш: суна церан киншкаш а, тIоьрмигаш гуора бай тIехь Iохкуш.

Бераш а хьийзадора цара, шайл кегий бераш: сих-сиха цхьацца кIант гуора суна, кьурдаш а деш, воьлхуш лаьтташ.

Со а кхобру-у-уш волура цигахула тIех, генаваллалц юха а хьобжуш.

Цхьана дийнахь, цаьрга дIа а хьобжуш, со ишколе дIа воьдуш:

– ХIей, хьо йоьду мераГуьрг, оцу тIоьрмиг чохь хIун ю хьан? – мохь туьйхира соьга цхьамма, берашна юкьера схьа а кхайкхина.

– Хьан хIун бала бу, хьо ю-кх мераГуьрг! – элира ас, майра хила гIуртуш.

– Схьавоьл кхуза! – элира цо, куьг а ластийна.

– Хьо волахь иза схьа! – дуьхьал кхайкхира со.

Иза лакхара ведда охьа тIе веара:

– Схьалол тIоьрмиг! – аьлла, суна тIе а чевхаш.

– ДIаялахь, – элира ас, – и бат харцахьайоккхур ю хьан! – аьлла, сайн тIоьрмиг тIехь а лоцуш.

Цо тIоьрмиг дIаозийра, Iад схьа а лаьцна.

Ас дIа ца хобцура.

Iад, тегначуьра, схьаиккхира, тIоьрмиг цуьнгахь а буьсуш.

Со цунна тIекхийтира: «Хьан да хьакхийца!» – олуш.

Соьга иза меттах а ца ваккхавелира.

Иза воккха вара, сол воккха.

Со цо вожийра, чоже буй тоьхна, са а ца даккхалуш.

Со дласакерчара, шина куьйга чож а лаьцна.

Иза сан тлоьрмиг ченашла охьа а кхоьссина, мижаргах церг а етташ, длаволавелча, со цунна букъ тлехьа тлеххийтира, къа а доьхуш.

Со букъа тлера дла а кхоьссина, настаран дукъа тле мийра тухуш, суо воллучохь охьахайра цо со.

Ас цунна дена элира, дена а, нанна а.

Иза суна тлеххийтира, буйнаш а детташ.

Сан бетак ций делира.

– Ас хинца сайн нана схьа а ялийна... хьан да хьакхийца... ас хьан болх... и хьан бат, – со воьлхуш, басех хьалатасавелира, сайн нене орца даккха.

– Ялае, хьайн нана а, хьайн ворхе да а валаве! – кхайкхире иза сан букъатлехьашха.

Со ведда-ведда, басех хьала а ваьлла, новкъа длабирзича, стаг дуьхьалвелира суна, и цхьа стаг, Ина йистехь лашволу, ши куьг дласадохуьйтуш, со мараволла санна, вела а велла:

– Хун дина цунна, хун дина клантана... схьавоьл кхуза, ваша волчу! – олуш, со къевллина мара а вуллуш.

Ас воьлхуш, хьих-хьих деш, дладийцира, бляьрга чу буй а хьекхош.

– Суна гира хьо цунах леташ, дика летира хьо, кхера а ца луш, – элира цо, сан бат а цаньеш.

– Со кхера ца велла, – элира ас, ловгаш а уьдуш, – иза воккха вара, ас сайн нене...

– Хьо муха кхерало цунах, хьуна эхь ма ду! Хьан дена хьо кхеравеллийла хьича... хьан да сан доттагI ма ву, дера ву, дика доттагI-м...

– Сан да вац, – элира ас, – сан да Казахстанехь велла, – аьлла, велха а озалуш.

– Хаьа суна, веллийла... сан доттагI вара иза... майра стаг вара! Казахстанехь хьан дех ваьхьаш цхьа стаг вацара-кх хьуна! Со а кхоьрура цунах... ХIай, даьдисарг-яI, ма корта а тухур-кх цо, ма буй буьллура, ма леташ вара – иттанна еттаро цо, дера еттаро... схьавоьл, вайшимма хинца уьйтIа дла а вахана, хаза хьан юьхь а йилина, тIаккха вашас мерза лаж а, кхор а белла, – цо со белш тле куьг детташ, длавигира шен керта.

Дуккха а лезаш дара, сийна кхораш а.

Со лаж баа охьа а хаййна, сан тлоьрмиган лад длатийгира цо, сиха-сиха суна вела а луш.

Со цIа ваха хьалаглаьттира, лаж биьна ваьлча.

– ХIан-хIа, хьо цIа ваха мегар дац иштта я ишколе ваха а тахана... нанна гучувер ву хьо – балда дистина ду. Вайшимма хун дийр ду хьуна аьлча, тIеда горгам тIе а луйтуш, хьан балда хьоуьйтур ду цкъа хьалха, тIаккха бераш ишколера цIа догIуш, церан тетрада тIера – тахана цара яздинарг, схьа а яздина, тIаккха хьо цIа вохуьйтур ву-кх вайшимма, – элира цо, – юха кхана, оцу хьайна тоьхначу клантах лата а веза... со хьо ларвеш хир ву хьуна, кхузара охьа а хьобжуш. Къар а ца луш, юха-юха а леташ, летар ву хьо цунах, воьддушехь тIе а вахана, буй а, корта а, мийра а тухуш, дика дуй?

Ас, дика ду, элира.

Со делкъа-хан хиллалц иза волчохь Ийра, хIума а юуш, бераш ишколера схьахеццалц.

Со иштта ца а вахара, цо ма-бохху, цхъана кІентан тетрада тІера – нанна гучу ца вала – йоза схъа а яздина.

Иза вашас дира, и кІант чу а кхайкхина.

Со сихха дІавижира сарахъ, нанна гучуваларна кхоъруш, наб йогІу сайна а, аьлла.

Суна наб ца кхетара, вашас кхана оцу кІантах лата веза а, аьлла, суо цунах муха летар ву я айса цунна хІун дийр ду а ца хууш: и кІант сол воккха ма вара, дІатеттича, соьга меттах а ца ваккхалуш.

«Ас воккха хилча, – элира ас айса-сайга, суо тевеш, – еттар ю-кх цунна, и бат-марш цІийх юзуш, хІинца ца йиттича ца мега, хІун бен ду мацца йиттича а, йиттичхъана!».

Ас цу Іуьйранна – суо самаваьлча – ишколе ца ваха сацам бира, я водахъ а – гуобаьккхина ваха, Іин чухула а ца вьодуш.

Со кийра а лоцуш, дІасакерчира, нана гушшехъ, боккха-боккха узар а беш, суо цомгаш хилча санна.

Муха, мичара, хІун лозу хаьттинчул тІаьхъа:

– Вижий Іилла, и ишкол-м цхъанхъа а гІур яцара! – элира нанас, со хьостуш.

Цхъайтта даллалц вижина Іилла хала дара чІогІа, арахъ кхетта малх а болуш.

ШоллагІчу дийнахъ а изза бала бара соьгахъ, юха а, гІуо со цу ишколе я ма гІуо со, бохуш, ойланаш еш.

Нанас гІаттийра, ша хъуна чІепалгаш а дина, шура тоьхна чай а кечдеш, аьлла.

Ишколе ваха дийзира.

Буйнахъ тІулг а ийцира ас, суо кертал араволуш. Юха, дІахъаьжча, ваша ву-кх, шен туьпшалг тІехъ хиьна Іаш. Со сихха – суо цунна гойтуш – юха а ваьлла, гуобаьккхина болчу новкъахула вахара ишколе, эхасахътана тІаьхъа а вуьсуш.

Хъехархочо дов дира суна, кхин хьо тІаьхъависахъ, ша нана ишколе кхойкхур ю, хъан, олуш.

КхоалгІачу дийнахъ, тІоьрмиг чу нене мижарг а ца буьллуьйтуш – цу мижаргах хиллера суна хІара бала, – ишколе ваха, аьлла, со кертал араваьлча, ваша вацара гуьйриг тІехъ.

Со сихха дІахъаьдира, иза чуьра аравалале, аьлла, ведда-ведда тІехъэккха. Со шен кертаца дІанислушшехъ, ваша меллаша гучувелира, соьга хьоьжуш Іийча санна.

– Схъавоьл, схъавоьл... суна хаьара, хьо кечам беш вуйла, хьо кІант вуйла хаьара суна, вуьззина кІант, – элира цо, варий хьо, хъайна динарг дІадекха кечлуш?

– Вара, – ас пуьташ боьттира, бакъдерг ала а ца делла.

– Хъан да чІогІа воккхавийрвара хьох тахана, дера вара, – элира юха, – хъан да санна, доьналла долуш цхъа стаг вацар-кх хъуна цу Казахстанехъ, дера вацара, цхъа лом дара-кх хъан да! – аьлла.

Сан дог деттадала доладелира.

Дог къамкъаргахъ сецнера.

Суна лата лаьара, со лата ца ваьхъара, оцу кІанта юха а суо эшорна кхоъруш.

Со кхоърура, суо тІе а вахана, цу кІантах лата.

Со иза вашига дІаала а кхоърура, суо кхоъру, аьлла, цуьнга дІаала..

Вашас – юха-юха а гойтуш, – муха лата веза гайтира суна, тІехъахула

тѣкхетий, ворта лаца, кхин дѣа а ца хьѳцуш, аѣлла.

– Со кхузара хьѳ ларвеш хир ву хьуна, дера хир ву, кхера ма лолахь, – велавелира ваши, со майраваккха, соѳга куьг а делла, – мохь а хьѳкхуш, латалахь цунах, лѳмо санна, мохь а бетташ!

Со меллаша, чѳогѣа садеѣа а ца ваьхьаш, сайн тѳѳрмиг охьа а биллина, – бен а доцуш санна хила, – гондѣа а хьѳжущ, тѣхьара тѣвахара ловзуш докхучу берашна, со иштта дѣа, царна тѣх а ваѣлла, дѣавѳѳдуш санна хетийта..

И кѣант, цхьа гуола лаьтта а хѳѳттийна, тѣссаш тѣе тѳулг бетташ воллура, тѣссаш цхьацца тѣкѣлкъхуьссуш.

Со тѣхьара тѣкхийтира цу кѣантана, шина а куьйга, кьѳввлуш, ворта лаьцна, мохь а хьѳкхуш – вашас иштта аѣллера соѳга, хьѳо леташ мел ву мохь хьѣкхалахь, тѣаккха и кѣант хьѳх чѳогѳох кхералур ву хьуна, аѣлла.

Тхойша лаьттахь керчара, ас мохь а хьѳкхуш, цунна со мила ву а ца хууш.

Бераш, девдда, дѣасалилхира, кхераделла.

Кѣанта куьйгашца сан коьртах каеттара, со лаца гѣрташ. Ас ворта дѣа ца хьѳцура. Тѳаьхьаре а цо, куьг тѣхьа а даийтина, бага пѣлг тесирана суна, бат ятѳо санна.

Сан куьйгаш маллуш дара, цо бат дукха озийна.

Иза карараволуш вара.

Со кхеравелира. Ас цѣхьхьана, сайн бат цуьнан пѣлг тѣаьхьа дѣа а ядийна, пѣлг цергашца лецира цуьнан, гѳорий гѳоддах – сайн ницкъ мел бу – цергаш тѣттѣа а тѳѳш.

Соѳга мохь ѳхура, велха а воьлхуш.

Бераш девдира, шайн тѳѳрмигаш а, тѣссаш а дитина, шай-шай хьѳлхавала а гѣрташ.

Кѣант нене кхойкхура:

– Ва-а, наний, устаз! – бохуш.

Со цхьамма тѣера хьѳлаайвира, кѣантана тѣера.

Ас вортѣй, пѣлг ца хьѳцура.

Со воьлхура, аххѣинехь, хѣун хилла а, я хѣун ду а, суѳо мичахь ву а ца хууш.

Со вашин буйнахь вара, цо вортана тѣера а лаьцна, кѣантана тѣера хьѳлаайича.

Кѣант лаьттахь керчара, пѣлг лазийна куьг вукху куьйга хьѳала а лаьцна, кѣеза санна, угѳуш, нене кхойкхуш, дега, вешига.

Цу ѣин чохь – тхан ѣин чохь, бераш кхин – и бераш, – кхин тѣссех а ца левзира.

Вогѳура дера, дагавогѳура, сан да санна – ден метта гергара хилла, ден доттагѣ ву ша, аѣлла, со – бер шех тешийна волу бераллин да, ваша сайн – ден доттагѣ – Асхьаб... кхин дагара а ца велира, суѳо мел вехха цул тѣаьхьа цкъа а ...

Июнь, 2018 шо

АХМАТУКАЕВ Адам

«Ромеой», «Джульеттий»

Чохъваваьлча, шина даггахь неIарехь сецира хIара: шен хенара я шел воккхох хеталун цхьаь мукъне а цу чохь хилахь, соцура ша, ца хилахь – юхаваьр, аьлла.

Шейк бохучу хелхаран чарп яра, «Бони-М» тобанан эшаран мукъамехь, чохь яьккхина, ийалуш. Iаьржачу буйсано седарчех дуьззина бога хIокху чу Iанийна хохтуьйтуш, бIагорехь санна, сирла IиндаIаш дIасауьдура чухула: пенейн бохалла а, тхов тIехь шершаш а, хелхарехь болчеран догIмашна тIехула а.

Хелхаро шовкъ яийтинарг гонна юккъе волура, шена дуьхьала болчарна – лата санна – чухьодуш; тIаккха, цигахь жимма чинк йоккхуш я ца йоккхуш, цIеххьана юхавоьрзура, гонна юкъахь гуо хьовзош, я ша хиллачу метте юхавогIуш.

Гонна юкъахь йоI яра, – юкь ларъян юкъанна йобгIча санна – говраш лахка шед ласточу кепара аьгто куьг а хьийзош коьрта тIехула, цхьана кога тIера вукху кога тIе а тейаш, хотгала вахнарг санна. ХенамаьIиг тIера важа куьг хьала-ойуш, куьйгаш кхуьнгахьа кховдийра йоIа, «схьаюкъавала» бохучу маьIнехь. Шен шеконашна бехказло санна тидира иза кIанта.

КIентан болар, жим-жимма доьрзуш, хелхаран боларе дирзира.

ДегI, хецаелла пуржен санна, хьалий-охий ловзош, хелхаран гуо цохьстуш, схьатIейолаелира йоI. ТIаккха, цунна меттиг паргIатIюккхуш, кIанта шен боллар даьхьира нийсса цунна дуьхьала. ЙобIан бIаьргаша кIентан ши бIаьрг лецира, чуьрк санна – гезгмашин гуо.

РогIера хелхар танго хилира. Ша юкъаваьккхинарг а йитина, кхечунна тIеваха товш ца хийтира кIантана. Ткъа, цхьа а йоI хелхаре ца кхойкхуш, зудабераша юьстахволург мехкаршна а ледара хетар зиьделла вара хIара.

ХIокхо ша ледара ца хетийтира.

ХIокхуьнан ойланаша ткъех шо юхалистира – сахиллалц кьохруш а лелий, Iуьйранна экзамене вахалуш хиллачу хене хIара юхавуьгуш; кIира йистте даьлча, юкъараIойлехь хIутту дискотека ларъеш хиллачу хене; цигахь и «Бони-М» а, «Спейс» а, «Сьюзикватра» а хьийзош; тIаккха – и важа эшарш а, оцу хьаьрсачеран кIужалша беснех гилгаш а дохуш...

– Це муха ю хьан? – хаьттира йоIа, чагIаран хьожа а хаалуш озаца.

– Бехк ма биллалахь, иза ас хатта дезара... Жимма ойлане а ваьлла...

– Сингаттам болуш хIума-м дац?

– ХIан-хIа, хIумма а дац... Ромео ю сан це... Джульетта лохуш...

– ТIаккха со ю-кх Джульетта, – жималлерчу забарна тIетайра йоI.

– ТIаккха со, – цо ма-аллара, олуш, – нийса кхачьна-кх.

– Бакъду, Iожаллица ловзарш-м ца деза суна. Бегашийна а.

Халла яьлла цуьнан багара...

«Иза хила там бара хIара, – шеквелира кIант. – Дера оцу ИндагIийн серло-нашлахь схьакъеда аматаш тера-м ду цуьначех: йоца месаш (уьш-м, лергина, яцъян а тарлора), хьалабирзина меран буьхьиг (хIокхарех хIора шолгIачун а бу иза-м иштта)... Амма лергахь йохку чIагарш?...»

Кхунна дуьхьалхIобттина сурт агIонца даьккхина дара, – тIехьара схьа – лергаюх, марий бен ца къабсташ. Батт, бIаьргаш ца гора суьрта тIехь. Лергах даьккхина Iуьрг а ца хаалора. ХIокхунна цкъа а ца гинера иза, йистхуьлу а ца хезнера. Амма мацца а цкъа шайшиш вовшахкхета бахъана хIуттург хилар хьобхура даго. Вукхо иза тIе ца дитинехь а, интернетехула шена тIаьхьакхиа хIара гIобртича...

– И бохург хIун ду?

– Памехь хилла ю со... Ши даьндарг ю дегIах йоллуш хIинца а, синпхенна юххехь хиларна, схьаяккха льоьраш а ца хIуьттуш.

«Дуьхьара гушволчу суна йийца оьшурий-техьа и «къайленаш»?.. ХIара санна йолчу меттехь чIогIа лар ма лора хIорш, къабсттана – тIамехь хилларш. Белхан накъостех а шекъхила Iамийна, лакхарчунна муьтIахь а, лакхарчуьнца шога а хилар тIамарх доьлла, стешха нах ма бу кхузахь хуьлу дукхахберш. Ткъа хIокхуьнан – лачкъийна хIума дац, схьагарехь... ХIан-хIа, хIара хир яц иза».

– Новкъарло еш ца хилчхъана...

– Цкъачунна ца йо.

Хелхаран эшаран мукъам чекхбелира.

ЙоIана баркалла а аьлла, церан гIиллакхехь иза дIакхето вахара кIант цуьнан «накъостий» лаьтгачу оганна тIе. Буйнара йобIан куьг паргIатдалале, «кIайн хелхар» кхайкхийра, иза тховса тIаьххьарлераниг хилар а хоуьйтуш. Кхуьнга схьайобьрзуш, кхунна елакъежира йоI:

– Ромео дуьхьал вацахь..., – олуш.

– Вуно чIогIа реза волуш..., – аьлла, тIетайра кIант.

Юха а геналлера мукъам баьржира чохь, амма кIентан ойланаш оцу геналле ца кхевдира хIинца.

«ХIара, тешна а, Нохчийчуьрчу тIамехь хилла. Афганехь а хилла хир ю аллал йоккха-м ца хета...»

– Стенгара еана хьо? – хаьттира кIанта, йоIа цунах а къайле йийр яц моьттуш.

– Генара, – аьлла, ойлане яьллагух, бIаьргаш хьаббина, корта аркъалтесири йоIа. ТIаккха, хелхаран мукъамца аз озош, корта ловзош, тIе а туьйхира: – Хиш тIера гIура ца ясталучуьра... Лай кIелара бай-латта зезагех дендала хьобгучуьра... Адамийн дегнаш малхе кхийдачуьра...

– Иза ма чолхе хIетал-метал ду...

– Ткъа хьо? – юкъахваьккхира иза йоIа.

– Нохчийчуьра. Сольжа-ГIалара.

– Пом бан а, курорташкахула лела а ма дика ларадо шу? – хIокхо тидам а беш, аз хийцаделира йобIан.

– Са а доIуш, бан ма беа и, – забар йира кIанта. – Хьуо стенгара ю, элира ахь?

– Чукоткера... Малхбалера гIала. Малхбузера урам... – «ДIалаца хьайна! Лало болий хьуна!» – Тхов боцу цIа. НеI йоцу петар... – «Аша охьааьтгачу

тхан махкахь лаьттина сурт!» – Номер юьйций? – «...собаро лам баьккхина!»

– Ца оьшу, адрес ма-дарра хиьча, кІантана хІун дагадогІу а ца хаьа, – кьамел забарийн хорша юхадерзо гІоьртира хІара.

– «КІантана», тов? Паспорта тІе хьаьжча, хуур дара-кх.

«Дара дера-кх... Джинс-хечин кепачохь «шардинчу» хьан шерийн а хир ма дара дийца хІума...»

– Паспорт шуьйрачу хечин кисанахь дисна сан.

– Маяковский дагавогІучух тера ду хьуна.

– Цхьаьна дешна ву тхойшиь.

– Айса хелхаре кхойкхург оццул кьена вуйла ца хаьара суна.

– Хиьнехь..?

– ДІакхайкхор вара-кх, иза динозаврийн хенара ву шуна, мехкарий, цунна аьттехьа ма гІолаш, бохуш.

– ХІай-хІай... «Яьккхинчун ю гІала», – олуш ду хьуна тхан.

– Бандиташ а забаре хулий ца хаьара суна, – хІокхо Нохчийчохь хьахийнчул тІаьхьа духьхьара елаозийра иза. – Дукха хан юй кхузахь волу? Суна ма ца гина хьо кху чохь?

– Ши буйса йисна, – йоьІан хьесап зуьйш, – тховсалераниг а тІехь. Ткьа хьо?

– ШолгІа кІира. Хелхаршка лелаш вацара хьо?

– Сан шовкь йолу музыка ца хуьлура кхузахь. Амма тховса... Жимчохьлера эшарш а хезна, Іеаделлачу даго чуозийна.

– Тховсалера музыка-м ян а ю дика вовшахтоьхна. Диджей кхин ву. Хьалха хилларг цхьа беран тІорза дара, шена санна, массарна а рэп еза моьттуш. Шун цІера хьал муха ду? Плом бан кІорда ца дина шуна?

– Плом дІабаьлла хІун хан ю...

– Баьлла дера?.. – цецйолу кеп йира йоІа. – Цхьанхьашха чубаьхкина, вукхузахь эькхар дина, хІоккхул лазийна, оццул вийна, бохуш, тилвизаро дуйьцург хІун ду тІаккха?

– Цу чохь дуйьцуш хазар бен, тхуна гуш хІуманаш-м дац уьш, цхьа наггахь хуьлург бен. Шун каналашна чІогІа марзделла-кх и эладитанаш даржор: дина дуккха а диканаш а ца гуш, бІенна юкьара галдаьлла цхьа хІума схьа а лоций, иза дестийна дуйьцуш.

– Командировкера юхабоьрзучара тхуна цигара схьакхохьху хабарш а кхин даладелла ма дац?

«Юй-техьа хІара иза?»

– Казармаш чохь боькучу царна хІун хаьа? Шайн кертахь я оццу тилвизар чохь дерг бен гой царна? Тхан меттигера каналаш-м царна гойтучух тера а дац.

– Ца гайтахь а, эьсаршкахула хезна а, цигахь дерг ца хууш хуьлийла дац шуна юккьехь Іаш болчу царна.

– Эьсарш декьахь а болуш кхуллуш ду цхьадолу туьйранаш. Ца кхеттал хІума-м дацара и... Церанаш бацахь а, церан лакхарчу хьаькакийн хьалакхиьна доьзалш а ма буй, дешна бевлла, «хьуьнаршна» декьаозо безаш... Оцу берийн погонаш тІехь седарчий гулдан а бахьанаш ма дезий...

– Шун цигара цІаоьхучу тхайчара дуйьцучух теша со-м.

– Цул атта дацара, хьо-хьуо цига яхча, хьайн бІаьрга гича цигахь дерг? Дук-

ха экскурсеш ю хуна тхан маха лелаш – Россин массо маИера. Нохчийчохь тЕмаш бинарш а оьху цига-м – туристаш санна... шашь ца довзийта. Ша зулам динчу метте юхаваха хьаьгна хуьлу, боху-кх, зуламхо а...

– Со яц хуна зуламхо, – делира йоИан багара.

– И дац вай дуьйцург. Стеган амалера ду и, зуламхо велахь а, вацахь а.

– Со хьаьгна-м яц цига яха, – «юхаяха» ца ала само тоьира.

– Мацца яхна а, цкъа гIур ма юй хьо. Iалур ма яц. Сиха мел йоьду а, хьобга хьа ду. Кисанна йорах а хир ду, кхузахь йолччура йодахь. Автобусахь деа-пхеа сахьтехь бен некь а бац хуна цига.

Хелхарш дIадирзича, оцу «захалонах» бахьана дина, арадевлла, цхьацца дуьйцуш – дагардийцарх ловзуш, – гIеххьа хан уьйгIарчу гIантахь а яьккхира цу шимма. И ловзар йоИана товш хилар шена тосаделча, кхин цкъа а элира кIанта:

– Яха езара хьо тхан маха... вайн гергарло чIагIдархьама.

– Билетан амах ахь хьайна тIелацахь, – жоп делира йоIа, иштта аьлча, оцу экскурсех дерг хIокхо кхин хьахор дац, аьлла, тешна а йолуш.

– Къамел дац! – куьг кховдийра кIанта, чIагIонна куьг доьхуш...

ЙоI чуьха хьалагIаьттира. КIант тIаьхьаволавелира. ТIаьхьавахара кIант, «ца оьшу» ца олуш йоIа.

– Чай мала чу а ца кхойкху ас хьобга... – къила яхча санна, бехказло ян хIоьттира йоI, неIаран тIам лоцуш, догIа а даьккхина, кIанта шина даггахь а доьшуш и дешнаш цуьнан балдаш тIехь.

– Бехке дац, чайнан буц кхачийна хиларх, – юкьахььяьккхира иза кIанта. ТIаккха, хIотта гергаяхначу хьеран дай чу ялта санна, сихха чуксхоха а долиьра, йоИан бIаьрга тIе эхьдайна бIаьрг бугIуш: – Бакьдерг аьлча, чай-м со молуш а вац... цIий шелделлачеран малар ду чай... вай кофе молу... кофе-м мер яра ас... юй хьан?... яцахь – ас, вахна, схьайохь хуна вайшинна... кIежтуьйсучу цIийх цIе юьллу марзо ю кофеца... Юй хьан кофе? Ас санна кофе кечьеш цхьа а...

– Ой, наха-а-л! – озийна элира йоIа. – Тховса со суо юйла хиьча санна...

НеIаран тIам охьатаIийна, вукху куьйга – тIаьхьара ца хадийта нанас беран санна – кIентан куьг лаьцна, неIсагIал чохьхьаелира йоI, тIаьхьара неI тIекьовла кIанта сихо а еш...

Туьйранна коре беьначу боберийн гуьйренан малхо юьхь хьаьстина, самаваьлла, ког байбина боккхуш, кухни чу вахара кIант. Цунна ца хезаш, полланах тIаьхьаеьна, букьа тIехьа дIахIоьттира йоI. КIентан шина пханар кIел, синна гилгаш дохуш, йовхо хьакхьаелира. Шабар-шибар а хьастаделира кIентан кIесаркIаг чохь:

– Чекхьяьлла кофе... буха цинц ца буьтуш, дIамелла вайшимма.

«Ромеос» «Джульеттин» аматашкахь лехнарг кхин яра. ХIара йоI санна, погонаш лелочохь балхахь яра и важа а. Цей, цIарна дергий дезаш, доккхачу даггара хеталора ший а йоI: хIокхо и хабарца гойтура, ткъа вукхунна сурташ айкхдуьйлура – юьхь лечкьяяхь а, некха хьалха кхозу мидалш схьаоьхьуш, даьхна, цо интернет чу дехкина сурташ.

Нохчийчохь тIом бина а, нохчий бIаьрга бахка ца безаш а яра и важа. Шена уьш тоьпан турмал чухула бен гина а боьцушехь, царна луйьш, хIуманаш язьяр марзделлера цунна. Цо мел язйинарг йоьшуш хIара а вара, йоьший – вукхунна а хьара.

Цаършимма вовшашца дукха кыйсинера, цунна хIара, ша санна, эпсар вуй а ца хууш, ша вуй хайитар кхунна дола а хеташ. Юьхьанца-м кIанта бохучунна тIе а товра йоI, хIара нохчи хир ву бохург дагахь а доцуш. Хилар хиьча – хIара а хьакхийра ченала.

Хьуна луьучу метте дIавогIу хьуна со, бехира кхуо, паргIат кьамел дайта вайшинга, бехира. Хьо цхьамма тилийна, Iехийна, маттарийна, лелош хета шена, бехира. ТIе ца тайра иза. Кхоьрчух тера дара, хIара шена цхьана бекхамна тIаьхьаван воллу моьттуш.

ТIамо йина яздархо яра иза. Амма – псевдонимца лелаш. Дика а язйора цо, ешархо тIемарзвеш, дуьйцучух тешош. Цундела кхераме а яра, тесна юьтийла доцуш.

Делкьал тIаьхьа кассин берге дахара «Ромеой», «Джульеттий».

Нохчийчу йоьдучу экскурсина эцна, шегга дIакховдийначу билетах амах схьабала гIоьртира йоI. КIанта аьттехьа а ца дитира.

– Барт ма бара вайшиннан, – ца кхийтира йоI.

– Чукхайкхина, богIучарна хьошалла тхайн чоьтах до оха, – элира кIанта, йоьIан буйнарчу бохчин дакьош тIекьовлуш, цуьнан ши куьг шен куьйгашца меллаша тIетIатаIош.

Малхбале серляяьлла ялаза яра, йоI тIехь йолу такси экскурсин автобусна юххехь, чкьург такхош, сецча. Автобусан неI лаьцна, лаьтташ кIант а вара – некь лаьцна, лаьтташ санна.

– Хьо а..? – ца кхийтира йоI.

– ХIан-хIа. Хьо новкьа яккха веана.

– Баркалла! Ца моьттура... иштта...

– Некь дика хуьлда! Экскурсих хьайна дийца лууш хилахь, яздер ахь, – йоьIан тIоьрмиг чу визитка тесира кIанта. – Ткьа ас... хьоьга Чукотке яздийр ду, – аьлла, забар а еш.

– ХIаь, до востребования, алий, – забарна дуьхьала елакьежна, хьалаелира йоI, автобус чохь Iачеран резабацар а хаалуш – ша тIаьхьайисарна.

Ахшо а, шо а делира, йоIера цхьа а хаам боцуш.

Ша-шена дог этIара кIентан, ша лелийнарг эрна хеташ (Цунна ца хьара, йоIа шен визитка, тIе а хьажале, ларамза йожийнийла – новкьахь севцачохь тIекхолла тIоьрмиг чуьра йовха хIума хьалайоккхуш).

Амма цхьана дийнахь...

Ша мел лелийнарг эрна ца хийтира цунна цхьана дийнахь...

Цу дийнахь оцу вукхуьнан керла дийцар дийшира кIанта интернетехь – нохчех хьакхалург ша хьалха дийцинчунна нийсса бIостанехьа а долуш цу тIехь.

«Чукотка, до востребования» яра дийцаран цIе.

МАГОМАЕВА Марем

Магомаева Марем йина Хьалха-Мартан кӀоштарчу ГӀойтӀахь кхолламан (январь) беттан 3-чу дийнахь. Оцу юьртахь чекхъяьккхина №2 йолу юккьера школа. Цул тӀаьхьа дешна Нохчийн Пачхьалкхан университетан нохчийн а, юкьарчу а филологин Институтехь, оьрсийн а, нохчийн а меттанийн а, литературийн а декьехь. Корректор болх беш ю «Даймохк» газетан редакцехь. Дала тӀаьхье беркате йойла, Марем!

Цазамех а догӀу цӀий, лазийча...

– Баба! Ахь, цхьамма олу-кх сох ПетӀамат, – елакьежа, йоккхачу стагана уллехь, лохачу гӀантахь хиьна Ӏа жима йоӀ. – Кхечара – Фатима, Фатима, Фатима...Цхьа хаза догӀучу, жимачу, дагна хьаам беш, ловзуш Ӏеначу шовданах тарло цунна, Бабас и цӀе йоккхуш.

– ПетӀамат... Мел хаза ю-кх хьан цӀе! Бабига кхечу кепара ца алало. Къан ма елла со хӀинца. Далла дуьхьалйоьду хан ю сан.

Фатимина хаьа, Веза-Воккхачу Дала, цкъацкъа адамаш Ша волчу дӀадуьгий. Делахь а, Баба дӀаяхийта-м ца лаьа цунна.

– Со а яийтахьа хьайца! – боху цо, – суна а лаьа хьобца хила.

– Вай!.. Дала ма гойтийла суна и де! – кхераелча санна, маракьевлира Бабас йоӀ. – Хьо дуккха а, ирс долуш а яха езаш ма ю.

– Ма тамашийна ю хьо, Баба! Оцу дуьненахь иштта хаза а, дика а хилча, хӀунда ца мега массо а адамашна цигахь даха?

– Далла лиьнарг бен кхача йиш яц цига, – элира Бабас, – хӀораннан шен-шен хан ю Цо йиллина.

Амма иза Фатимин кхетамехь цкъачунна къаьстина даьлла дац.

Диллинчу корехула доьлхучу беран аз хезира. Цунна тӀаьхье:

– Фатима..а..а... – аьлла, ненан мохь беара.

ЙоьӀан да дехачу дийнахь балхахь ву, ткьа мамига болх ца бало, иза цомгаш ю. ХӀора шарахь дадас шен йоккхачу, киралелочу машенахь, больнице юьгу иза. Паккха, дукха хан ялале, лобраша жима кӀант а лой, цӀа йоуьйту. Кху шарахь, больнице йигначу мамина, кӀентий кхачийна а хилла, Хадижа цӀе а йолуш, йоӀ еллера цара. Фатимина-м дика хета иза. КӀенташа месаш ийзош, цергаш юьхкуш, хьийзайора, я ла а ца дугӀура. Ткъа Хадижа иштта яц, цунна дукхаеза Фатима. ХӀинцале а ялх церг яьлла цунна. ЙоӀа ша ягарйо уьш хӀора дийнахь, керланиг яьллий хьожуш, ларьеш, мамина хазахетар дан лууш. Бакь-

ду, иза дан а атта дац, самукъадаларал сиха оьгӀазьяхар нисло цуьнан.

Хадижа ялийчахьана, Бабина уллера дӀайигна, шена юххе йижайора иза мамас. Буйсанаш хала йогӀура. Пена йистехь, цкъа шеллой, церга тӀе церг ца кхетара, тӀаккха йовхонна са ца деӀалора. Наггахь бен гӀайба а ца кхочура. Буха тесначу дуткъачу юргӀанах чекхдовлий, декъачу аннех диттина дакхий хьостамий Итталора цуьнан озачу, жимачу дегӀах. Бакъду, оцу цатемех ойла ян хан хиллане а хила-м ца хуьлура. Сахиллалц йоблухура Хадижа. Дийнахь, дукха кӀадлой, мама сама ца йолура, цундела, ага техкош, худар даош, чай мийлош, сахуьлура йоӀанна. Малх схьакхетачу хенахь жимачу йишина наб кхеташшехь, чохь са доцуш санна, южура иза шен бекъачу метта.

Туьйранна, вуон дӀасатухий, озачу дегӀах къаьстачу, ирачу пӀендаршна юккӀехула чудохуьйтучу мамин пӀелгаша мерзачу, хазацу набаран туьйранах йоккхура иза. ОьгӀазе, тӀехӀоттийна ши бӀаьрг гуора цунна, ца кхетара шегара хӀун даьлла а, мама оьгӀазе хӀунда ю а. Катухий, боккха нуй схьаоьций, иза дӀасабетта я пхьегӀаш кегаян йолалора иза, ша хӀун дича нийса хир ду ца хууш. ТӀаккха самаволий, маьхарца араводура ши ваша, схьахезара цара самаяьккхинчу жимачу Хадижин аз... Иштта дӀадолалора Фатимин хӀор керла де.

ТӀаьхарчу хенахь цуьнан тидам хуьлу, мамас бераш кара ховшош, хьобстуш, церан лерехь цхьацца хабар дуьйцуш. Фатимига олу дош даима а дера, оьгӀазе, кӀоршаме ду. Пийла хьобжу иза ненах хьерчачу Хадижиге. Иштта гийла хьобжу йоӀе Баба. Кхин тоха са а ца хуьлий, къахетар совдолий, елхаран кьурдаш сецош, дехьа чу йолу иза. Наггахь Фатима йилхича, цо олу:

– Хьо йоккха ма ю. Воккханиг хьобстуш ма ца хуьлу...

Йоккханиг хила ца лаьа цунна. Цунна жима а, харцахьа а, Хадижех тера а хила лаьа. Цуьнан догьобцуш, Бабас хьосту иза. Фатимин санна, кегийчу эзарнаш дегнаш чуьра ша башо тоьар яра Бабин бӀаьргийн йовхо, цуьнан безам. Делахь а, хӀинца а дикка шена а ца евза, цхьа шатайпа гӀайгӀа яра цуьнгахь.

Суьйренца Дада вогӀу ларвора цо. Сагатдора. Сатосура, хьалха санна, киханахь хьирчинчу йовлакхна юккӀехь кампет я тӀуньелла вафли цо яре, шен шагделла, цигаьркано маждина пӀелгаш коьртах хьакхаре. Хьоме ду и куьг. Цхьа зама яра, Дада цӀа ца веьча, Фатимина наб ца кхеташ, Бабас йиш локхуш:

Волалахь сихонца,
Хахкалахь хьайн машен,
Хьан кӀорни доьлхуш,
Набарна бӀаьргаш ца кьовлуш,
Хьоб хьобжуш ду хьуна...

ЙоӀера мохь болура. Елхаро са хададора. Дукха жима йоллушехь, хан яьллачу хенахь, юьрта чу йогӀучу йоккхачу машенан гӀовгӀа хазаре сатосура. Цуьнан гӀовгӀа шена хезча, доллу дог а деший дӀадолура, тохалой, кийрара схьаьккха мотталора цунна. Дада, воьлуш, тӀевогӀура. Шен шагделла, дакхий, цигаьркано маждинчу пӀелгашца месаш ловзайора, коьртах куьг хьокхура. Эццахь, гӀайгӀано дӀахьоьций, набкхетара цунна. ХӀинца дукха хӀуманаш хийцаделла. Дикка когаш тӀехь техкаш, галвуйлуш, шеца кӀайчу

хинан къабъха хьожа а йохъуш вогу хинца Дада чу. Индагге санна, хьожу Фатимига. Цунна тѣхдовлий, Хадижина тѣхъ совцу бѣаргаш. Хьирчина йовлакх кисанара схъа а доккхий, цу юккъера кампет дѣло цо жимачу йоанна. Бабина го Фатимин бѣаргаш чуъра гѣйгѣа. Иза лан а ца лой, юха а дехъа чу йоьду йоккха стаг.

Дадас чувогуш тѣормиг беача, самукъадолий хьйза мама. Дьзал тѣгуллой, къамеле болий, кегайо цу чуъра мерза хумнаш. Мама, йоьлуш, Дадина гуонаха а хьйза, тахана бераша дина «диканаш» дуьйцуш цуьнга. Тѣаккха Дадас уш хьѣсту, шен караѣцу, барташ боху. Жим-жима улле хуьлу цунна Фатима а, амма Дадина иза ца го, тидам ца хуьлу, иза йоцуш санна, кегийчу берашца ловзу...

Бакъду, цхъатера ца йогу хѣор суьйре а. Карахъ хѣума а йоцуш, куьйгаш а ластийна чувѣъча, ѣгѣазйѣдий, лен йолало мама, цу шиннан дов долу, берийн маьхъарий довлу. Дадас мамина туху, иза охъаюжу, Дадас когаца маьнги кѣл кхуссу. Тѣаккха, Баба сехъа чу йолий, цѣран барт бан гѣрта, дѣхарш деш йѣлху, Дада сацо гѣрта. Дадина иза а ца го. Кхѣралой, бераш а доьлху, Баба а, Бабѣх къахѣташ Фатима а йѣлху.

Шолгѣа де кхин а хала догу. Мамас дов до цунна, дѣгѣа дагош, туху. Йѣанна хаъа, ша бѣхе юйла, амма ца кхѣта стѣнах бѣзна бу и бѣхк.

– Хьѣ йоккхѣниг ма ю, – олу юха а Бабас. Амма, юха а, юха а йоккхѣниг хѣла ца лаъа цунна.

Лаъа, жимма бераллах ловза, уьдуш, ѣѣначу шовданан хи чѣхъ лийча, полларчий леца, догучу аьхкѣнан мелачу догѣанѣхула ида, тѣаккха мерзачу набарна товжа... Лаъа, даима а тайнигѣх ловза. Мѣссо а хѣуманал уш ѣзарна, цѣърца де а, буьйса а даккха. Бабас, ша, наггахъ тоьгу цунна уш, тѣх ѣха мѣсаш а ѣш. Цѣърца ловзуш самукъадолий, хан дѣайѣьду, дѣрриге а дицѣло. Моггѣара ѣачу тайнигашна цо дуьйцу тайп-тайпана туьйранаш, хьѣхарш до, дуьйцу шѣна хѣлпачу хазахѣтарѣх, халахѣтарѣх. Циггахъ, дѣттах тѣвжжѣнчѣхъ, наб а кхѣтий, дѣайѣьду гѣнарчу, хазахчу туьйранах тѣрѣчу паналле... Юха а хѣза мамас хѣойкхуш, мохъ бѣтташ, циггахъ иза сама а йѣлу.

Де дѣлкѣанга лѣстѣле туькана йохуьйтура Фатима. Ахча дагардан а ѣѣминѣра цунна. Дѣасайѣьдуш, шен цхъѣцца ѣйланаш ѣш, чѣогѣа самукъа а долура. Цхъана туьканара гѣуллакх сѣхха чѣкхдоккхий, иза берийн тайнигаш а, ловзо хѣуманаш а юккучу туькана йѣьдура. Йѣхкархѣчо аряккхѣлц цу чѣхъ лѣьттарѣ, цѣьрга хьѣьжуш. Тѣаккха цѣа йѣьдура. Иза яра цуьнан «къѣйле», цхъанна а ястаза йѣлу. Иштга, дукха хан йѣьцуш, туькана кѣрла тайнигаш ѣѣнѣра. Цѣрна юккъѣра цхъѣь гѣчхъана, сѣнтѣмах яьллѣра иза. Буьйсанна юьжущ а, дѣйнахъ сѣрралц а дагахъ кхин хѣума дацѣра йѣѣана, и тайниг йѣьцург. Цуьнан исбѣьхъа хазалла дагара ца йѣлура: сѣйначу бѣсахъ ши бѣьрг, кѣйин ѣха чѣѣба, тѣѣра хаза сѣйна кѣч, иштга хаза мѣчаш... Туькана чѣьхъѣйѣлий, ѣхха хьѣьжущ лѣьттий, цѣѣхъа йѣьдура Фатима, шен лаамаш цхъѣьнгѣе а бийца ца хѣуттуш.

Къѣгѣнчу гуьйрѣно цхъа хаза хѣйцамаш бѣѣра Фатимин дахѣре. Иза школе деша яхара. Ялх шо кхѣьчна дукха хан яцахъ а, йѣза ѣѣмо лууш, кнѣгашца гѣргѣрло долуш, кхѣтам сѣрла болуш иза хѣларна, Бабас дѣхар дѣра дадѣга, йѣѣе дешѣйтахъара аьлла. Шен дагахъ Баба-м иза жимма паргѣѣтъѣккха лууш

а яра. Дуккха а хаза, керла хГуманаш ийцира Фатимина Бабас а, Дадас а. Уьш цуьнга тЕюхуйтуш, доьлуш хьобжура и шиь, амма мама чу а ца еара, оццул йоIа сатийсарх, я хаза ю а, гIоза лелайойла а ца элира. ТIаьхьуо цунна хезара мамас Дадига: «Суна хIуьттаренна йохуйтуш ма ю хьан нанас и йоI школе, хьалхе доллушехь. Суна чохь накьост оьший хуьушшехь...», – олуш. Цул тIаьхьа, и дешнаш дагара ца довлуш а, ехха лийлира иза.

Кестта дуьйладелира шийла догIанаш. Стигал Ийдалучу деноша, дог-ойла а шелйора йоьIан, сингаттам бохьура. Цул сов, дукха хан йоццуш, марахь Хадижа а йолуш, чуйогIуш, ког а шершина, охьяюьйжира, ност хадийра. Иза ца гайта, тиша горгам хьарчийра цо цунах. Жимачу йишин а куьг лазийра. Ловрашна тIе йигча, цара куьг кагдина элира. Оцу буйсанна дукха йилхира Фатима. ЧIогIа ност лозура цуьнан, цIий а ца соцура. Тишачу шаршух аса а яьккхина, дIайихкина, гIийла хьобжура иза цIечу базе йоьрзучу шаршуга. Лозучу настаран бIаьрхиш хетаделира цунна цIийн тIадамаш. Ма чIогIа хила деза-кх и лазар... ШолгIачу буйсанна, иштта йилхира Хадижа а. Сахиллалц иза техкош, хьобстуш, теян гIертарна гIора а кхачийна, йисинера йоI. Эххар а, дада веара чу. Цунна гира гIаддайначу Фатимин бIаьргаш а, йихкина ност а. Мамина дов а дина, иза самаяьккхира цо. Катоьххана, Фатимин карара Хадижа схьа а эцна, мамига дIакховдийна, мохь хьаькхира:

– Нана ю хьо я яц?! Дог дан а дац хьан? Елла Iуьллуш яций хьо?

Цу шиннан дов дала далларх кхетта йоI, меллаша голаш тIехь аратекхна, Баба йолчу яхара. Сихха цунна улле хьала а яьлла, бовхачу метта а керчина, Бабин мерзачу йовхонах дIахьаьрчира. Дерриге а вуонаш дицделира. КIедачу меттахь дегIанна там а хилла, елакьяжар даьржира юьхь тIехула. Ши бIаьрг хьаббелира. Цуьнан доцачу дахарехь мел хилларг а дуьхьалтосуш, наб озийра, ойланаш вовшахьийна, дIахьульелира... ДуьхьалхIуьттурса школа, хаза кIайн, бабас эцна бантикаш, керла бес-бесара кьоламаш, йоьлху Хадижа, оьгIазьяхана мама, бабин кьинхетаме бIаьргаш, ченах ийна некьаш, цIенош, урамаш, туьканаш, тайнигаш... ши бIаьрг схьабиллира цо. Тайниг... Цо сатуьйсу хаза тайниг. ЦIехьхана, цхьамма дIаэцна хиларх кхераелира, амма юха а даго хьобхура, иза шен хир ю бохуш. Наб яйра. «Хар» дечу бабас ойланаш кегайора цуьнан, цундела йоIа меллаша пхьаьрсан гола а Iоьттина, муьшка йира цунна.

– Баба... – кхайкхира иза. – Баба, хезий хьуна?

– ХIу-у-у? – ца кхийтира Баба.

– Баба, самаялахьа...

– ХIун хилла? – цецбелира Баба.

– Вайн берийн туькана керла тайниг ма еана.

Баба йист ца хуьлура.

– Хезий хьуна, Баба?

– Еана? Ма дика ду...

Фатима а тийна Iуьллура.

– Мел хаза ю хайий хьуна иза, – Бабин дог детталуш хаалора йоIанна. – Хезий хьуна, Баба? ЧIогIа хаза а ю, хаза кечьелла а ю.

– ХIа? Дика ду. ДIайижа.

Фатима Бабина тЕтаЫира.

– Эцахьа суна иза! Оьцур юй ахь? Баба, йистхила!

Бабас, набарха ца ялалуш, балдаш вовшахтуьйхира.

– Эца? Дика ду. Оьцур ю, пенси схьаделчахьана. ДДайижакхьа, ПетПамат.

Хазакхеттачу, хезначух там хиллачу йоИанна набкхийтира.

ХЮр а догЛу де лардора цо. Маца тЕкхочур-те и пенси схьаоьцу де? Шел хьалха эцна, тайниг цхьамма дЯаяхьарна кхоьруш, сагатдеш, сих-сиха Бабина тЕ а йогЛуш, олура цо:

– Баба, схьа ца ло хьуна цара пенси? Хьожуш хилалахь, йиц ма лолахь.

Иштта дЯаоьхура денош. ДДаделира Ia а, цул тЯаьхьа бЯаьсте а. Аьхкенам тов хаьвзира. Цхьана Гуьйранна хьалххе хьалагЯаьттина, цхьацца кечамаш бан йолаелира Баба. Дог диллина Iачу йоьИан тидам а ца хилира оцу тЕхь. Чуеанчу мамига ша пенси схьаэца йоьдуш хилар хаййтира цо. Эццахь дог-ойла юха а карзахе хилла, гуонаха хьийза йолаелира Фатима Бабина. Шен тишачу тЮрказа чуьра баьццарчу хуьтан коч схьаийцира цо. Цуьнца цхьаьна, сийна-кьорза, чечакх йолу кортали а, дукха лелийна, гЕххьа басабаьлла ши кIарх а, овкьаран басахь ши пазат а. Иза дара Бабин арайолуш а, белхаре я хьошалгIа йоьдуш а тЕдуху духар.

Шен карара нуй дIа а кхоьссина, цунна тЕеидира Фатима, амма Баба иза шеца йига ца хIуттуш, ойланашка елира. ТЯаьхьара а мамига дийхира, накьосталлина йоI яийтахьара шеца аьлла.

Бабас чIогIа хала бора некь. Сих-сиха шен дечиган Iасанна тЕтевжий, садоуш соцура я некьа йистехь, нехан кетIахь лаьтгачу гIанта я юьстахо Гуьллучу тIулга тЕ лахлора. ДДакхочучу хенахь, Бабас дицдина паспорт схьадан юхаяха дийзира Фатимин. Эххар а, де делкьанга лестинчу хенахь, и шиь почте дДакхечира. Йоза-дешар цахуучу Бабас, кехат тЕхь ручкица масех билгало а хIоттийна, ахча схьаийцира. Почти чуьра араьяьлча, туьканаш йолчу агЮрхьа а ца йоьдуш, цЕхьа бобду некь юьхьарлецира цо. ЙоьИан дог тохаделира. Шегахь йолу ерриге а майралла гулйина, цо элира:

– Баба, вайшиь туькана ца йоьду?

– Муьлхачу туькана? – цецьелира йоккха стаг.

– Тайнигаш юхкучу туькана. Хаза тайниг эца.

Баба сецира.

– Вай-кх, ПетПамат, ма оьцур яра хьуна иза бабас. Делахь а, со чIогIа цомгаш ю, лела ца ло. Лобраша молханаш оьшу аьлла суна. Уьш ца хилча, Баба лелалур яц. Юург яа а деза, хьан йишин куьг а чолакх диса кхерам бу, боху, дарба ца леладахь, ткьа вайгахь, хIара пенси доцург, кхин ахча ма дац.

– Ахь оьцур ду ма аьллера... Дукха хан ма ю... – гIийла хезира йоьИан аз. Шен бЯаьргех девлла хиш цхьанна а ца гайта, корта охьабахийтира цо.

Бабина, ялал, кьахийтира цунах. Юха а йирзина, туька йолчу агЮр дЯайолаелира иза. Чоьхьяьлла а ялале, йохкархочун гIопастанна тЕедда, мохь белира Фатимин.

– И ю хьуна иза, Баба! Хьажакхьа! Гой хьуна?! Гой хьуна, мел хаза ю иза!

Бабас меллаша кьамел долиьра йохкархочуьнца, нагахь йоьИан агЮр гIийла схьа а хьожуш.

– ПетІамат, – тІаьххъара а тІейийхира цо йоІ. – ПетІамат, и чІогІа еза тайниг ю. Цунах сан доллу пенси дІадала дезар ду, ткъа вайн иза дойла яц. Сан аьтто бац иза хьуна эца. Хьо кхетий ас дуйьцучух?

ЙоІа меллаша корта таІийра. Йист ца хуьлуш, юха а бІаьргаш чу хІиттина хиш ца гойтуш, Бабина тІаьхъа араелира иза.

– Ас хІуш эций хьуна?

– ХІан-хІа, – меллаша элира йоІа.

– СеГІаз?

Фатимас, хьалха санна, гІийла корта ластийра.

Базаран керта улле кхаьчначу Бабина, корта а хьавзина, цІеххъана чІогІа вон хилира. Халла гІантана тІехилла, охъалахъелира иза, бевзачу зударша гІо а деш. Цуьнан когашка гІийла лахъелира Фатима а. Бабас хих кьурд а бина, ши ког дІахийцира, амма цІеххъана йоІах ка а тоьхна, маракъевлира иза. Буйнаш а дина, юлаелла, озийна пха санна, дІахІоьттира Баба. Духхъара хуьлуш дацара цуьнгахъ иштта хьал. Цунах кхетта йоІ а дІасахъежа юьйлира. Дукха хан ялале и сингаттам хьовзаран бахъана гучу а делира. Дехьо лавтгачу шина зудчух цхъаь евзира цунна. ЧІогІа тайна а, хаза а яра иза. Тойина, кечийна еха месаш а, сийначу басахъ, бІаьрхишца цхъаьна дуйьлуш, хьоьжуш, сирла даккхий бІаьргаш а, лекха дуткъа дегІ а долуш. Иза иштта исбаьхъа йоллушехъ, Баба чІогІа кхоьрура цунах: эго а, огІазе а, кІоршаме хила а йолалора. ЙоІанна лаахъ а, цуьнан аГІор дІахъажа а ца магадора цо. Фатимина хазахетара и зуда. Къаьсттана, и шега схъа а хьоьжуш, цуьнан сих-сиха елакъажар.

Гонаха цхъа шатайпа «ГІугІ» доладелира. Зударийн цхъана тобано Бабина гобира, ткъа важа тоба дехьо сецира, улле схъа а ца хуьлуш, кІелдІахула цуьнга схъа а хьоьжуш. Шена вон хилла хилар дицделла баба, халла, керт лоцуш, тІаккха Фатимех тасалуш, хъалагІаьттина, йоьІан куьг дІа ца хоьцуш, цІехъа йолаелира.

– Сиха... Сиха... – олура цо, цхъанхъа тІаьхъаюьсуш санна, – сиха йоьллахъ, ПетІамат!.. Сиха йоьллахъ!..

Болар сихдинна йоьдучу цу шинна тІаьхъа цхъамма мохъ туьйхира. Бабина иза ца хезира. Юхахъаьжначу Фатимина гира, куьйгаш лестош, шайна тІаьхъаедда йогІу цхъа зуда.

– Баба... Баба... Кхойкху хьоьга... Баба... – бохура йоІа, дуьне а ца гуш йоьдучу йоккхачу стаге.

Эххар, шега бохучух кхетта Баба юхахъаьжна, резайоцуш, сецира. ЙоІанна цуьнан юьхъ тІехъ оьГІазалла а, гІайгІа а хааелира. Йовхонехъ, юьхъ тІехула охъаоьху хъацар куьйгаца дІаса а хьоькхуш, некъан чан гІаттийна, уьдуш йогІура зуда, буйнахъ боккха кехатан тІоьрмиг а болуш.

– ХІун боху ахъ? – аьлла, зуда тІе а кхачале мохъ туьйхира Бабас. – ХІун ала йогІуш ю хьо?

– Собар дехъа цкъа, – бохура зудчо, – тІекхачийтахъа... ХІан!.. – Фатимига дІакховдийра цо тІоьрмиг. – Схъаэца, догдикахиларг! Яа хъайна...

ЙоІ Бабига дІахъаьжира, схъаэца ца хІуттуш.

– Схъаэца! Схъаэца! – ела а къежаш, цуьнан кара дІабелира зудчо тІоьрмиг.

– ХІун ю цу чохь? – оьґазе хаьттира Бабас. – ХІун ю ахь цу алмазера схьэцнарґ?

– И хІун бохург ду!?! Сан бала бац, алмаз шуьшиннах муьлххарґ делахь а...

Цазамаш ду цу чохь...

– Оьшуш дац кхунна цуьнан цазамаш. Со уьш ца эцалуш ю моьтту цунна!?

– Суна ца хаьа, цунна хІун моьтту, амма хьо хІинца харцо юьйцуш юй-м хаьа суна. Бер ма ду иза... дайта мегар дац ахь цуьнга уьш!?

– Хьан бала бац! – мохь белира Бабин. – Оьшуш дац кхунна цуьнгара я цазамаш а, я цхьа хІума а... Кхийтирий хьо!?! Иштта дІаалалахь цуьнга, хІорш дІа а луш.

Оззийна Фатимин карара тІоьрмиг схьа а баьккхина, зудчуьнга дІакховдийра цо.

– ДІало!

– Сан-м гІуллакх дац иза дІабала, хьайна лаахь, айххьа дІало! Бакьду, хьайх кьа латош-м ю хьо.

Зудчо тІоьрмигах ца тоха, ши куьг букьа тІехьа лецира. Ткьа Бабас иза, ласттийна, некьа йисте дІакхоьссира. Ястаеллачу бертигехула аракерчира масех цазам. Лазийначу церан мутт, Іаьнначу цІийх тера, кехатан тІоьрмиг цІечу базе берзош, ченах дІаийра. «Цазамех а догІу цІий, лазийча», – йоьІана коьрте хьавзира. Кьахийтира царах. Цхьана мІаьргонна тийналла хІоьттира. Іадийча санна, бІаьргаш цазамашна тІе а боьґІна лаьттара уьш. Фатима меллаша цкьа зудчуьнга хьаьжира, тІаккха – Бабига. Цара тидам ца бира, цуьнан хих дуьзначу бІаьргийн. Мелачу махо схьаеанчу цазамийн мерзачу хьожано цергех хи а далийтира цуьнан, амма уьш ченалахь, шайн «цІийлахь», Іехка дисира.

Денош дІаоьхура. Хиллачух кхин дош ца олура я Бабас, я Фатимас. Кхин тайниг хьахо а ца хІуттура йоІ. Хьахо хьовха, туькана яхча, иза ган а ца гора, цхьа тамашина дегІе зуз догІий, вон хетара. Гуьйре тІеера. Шолґачу классе Фатима школе яхара. Стохкалера яцелла, белшашкахь гатъела, басана макхьелла коч а, кога юьйхина, шен йоІанна кегий а хилла, лулахочо елла мачаш а дара цуьнан «керла» духар. Шина вашас кьоламаш а хьекхна, цхьа агІо ятІа а йина, Бабас дІатегна бара портфель а. Дуьххьара, дІадаханчу шарахь школе йоьдуш санна, дог-ойла а яцара самукьане.

Цхьана дийнахь, чІогІа догІанца мох а баьлла, сагатделла Баба школе тІаьхьа яхара цунна. Массо а бер арадаьллачул тІаьхьа елира йоІ школа чуьра ара. Лами тІехь сецира. Бабех бІаьрг ца кхетара цуьнан, амма йоккхачу стагана гира иза цІехьа ян сиха цахилар. Стигала хьожуш, догІучу догІане хьожуш, лаьттира йоІ, берриге а дІасабовллалц. Бабас, мохь а тоьхна, тІейийхира. Меллаша цІехьа йолаелира и шиь.

«ХІаь...», «ХІан-хІа...» дара йоІа хатгаршна луш долу жоьпаш. Кхечу Бабин кьамелана дуьхьал: «Дика ду...» олура, ела кьежара. Эххар а, Бабас элира:

– ПетІамат, суна диц ца делла и тайниг хьуна езар. Ас оьцур ю хьуна иза.

– Дика ду, – корга таІийра йоІа.

– Дукха дехахь а, оьцур ю.

– Бакьал а оьцур юй? – жимма соцунґа а хилла, хаьттира цо. – Маца?

– Хьан бархІ шо кхочуш.

– Маца кхочур ду сан иза? Маца хир ду иза?

Бабас шен мерах куыг хъаькхира.

– Дадига хатта деза. ХIун де ду ца хаьа суна. Iа дарий-м хаьа суна. Диллина доккха ло а долуш, чIогIа шийла яра.

– Ло деача, хуур дуй?

– Хуур ду, – жоп делира Бабас.

Цул тIаьхьа хIор де, Iа тIедаре, ло дилларе сатуьйсус, доьдура Фатимин. Дадас а элира, и муьлха де ду, амма тIе ца кхочуш дIайолура хан, цундела ло дуьллу лардора цо, шена билггал хуур ду аьлла, хеташ.

Цхьана дийнахь мама мерза яахIуманаш еш, цхьацца кечамаш бан йолаелира. Самукьадаьлла а яра иза. Хадижа а яра самукьадаьлла, цунна мамас хаза коч а эцнера. Суьйранна дада а веара, жимма когаш тIехь техкаш, боккха тIоьрмиг а бохьуш. Стоьла тIе биллира иза. Бераш тIедевдира. Вежарша Фатима, дIа а теттина, охьайожийра. Ша хьалагIоттуш, цунна гира тIоьрмига чуьра дадас схьаоьцу кампеташ, печенеш, лимонад. Мама йоьлура, гонаха хьийзара дадина, бераш а дара, иштта, самукьадаьлла хьийзаш, вон лелаш, маьхьарий хьоькхуш. Дадас уьш хьоьстура, Хадижа кара а хаййна, маракуьйлура. Охьаюжуш гIантах дIакхетта куыг, цIелетта догура. Охьахьаьжча, гира цунах цIий даьллий. ЦIехьхана, аьхка Бабас дIакхьоьссинчу тIоьрмиг чуьра цIазамаш дагадаькхира цунна. Иштта цIечу басахь, цIийх тера дара-кх царах даьлла мутт а.

Цхьа тамашийна сахьийза доладелира цуьнан. Меллаша Дадина улле а яхана, дIахIоьттира иза. Жимма тIетаьлира. Дада ца кхийтира цо лобхург йовхо, дог хьастар дуйла. Цо тидам а ца бора, ойла а ца йора цуьнан.

– Ялол, Фатима, куршка юззий хи дал Дадина. Арара далахь. Шийланиг. Тахана вайн Хадижа йина де ду. Деза де ду. Даздийр ду вай, – элира цо

– Йина де... – делира цуьнгара.

– Хи дал Дадина, – юха а элира дадас, гIеххьа аз ойуш.

Мамин тиша тужурка тIе а кхоьллина, яккхий калош а такхийна, кертарчу чIинта тIе яхара иза, йоккха куршка а эцна. Хи ца Iано гIерташ, меллаша йогIура юха, цхьацца ког а боккхуш. ЦIехьхана, цхьа гезгамаша хьакхалуш санна, хийтира цунна. Юха а, юха а. Фатима сецира. БIаьргаш стигала хьалахьовсийра цо. Гезгамаша бацара иза. Уьш даккхий лайн чимаш дара, хьийзаш, луьстадовлуш, стигалара чухецаделла, охьадогIуш. «Ло!.. ло!.. ло!..» кийрахь мохь белира цуьнан. Куршка охьаюьйжира. Сихха чохьбаедда, Дадина тIеедда, катохна цуьнан куыг схьалаьцна:

– Дада... дада... ло догIу... ло догIу вайна... – элира цо.

Дада, цецваьлла, вистхила кхиале:

– Дада... сан йина де... маца ду сан йина де? – аьлла, мохь белира цуьнан.

– Бабас ма бохура, ло диллича, хир ду...

Дада, ойлане а хилла, сецира.

– Сан бархI шо кхочур ду ма элира цо, ло диллича.

– БархI шо? Хьан бархI шо кхаьчна-кх, йоI, бутт хьалха, – элира дас.

– Муха?! Муха кхаьчна?! Суна ма ца хиира иза... – елхаран кьурдаш кхин сеца ца дора цо я мамин оьгIазе хьежар тергал а ца дора. – Ло хIинца бен догIуш ма дац, дада.

Шен холчухIоттар дахьа меттиг йоцуш, Бабин чу хьаьдира иза.

– Баба!.. Баба!... Ахь ма элира тайниг оьцур ю, бархI шо кхаьчча... Баба... баба... – сацаелира, аз лахдеш. – Баба!..

Лятта охьакхьачна кхозура бабин ши ког. Коьртарчу йовлакх бухара гучу-евлла, кегаелла кьежьелла месаш а, кьарзийна тЕбаьлла ши бIаьрг а, йоккха гIаттийна бага а йолуш, шен маьнги тЕхь ирчачу суьртехь Гуьллура иза. Цуьнан ши куьг шуьйра дIасадаржийна дара: – Со бехке ма яц!.. Сан бехк ма бац!.. ПетIамат!.. ПетIамат!.. – цо бохуш санна.

Массо а дIасауьдуш бара. Доккха охьадиллинчу а, тЕоьхучу а лайлахь, шелонна хебаш, ляьттара боьрша нах. Царна юкьахь воьхна ляьтташ дада а вара. Чохь боьлхучу зударийн маьхьарий хезара. ГIийла лайне хьоьжуш ляьттара Фатима, сих-сиха тIунлучу бIаьргех буйнаш а хьоькхуш. Баба дехьа чохь яра. Цу чу ца йитира иза зударша. НеIаргара араьккхира. Геннара цхьа хаза узам беара диллинчу кевнех чу. Кестта, олуш назма а йолуш, йоккха тоба еара керта. Оцу назман мукьам дагах а кхетта, сахаьдда, йилхира йоI. Уьш Баба дIайига богуш бара. Дукха хан ялале, баьццарчу куза юккье а хьарчийна, дIаяьхира цара иза. Берриге а боьлхуш, тIаьхьабевлира. Массара а, новкьара дIайоккхуш, тЕхьатеттина Фатима ша йисира лайлахь латта. Шелоно кьийзадора куьйгийн а, когийн а пIелгаш. Стигала хьалахьаьжира иза. Ло догIучуьра сецнера. ГIийла кхеттера шийла Iаьнан малх.

Дуккха а ляьттира иза туькнанан кора хьалха, чохьаяла ца хIуттуш. Эххар а, Iен ца елла, неI схьайиллира, чохьаелира. Ша кху чохь хилаза эзар шо даьлла хеталора цунна. Дан а дара иза иштта. Йохкархо, елаелла, тЕеара цунна. Марайоьллира.

– Хьо, ца йогуш, ма хьееллера, – элира цо. – ХIун деш ю хьо?

Фатима елакьежира, йистхила эхь хийтира цунна. Хьалха тайниг ляьттинчу агIор дIахьаьжира иза. Цу хенахь санна, хаза, тайна ляьттара иза шен меттехь, кхунна сагатдеш хилча санна. Юха а, дерриге дицделла, хьоьжура йоI цуьнга. Ша ирс долуш хетара, и шена юха а гуш.

– ПетIамат! – аьлла, Бабас санна цIе а йоккхуш, вистхилира цхьаь йоIе. – ПетIамат!

Меллаша юхяхьаьжначу цунна, мацах цкьа цIазамаш эцна зуда гира. Цуьнан сийначу, хазачу бIаьргех шен бIаьрг кхетча, юьйхира иза, кхераелла, дIасахьаьжира. Амма зуда, сих ца луш, ела а кьежаш, улле еара. Бабех кадам а бира цо.

– Са-м ца гатдо ахь? – хаьттира. – Дала иштта шена везарг дIа ма вуьгий, – элира. – Елха ма елхалахь. Баба паргIатгьяьлла хир ю, хIумма лаза а ца лозуш.

Йохкархо йилхира цу шинга а хьаьжна. Ша хIун эр ду а я ша хIун дан деза а ца хууш, охьахьоьжуш ляьттара Фатима. Зудчо шен хазачу куьйгашца схьалецира цуьнан ши куьг, цунна хьалха когаш тIе охьа а лахьелла, кегий куьйгаш шен юьхьа тIе даьхьира. Хьалахьаьжначу йоIанна, дукха хан йоц-цуш делакеьжна сийна бIаьргаш хих дуьзна гира, тIаккха, даккхий тIадамаш юьхьа тIехула охьахьовдуш. Шена хорам бинарг а, ша йохийнарг а хIун ду а ца хууш, йилхира Фатима а. ЧIогIа йилхира, мохь а болуш. Цхьа тамашийна гергара хетара и зуда, цунна уллехь хеталора дог паргIата а, токхе а.

– ПетIамат, – элира цо, – хIун эзара хьуна хIокху туькканара?

ЙоI йист ца хуьлуш, лаьтта хьобжура.

– ПетIамат! – юха а йисхилира зуда... – Ала соьга! ХIун еза хьуна?

ГIийла корта ластийра цо, елхар юхатоха гIерташ, шена ницкъ а беш.

– ХIумма а ца еза... ХIумма а ца оьшу, – элира меллаша.

– Суна хаьа, – йистхилира йохкархо. – ЧогIа дика хаьа, цунна хIун еза а, хIун хазахета а. Ши шо зама ю иза хIокху туйкана а йогIий, дIогарчу тайниге хьобжу.

Фатимин куьг дIа а ца хобцуш, зуда хьалагIаьттина, гIопастана улле яхара.

– Муьлханиг? – хаьттира цо. – Схьагаьтал!

Йохкархочо, схьа а эцна, хаза тайниг тIееара. Иза улле а кхачале, дог цхьа тамашийна деттадала доладелира Фатимин, схьаэккха гIерташ санна. Сийна бIаьргаш долчу зудчо, каралаьцна, хьажа а хьаьжна, схьакховдийра цуьнга тайниг.

– Схьаэца!

Куьйгаш меттах а ца дохуш, хьала а ца хьожуш, лаьттара иза.

– Схьаэца, ПетIамат! Схьаэца! – карайиллира цо тайниг. Юха, йохкархочунна тIе а яхана, кхин а цхьа тайниг а, гIутакх дуьззина берийн пхьегIаш а ийцира цунна.

Боккха тIоьрмиг маракьуйлуш, берриге а дуьненан лазам а, бохам а биц-белла, дахаран а, дуьненан бахам ша карахь хьош бу моьттущ, дIайолаелира йоI.

– Нана – нана ю-кх... – йохкархочо олуш хезира цунна.

НеIарехь сацаелира, юхяхьаьжира. Сийна бIаьргаш хих дуьзна дара. Делахь а, бераллин амалехь ма-хиллара, кхин шена хезначунна ойляяр а доцуш, ара-ьялла, дIаяхара иза.

АТАМАЕВА Залина

Ламанашца йолчу ярташкахь къаьстгана хаза хуьлу гурахь

Суна дагайогу тхайн юьртахь тейогуш хилла гуьйре. Оцу юьртан лекхачу гу тге яьлла, дасахьяьжча гора: бляьрго ма-лоццу аренаш, гунаш, хьаннаш, некъаш, ирзош, ярташ; геннара схьаго даима баххьаш кляйн лаьтта, лекха лаьмнаш... хЮра шарахь а Яаламо шен «духарна» цхьацца хЮма тЕтоьхча санна хеталора суна. Гуьйре хаза хуьлура къаьстгана гЯа мажлучу хенахь.

Дагна хьяам беш, аьхна зама яра и сан дахарехь. Со жима йолуш а, йоккха хилча а, цхьатерра бара сан и синхаам. Гу тЕра дАхьяьжча: «Дависа, суртдиллархо елар-кх со, Яаламан хАра хазалла ларйоцуш ма йойтур яцара ас!», – олий, хетара суна. Сурт дилла Яама гЕртара со... амма и шатайпа хазалла кехат тге яккха ондда похЯа дезара. Цул тляьхьа стихашка ерзо гЮьртира со и хазалла. Цуьнах а гуллакх ца хилира... И кхоамхетар хЮра шарахь а дара и кхоамхетар. И лораза дЯа ца дайта, цхьаммо а бахьанаш леладой-ге? – олий, хетара. Амма сурт шатайпа хуьлура... Доккхачу дуьненчохь иштта сан бляьрса, дог хьосту сурт кхин хир доций хаьара суна.

Нажин-Юьртан кЮштахь Сесана юьртана тЕххула, гу тЕхь, яра жима Исин-Юрт. Юьртахь ценош дукха дацара. Адамаш вовшашца мерза, чу-каре йолуш, гИллакхе, озда дара. ХЮкху дахарехь и марзо ца тоьа суна тахана.

Хьалахь кхин ярташ яра: ТЕра Исин-Юрт, ПуртИин-КЮтар, Пансолча; сехья-Яаллара, охьяхь кхин ярташ а. Исин-Юрт цхьа шатайпанчу меттехь яра. Гу тЕра чухьяьжча, дЮ-о-о лахахь, гуш Шюьна бобду некъ бара. Оцу некъаца нийсса бЮстанехья хьалахьяьжча, дЮ-о-о лакхахь – ГЮьрдала-дукъ, цхьа гЕххья ценойн гЯаларташ къаьсташ санна хетар доцург, кхин билгалдаьлла хЮма доцуш. Шюьна бобду некъ Шюьнахула, ГЮьрдалхула, Черин-Махкахула, Ялхойн-Махкахула, иштта дЯа лаьмнашкахула хьала бара. Цигахула хьала ца вобдуш, охьавевъча – Сесана. Юокъехула охьабобдуш Яьсси, Сесана шина декъе йобкьуш.

Сесана юьртана тЕххула, Шюьна бобдучу некъана дуьххьал, басошца йиллина яра Энгана. Йоккха, хаза юрт яра и, Исин-Юьртан гу тЕра дАхьяьжча, ша ма-ярра, ценна гуш йолуш. Гурахь наха бошмаш цаньеш, гЯа дагош баьллачу кЮьро цкъа ерриге а, мархано стигал санна, дАхьуйюра иза, тАккха кЮр дЯасабьржий, ша хиллачу исбаьхьчу куьце дАхЮтттура. Хаза юрт яра Энгана. Адамаш а дара цигара дика. Энгана юокъехула хьалабобдучу новкъа хьалавахча кхочура Бена,

Хьочинара, Зандакъара, иштта кхийолчу ярташка а. Шобнара охъабогучу новкъа Сесанна тѣхваьлла, Нажин-Юьртехъа охъаволавелча, кхочура Бена-дукъ тѣе. Исин-Юьртара охъахъаьжча, шера гора Бена-дукъ, тулгѣнах сѣтташ цига тѣебоду некъ а.

Жима йолуш, и некъ дукха ларбора ас. Сан нана ца йогучу некъ бара и. Суьйренца, тѣахъхъара хъалайогучу можа автобус гича, мел хазахетара! Тѣера бѣаьрг ца боккхуш, ларйора ас и. Сесана хъалакхъаьчча, ша даима соьцучу меттѣхь и сѣцча, кхин а лерина, бѣаьрса ирдой, терго йора ас, сайн нана гой хьобъжуш. Нагахъ, халла гуш, цхъа гѣаларт Яьссин тѣай тѣехула схъадоладелча, дог тохалора – и сайн нана хуьлуьйтура ас. Цул тѣахъа, сайн ма-хуьллу йодий, лахарчу гу тѣе йолура, ца йогучург билггала сайн нана ю-яц хъажа.

Бена-дукъ тѣера дѣа гена ца болуш, гучуьра дѣабовра Нажин-Юьрта боьду некъ... Оцу некъаца, аьрру агѣор дѣахъаьжча, Іаллара гора, шен мокхазачу бердашца лаьтгаш. Іалларна тѣеххула хъала Гѣансолчу хъалабоьду некъ дукъ тѣехъа боьрзура, ткъа оцу некъах цхъа га Тѣуртѣин-Кѣотара чудоьрзура... Иштта цхъа шатайпанчу хазачу меттѣхь яра Исин-Юьрт... Со йина яцахъ а, кхиьна юрт яра и. Сан мерзачу ненахойн юрт.

Іалам... деган ма хаза илли ду-кх и... Къаьсттана жималлѣхь хъаььна хета и. Дерриге а дуьне шен дуьхъа кхоьल्लीна хета жималлѣхь. Жималла ша ма ю синтеме, нагахъ са карзахдалахъ а. Жималла аьрха ю мотгахъ а, хилла-кх и синтеме. Сингаттамаш кѣезиг болу адаман дахарера цхъакѣезиг киртиг. Безамаш, гѣевттина карзахе ойланаш, мерза, кхочушхиларе сатуьйсу лаамаш... Шега дуьне хийцалур дара моьтту хан... Шел хъалха дѣабаханчара «дицдинаьрг я ца хууш дитинаьрг» ша нисдийр ду моьтту хан... Ирсе хан хилла-кх и, юй ца хууш. Хѣинца-м хаьа...

Іай-м, гобаьккхина шаршо тесча санна, кѣайн хуьулура. Бѣаьстено чу са даладора Іаламна. Гобаьккхина, бѣаьрго ма-лоьцу сеналла, лерса хьобъсту, дог тѣдо олхазарийн эшарш. Амма гурахъ... Уггар Іаламан хаза зама гуьйре хетта суна. Цхъа шатайпа ойланаш яло, дуьненан а, дахаран а жамІ дало хаза зама... Шеца дагна хъаам беш, аьхналла йолуш, мерза ойланаш яло зама...

Оцу гу тѣера кхин аьрру агѣор вирзича, Тѣера Исин-Юьртарчу Чуьртте олучу гу тѣехъ бѣаьрг соцу. Кешнаш ду оцу гу тѣе хъала ма-велли, чарташ доьгѣна, цундела «Чуьртте» цѣе тиллинера оцу гуна. Чуьртте хъалаваьлла, юьрта чу ца воьрзуш, аьрру агѣор хъалавирзича, Коьжалге кхочура. И юрт яцара, иштта цѣе йолуш гу бар-кх иза.

Исин-Юьртан гу тѣера чухъаьжча, басешца гора дашочу басахъ малхо кхин а серлайоху, гѣаш мажделлачу диттийн доза доцу паналлаш. Юькьачу хъаннийн бахъаш уггар хъалха мажлуш, уггар хъалха охъаьга дуьйгалора. Лаьтгахъ барула-можа мотт буьллура цара. Хъаннийн цхъайолу якъаш цѣехуо бос бетгалуш хуьлура. Тѣахъо мажлора уьш а. Дитташ тѣера гѣа мажлуш, кхаш тѣера кан бакъалуш, тѣахъахуьлу стоьмаш маьллуш, хѣаваьхъ хаза хьожла лаьттара.

Геннахъ лекхачу диттийн бахъаш стигланах хъекхалуш санна хетара. Цара гилдигаш доху мархаш маьлхан бѣаьра хъаьвсича, бѣаьргѣхь хиш девлла, еллаеллачохъ йисча санна. Суьйранна, малх чубузуш ма хаза хуьлура гурахъ... Дѣо-о-о, регѣахъ, сарралц некъ бина, кѣадбелла малх меллаша садаѣа чубузуш, цѣарула цѣийелла анайист, эхъ хетта, охъатаьІначу йоьІан беснех тарлора.

Давис-кх, сурт дилла ца Іеми-кх суна... Бес-бесарчу басаршца хилла ваьллачу говзанчина бен, ас а, кхечо а мел дукха дийчича а, диллалур дац иштта исбаьхьчу

Иаламан сурт... Исин-Юьртагъ хуьлуш хиллачу гуьйренан сурт. Иштта сурт кхин цхьанхха а хIуттур дац. Кхин Сесана тIеххула йолчу Исин-Юьртагъ хIуттур дац. ХIоттагъ а, тергам бан юьртахой хир бац цуьнан.

ТIамо йохийра бIешерийн хиламийн теш хилла лаьттина ширачех цхьа юрт. Ца хеза цигагъ юьртахойн аьзнаш, лерсинна аьхна къамелаш. Ца хеза вотанан а, пондаран а аз. Ца хеза наноша шайн берашка кхойкхуш. Ца до ловзарш, ца хIуьттутезеташ. Даха а, дала а адам дац цигагъ. Цигагъ Iаш цхьа а вац хIинца... Гуьйре чуерзо дай боцуш йисна сан дагна оццул хьоме хилла Исин-Юрт...

Гиллакхах боьхна некъахой

Эхь хета суна сайх яьллачу ледарлонна. Сох, цхьаннах, яьлла ца Iара и-м, делахь а, ша динчух жоп дала деза бохучо суо бехке хетарна тIеялайо со.

– Меттиг дIалаьцна, сан ваша, – элира цо, неI дIайиллина, халла машенна тIе хьалавала тасавеллачу воккxачу стаге. Меллаша, ша халла хьалабаьккxина ког охьабаьккxина, кхин вист ца хуьлуш, тIехьа, массо хуьучу, хьалавелира воккxа стаг.

Цхьа тамашена кийра цIе летира сан... коьрте хьавзира гиллакхе, оьзда, турпала, доьналла долуш баьхначу кьонахийн аьзнаш... и шадерриге ойланехь керчаш...кхин цхьа а вистцахиларо бIарзйина, гIехьа йицIелла, хан елира. Цхьа тамашена бIагор хьавзина, нохчийн кьоман дIадаханчун жамIе яьлла, турпалаллех ца боха я шайн накьостех яьлла ледарло дIаяйа, церан метта цIерга лелха кийча хиллачу кьонахийн васташ хIиттира бIаьргашна хьалха. Иштта йоьхна, ойланаша со дIайигна Iашшехь... воккxа стаг гучуьра дIаваьллера. «Вайн, и мича ваха-а?!», – аьлла, со дIасхьахьаьжча, дIо-о-о, юкьаршлахь, цхьана гаттехь, шен гIийлачу могошаллица, халла дIатарвелла воллура пекьар.

Мисканаш, ма мисканаша ду-кx вай... ваьш цхьа кура хеташ, доьналлехь хеташ, вешан цхьа таронаш ю моьттуш... Ма мисканаш а хилла-кx вай...

Хьалха хьйна Ia водитель вист ца хилира, шена ялх туьма дIаделла дела. Меттиг эцна яра. Ялх туьманан мах хадийра гиллакхан.

Тхо тIехь долу «газель» Соьлжа-ГIалара схьайолаелира. Наггахь, ша вуй хайита, эхь хеташ санна, гIийла йовхарш тухуш, «эхI» – олий, доккxа са доккxуш, воьгура воккxа стаг.

ХIун ду-те цуьнан ойланехь?

Кийрахь летгачу цIеро дакьийнера легаш. Суо-сайх хетара эхь, суо-сайна оьхура оьгIаз. Кхин йист ца хуьлуш со Iарна, дохкояларан доза дацара. Оццул ледара со хилар ла ца лора соьга. Нохчийчуьра ярташкара бу цу тIехь соьца боьгуш. Дейтта-пхийтта адам. Уьш а ца хилира-кx кхин бист а.

Ой, со-м зуда ю, божаршна хьалхе а елла, Iийна эр ду, ткьа божарий ма ца хилира бист а?! Царна хIун хиллера?! И хьалаваьлларг оцу тIехь болчеран ден, денде хенара ма вара?! Цара хIунда ца леладора цуьнца гиллакx? Пхийттанах цхьаь вала ца мегара?!

Ца элира цхьаммо а: «Ваша, хьалхахьа хаа хьо, хьуна цигагъ атта хир ду». Ца делира цхьаммо цунна тIера ахча дIа а.

Ткьа со... со яцара царах цхьаь? Яра... уьш санна яр-кx со а... сайн деца, ден-

деца, денден вешица айса лелор доцу гИллакх, ас муха лелор дара оцу воккхачу стагца...со а яр-кх царех цхьаь...

Сайн доьзалшна сан кхин дита гИллакх дацахь, ас хIун до дуьненахь яьхна а, суо еха бохуш, эрна моттаргIанаш лелийна а, и-м вахар дац хIета, «ялх туьмнах» дохккал бен и дахар дацахь.

«Меттиг дIалаьцна ю, ваша», – элира цо, неI дIайиллина, халла машенна тIе хьалавала тасавеллачу воккхачу стаге. Меллаша, ша халла хьалабаьккхина ког охьабаккхина, кхин вист ца хуьлуш, тIехьа хьалавелира воккха стаг.

Кхин цхьа вист ца хилира.

– И хIун ду ахь дуьйцург?!

Маттаца лелийча кхачам болуш ца хуьлу гИллакх, йосса цу тIера охьа яьсса хIума! – ца элира цхьаммо а, – кху тIера вай дерриш охьадиссал, шен белш тIехь шерийн мохь болуш ву и кьано. Гуьмсе кхечира, луьйш-олуш, кьамелаш а деш. Цхьаберш наб а кхетта, паргIат богIуш бара.

Газель социйле кхечира. Ша-ша хьалха восса гIерташ, сихбелира некьахой охьабисса, ткьа воккха стаг, массарал тIаьхьа охьавоьссина, меллаша ког боккхуш, дIаволавелира...

Дагалецамаш

МАХАЕВА ЖОВЖАН

Генарчу а, хийрачу а махкахь...

Махках даьхча, колхозе балха ца йоьдуш, цаьх сецира тхан нана Жоврат. Ша а тГехь, тхо ворхI адаман дахар а, кхиэл а цуьнан карахь, цунах тешна яра хIинца. Юьртахь МТС-хь (Машино-тракторни станци) болх беш а волуш, юкьбараЮйলেখь (общезитехь) шен вешиций, кхаа йишиций Iаш вара тхан дешича Дода. Да я нана а дацара церан. Нана, хIара пхи бер кегий долуш, еллера. Да эзар исс бIей ткъе ткъеесналгIачу шарахь Iедало, хIунда вуьга а ца дуьйцуш, дIа а вигина, кхин цунах дерг а ца хууш, тIепаза вайнера. ХIинца-м хIорш дикка баккхий бара, делахь а, массо а нохчий санна, хала бохкуш бара-кх хIорш а. Кхин тIетовжа а, кхин тIо деха а стаг вацара Жовратин кху сохьта.

Жоврата, Дода волчу юьрта а яхана, цуьнга дIадийцира тхоьгахь долу хьал а, кхин шен, цу колхозехь Iаш мел ю, балха яхан йиш цахилар а, ткъа ша балха ца яхача, тхо ворхI адам мацалла лийриг хилар а.

Додас цу колхозе а веана, тхо а ша Iачу дIадигира. Тхой, ДодагIеран доьзал-лий боцург, кхин цхьа доьзал а бара цу чохь Iаш. Ткъех адам дара тхо оцу цхьана чохь Iан дезаш дерг.

Кху чохь мел дукха адамаш делахь а, Жовратта-м йоккхаш яра тхо кхуза схьадалийна.

ХIинца коьртаниг болх карор дара. Цхьа-ши кIира а дIаделира болх ца карош. Тхо чIогIа меца дара. Цул совнаха, тхуна бераш лийчо а, я корта била а, тIера хIума йитта а саба а дацара, я ахча хилча а, иза эца меттиг а бацара.

Цхьана дийнахь Додас Жовратига элира: «Нагахь хьуна эхангех хIуманаш ян хуур делахь, хьуна бан болх карийна суна», – аьлла. – Райздрав цIарах цхьа фирма ю. Цигахь эхангех хIуманаш ян хаа деза: пазаташ, носкеш, жигеткаш... Цул совнаха, куйнаш а, валенкаш а йо цигахь». Цига балха яхара Жоврат. Цунна-м чIогIа дика хаьара эхангах хIуманаш ян.

Болх барах йолуш яцара Жоврат. Балхара сарахь ца еьча, тхан дезарш кхочушдора цо. ТIаккха пеш лато, юург ян, чай кхехко дечиг оьшура. Иза-м дан а ма дацара. Ара а йолий, кхетилла мега йолу хIума лаха йоьдура Жоврат. Екьа елахь, яраш а, кьаххаш а, гIий а, яго мегаш мел йолу хIума а лахьайой, чуйогIура.

Додийгара юхалург ахча а даьккхина, ши кийла кIа эцнера Жоврата. Додас ша балхахь волчохь йина еана цхьа кохьар яра. Цу кохьарца кIах а, хьаьжкIех а жарж баккхалора. Ши кийла кIех жарж а баьккхина, яй буьззина долчу хи чу

цхъа кана жарж а тосий, чорпа йора Жоврата. Тхо ворхI адамо юура и чорпа. Чай а оха, баьллийн гIаш, генаш а дохий, царах кхехкадора. Тхо Iалашдина ша яьлча, эхангах носкеш ян охъахуура Жоврат. Чохь стогар бацара. Ши носки, я цхъа еха пазат а йой, охъаюьжура Жоврат. Кхана балха йоьдуш, ша буййсана йина и ши носки, я еха пазат балха дIахьора цо. Шен белхан норма цхъаь ах я шиь кхочу-шйора цо. Цуьнца балхахь берш а, цуьнан куьйгалхой а чIогIа резабара цунна. Цунна дуюхьхъара алапа делча-м массо а цецваьллера, хIунда аьлча масийтта шерашкахь болх бечарал а дикка алсам дара Жовратин алапа.

Со а, сан ваша Деналбек а уьйгIахула а, нехаш дIакхуьссучу меттигашкахула а яа мегаш йолу хIума лохуш лелаш хуьлура: яраш, бецаш, кхийолу хIума а. Тхайна карийна хIума юура охашимма, чохь болчарна а хьора. Цара а, резахуьлий юура. Цкъа нехаш дIакхуьссучу меттехь картолийн чкъоьрнаш а карийра, уьш чудеара охашимма. Сарахь, ша балхара цIа еача, тхан нанас кхехка а дина, оха массара а, дика а хеташ, дира и чкъоьрнаш.

Цкъа цхъана дийнахь цхъана тишачу рагIу кIелахь лаятташ дечиган яьшка гира тхойшинна. И яьшка лекха хиларна цу чу ца хъажалуш, масех де дIаделира. Цхъа тиша гIант а карийна, и гIант оцу яьшкина юххе а хIоттийна, тхойшиь цу чу хъаьжча, цу чохь, цхъа хIуш тIера схъаьхначу чкъоьргех йича санна йолу, плитканаш гира тхуна. Шоколадни плитканел яккхийра а, царел кегийра а яра уьш. Чам баьккхича, церан чам дика хийтира. Иза хиллера заводехь маьлхан хIуьнах даьтта доккхуш бухайисина чIоьргаш а, кхийолу хIуьнах бухайисина хIуманаш а – макуха. Ши-кхо ведар хиллал яра иза. Иза говрашна яош хиллера. Мухха а йисинехь а, оцу яьщки чохь йисина хиллера-кх иза. Макуха а юуш, цхъа-ши кIира дIаделира тхан, доьлех цIий дуюьлуш. Чуяьхьча, чохьболчара а, дика а хеташ, яа-м юура иза. Кхидолчу берашна цу яьщки чохь юйла хиинчул тIаьхъа, сихха кхачийра тхан макуха.

Жовратана балхахь дуюхьхъара алапа-м деллера, амма оцу ахчанах эца цхъана а туьканахь а, базарахь а ялтех хIума ца карийра тхан нанна. Тхо меца дара. Иза шадерг а гуш волчу Додас элира: «Оцу ахъа болх беш йолчу Райздраван цIарах кхин цхъа фирма а ю, боху. Пастанаш а, хорбазаш а, копастанаш а лелайо, боху, цара арахь. Цигахь болх беш болчу белхалошна дийнахь цкъа, делкъехь, чорпа ло, боху. Хьуна лаахь, аса цига балха йохуьйтур ю хьо». Схъахетарехь, иза гIоли хила мегаш дара, кху сохьта ялта чIогIа кьен хилар бахъанехь.

Цига балха яхара тхан нана. Цигахь чорпа йора, жимма чу жарж а тосий, копастанан гIаш а, кхийолу яраш а тосий. Цхъажимма шура а тухура цу чорпанах. И чорпа яр тхан нанна тIедиллинера. Цхъа масех де дIадаьлча, тхойшиь шеца балха дигира Жоврата. Цигахь тхойшинна дика хийтира. Тхаьшшинна евзаш йолу, яа мегаш йолу бецаш карайора цигахь. ТIаккха, делкъана белхалошна чорпа а йина, иза дIасайийкьира Жоврата. ХIора а белхалочунна цхъацца чами чорпа лора. И чорпа а юий, белхалой шайн балха дIабоьлхура. Жоврат, шена йогIуш йолу цхъа чами чорпа тхойшинна екъа а йоькьий, иза тхойшинга яа а йоььйтий, ша хIумма а ца юуш, балха дIайоьдура. «Ахъа чорпа хIунда ца юу, хIума ца йиьча, болх муха бийр бу ахь?» – аьлла, шега хаьттича, аса копастан гIаш дуур ду, элира цо. Иштта цхъана кIиранах тхойшиь шеца балха дIакхийлира Жоврата. «Кхана дуюьйна шаьшшинна кхуза схъада хуур дарий шуна?» – аьлла, хаьттира тхойшинга

тхан нанас. Цара тѐхь болх беш долу кха эвлаистехь дара. «Хуур дара», – элира охашимма. «Делахь, кхана Гуьйранна со балха схьайогур ю, шуьшиь делкъана суна тѐаьхьа, кхуза, схьадан дезар ду», – элира цо. Цул тѐаьхьа, делкъана, вовшийн куьйгаш а лоций, нанна тѐаьхьа доьдура тхойшиь. Цигахь нанна йогуш йолу чорпа а юий, уьдуш а лелий, я мегаш йолу бецаш а лехьайой, сарахь ненаца цѐадоггура тхойшиь. Цѐахь берш а биц ца бора оха. Муьжгаш а, муьстаргаш а, тѐаьгий а, нитгаш а, кхийолу а яа мегаш йолу бецаш а лахьайой, уьш цѐа а йохьий, цѐахь болчарна дѐалора оха. Цара уьш, чѐогѐа реза болуш, юура.

Тхох «спецпереселенцы» олура. Наггахь бен чеченцы ала а ца олура. Бакьду, чеченец бохург а, меттигерчу къоман маттахь «бандит» бохург дара.

«Всем главам семей переселенцев явиться в сельсовет!» – аьлла, хаам бира тхобга. «О-о-о-о! Хинца вай цѐа дохуьйту боху. Вай цѐа дохуьйтуш ца хилча, вайга сельсовете дѐа а кхойкхур дацара», – бохуш кхаьнаш дохуш вара массо а.

Сельсоветехь тхобга элира: Массо а доьзалан цѐарах шишша уьстагѐ луш бу шуна. Шайна лаахь, уьш даа йиш а ю шун, шайна лаахь, кхаба йиш а ю шун». Тхаьш цѐа дахийтаре сатуьйсуш таш долчу тхуна м башха хаза а ца хийтира, цара иза аьлча. Мацалла леш долчу тхуна-м боккха кхаь бара, мацалла ца далийта, тхайна уьстагѐий делча. Делахь а, цѐа дахарца дуьстича, уьстагѐий тхайна далар башха иштта чѐогѐа дика гѐуллакх а ца хийтира тхуна. Уьстагѐий схьадалийра оха. Бакьду, цѐа-ши де даьлча, тхан уьстагѐий дала дуьйладелира.

Хинца хѐун дан деза? Цѐа-м муьххале а ца дахийтира тхо, уьстагѐий а къен леш ду-кха тхан, аьлла, массо а холчахѐьттина вара. Бусалба стагана къен еллачу хѐуманан жижиг даа мегаш а дац, ткѐа тхо тхаьш а мацалла леш а дара. Уьстагѐий-м дийнахь дика лелаш хуьлура, буйьса а якккхина, сахилча, делла тѐхкуш карадора. Къен леш дара уьш. Уггаре а вевзаш волчу моллина тѐе а бахана, цуьнга наха хаьттинера: «Тхан доьзалш мацалла леш бу, тхан уьстагѐий а, дукхахдерш, къен делла. Хѐун дича бакѐахьа дара-техьа оха?», – аьлла. «Шайн беллачу уьстагѐанна логах урс хѐакха, нагахь цуьнан логах кхо тѐадам цѐий далахь, цуьнан жижиг даа магѐйна ду», – элира цу моллас. Ца хаьа суна, деллачу уьстагѐашна логах урс хѐаькхна я ца хѐаькхна-м. Бакьду, массара а цу къен деллачу уьстагѐийн жижиг даа-м дира. Цѐаькѐезиг болчара, и уьстагѐий къен делла дѐадовлале, урс а хѐокхуш, дира. Уьш доьалгѐа дакѐий бен хир а дацара. Цѐаьбакьду, цу уьстагѐийн – урс хѐаькхначийн а, къен деллачийн а – чуйьраш тѐхь даккхий дерташ а, боьгнаш а яра. Оцу цѐаьна кѐираначохь урс ца хѐокхуш ца диснарш а делла дѐадевлира. Цѐа шо даьлча хиира тхуна, и уьстагѐий бруцелѐз цамгар хиларна жех дѐакѐастийнера. Хѐалха а тхаьш леш хиллехь а, хаттар хѐуттура: «Тхо делла дѐадовлийта, делла хиллий-техьа тхуна цомгуш долу уьстагѐий?» – олий. Хаац, тхуна тѐхь лелийначу къизалле хѐаьжча-м, иза хила мегаш хѐума дара. Массара а дийца а дуьйцура: «И цомгуш уьстагѐий а дайна, вай дайѐина дѐадаха гѐрташ хилла-кха уьш», – бохуш.

Цѐаьна дийнахь, тхо таш долчу меттигна гена доцуш, ша лаьтгаш цѐа жима цѐа (цѐа аьлча а, цѐа бун) гира тхуна. Цѐа а кор а дацара цуьнан. Цѐа метар лекха а, ахметар шуьйра а хир йолуш неѐ а яра цуьнан. Ва ВЕЗАН ДЕЛА!!! Цул хѐалха а, я цул тѐаьхьа а гиний-техьа цѐаьна а адамана иштта хѐума? Оцу чуйьра аратекхаш, аратекхаш аьлча а, шайна чохь са дуйла хаййта гѐрташ санна,

куыйгийн а, когийн а меттана йолу даьлахкаш меттахъхьееш, текха сурт а хИттош, кхаа беран суьртахъ даьлахкаш яра. Сой, Деналбеккий кхераделла а, цецдаьлла а, царна тЕдаха а ца даьхъаш, я дедда дАдаха а ца даьхъаш, лаьтгара. Леш долу а, делла а, гИйла а адамаш дуккха а гинера тхуна цу хенахъ, амма хАра санна инзаре хеташ, ирча хеташ хАума ца гинера. Оцу цА чуьра, мухха а текхнехъ а, Гуьйранна дуйна схьатекхначух тера дара уьш, хИнца-м делкьал тАьхье йолуш хан ма яра. Шаьш текха гЕрташ, детгалуш Юхкучу хенахъ, шайна юххе нисъелла хАума, иза бАал белахъ а, тАулг белахъ а, чЕшалг елахъ а, бехчалг елахъ а, иза схьаэца гЕрташ, куыйгийн даьлахкаш а хьобкхуш, детталора уьш. Шайга халла схьаэцаелларг бага юллура. Чохъ, лаьтган цЕнкъахъ, охьатесна Юхкуш цхъа модуш юьзна тЕлхигаш яра. Цу тЕлхигашна тЕра дуьйна схьатекхна, биллина некъ бара. И некъ оцу берийн чуьйно тАдабинера. Шаьш йаьхкинчуьра цхъаши метар, арахъа схьатекхнера-кх уьш. НеАрах цхъа ахметар сов арадевллера уьш. Царах йогАчу хьожанна, царна юххе а ца гАорталора. Кортош лергина дара церан. ТЕхъ цхъа а тайпа тЕюьйхина хАума а яцара церан. Царах доккханиг а, жиманиг а къаста а ца лора. Бакъду, цхъана ненан дуйла хуур долуш-м дара уьш. Махо арахъ и кхо бер (аьлча а, кхаа беран даьлахкаш) локкхура, малхо уьш доттура. Нагахъ царна тЕ я цициг, я жАьла кхаьчнехъ-м, цара биллгал дАюур яра и даьлахкаш. Сарралц тхойшиь арахула лелаш, оцу берашна тЕдогАуш а, я уьш тергалдеш а, цхъа а адам а ца гира тхуна. Цул тАьхъа дикка хан яьлча, хиира тхуна: цхъаболчу доьзалех санна, цу доьзалан да а, махках дохуш, царах дАкъастийна, цхъанхъа дАвигна хилар а, церан нана, уьш мацалла ца далийта гЕрташ, и бераш шаьш чохъ а дуьтуш, балха обхуш хилар. Кхин цул тАьхъа и бераш, аьлча а и даьлахкаш, ца гира тхуна.

Деналбекин ялх шо а кхаьчча, и деша вохуьйтуш вара. Со цул кхо шо йоккха йоллушехъ, суна чАогА деша лаарна, тхан нанас цуьнца цхъаьна классехъ – хьалхарчу классехъ – деша дахийтира тхойшиь.

КхоалгАчу классехъ тхо доьшуш долуш, цхъа кАнт валийра тхан классе. Мел чАогА цецдаьллера тхойшиь, и кАнт хЕтахъ тхуна гиначу кхаа берах, (даьлахкех) воккханиг вуйла тхайна хиьча. ХЕтахъ мила тешар вара, оцу даьлахкех, ден а делла, адам хир ду аьлча? Важа шиь цуьннан жимахйолу ши йиша хиллера. И шиь, цул дукха хан ялале, елла хиллера. Цу кАнтан фамили Шатаев яра (це дага ца йогАу суна).

Цул тАьхъа Деналбекан дика доттагА а хилира цунах. Цу кАнта чАогА дика а доьшура.

Вовшашна тЕкхаьчча, уггар а хьалха хоттуш дерг: «Вай цА дохуьйту ца боху?» – олий, хаттар дара.

Тхо дАдигинчул тАьхъа, пхи шо даьлча, оха дукха кехаташ, заявленеш яздар бахъана долуш, тхан да а тхох схьакхийтира. Бакъду, шен нана ца гира цунна, хАунда аьлча иза махках дахале дуьйна а цомгуш яра. ДАдигна масех шо даьлча, и кхелхира. Дала гечдойла цунна.

Цу хенахъ дукха халонаш, ирча хАуманаш гира нохчашна, цхъабакъду, оздангаллах, гИллакхах ца дуьйхира нохчийн адамаш. Цундела массо а нохчийн адам а дуьненан меха хета суна. Дуьненчохъ миччахъа уьш белахъ а, царна вон хАума аьлча, чАогА хала а хета.

Критика а, литературоведени а

Авторера

«Орга» журналана йовзуйтуш йолу хIара статья зорботохнера 52 шо хьалха хIетахь альманах долчу «Органан» 1966-чу шеран 4-чу номерехь. Ешархошна хаа луур ду аблла хета, и араяр муха хилира.

Суна дагахь а дацара, НГИАССР-н яздархойн Союзна тIера обкоман хьалхара секретарна тIехIотталц хIокху статьяна гонаха йоккха гIовгIа ер ю аблла. Шен лаамехь а доцуш, цу юккъехь дакъалаца дийзира Нохч-ГIалгIайн пачхьалкхан хьехархойн институтан преподавательш а, царна хьалхаваабларг доцент Виноградов Б.С. вара. Иза вара сан диссертацин Илманчийн кхеташонехь чекх ца ялийтар дIадолийначех коьртаниг.

Кандидатски диссертаци ас кхочушйинера Ленинан цIарахчу МГПИ-н оьрсийн литературин Историн кафедрехь, цигахь иза къобал а йира. Оьшуш мел долу документаш, дуьззина кеч а дина, шен хеннахь чуделла а дара. Халонаш кхоллаелира сан шолгIа статья зорботохарехь, ткъа и йоцуш, ВАК-н инструкция, диссертацина защита яр хуьлийла дацара.

«Ламанхой А. И. Полежаевн поьзехь» цIе йолу хьалхара статья, Илманан кхеташоно къобал а йина, «Илманан йозанашкахь» араьллера (Т.248. М. «Просвещение», 1966). И хиллера-кх, тIаьхьо гучу ма-даллара, Б.С. Виноградов коьртехь а волуш цуьнан бартахой карзахбаьхнарш. И статья большевистски идеологица йогIуш яц бохург хьалха а даьккхина, сан шолгIа статья – «М.Ю. Лермонтов а, А.И. Полежаев а» зорбане ца ялийта дуюьхалбевлира уьш. Церан ницкъ а кхечира ЧИНИИИЯЛ-н «Известия»-н роьгIерчу гуларна юкъа иза ца яхийта.

Сан диссертаци шен хеннахь Илманчийн кхеташонехь, гергарчу шерашкахь а, чекхьяларна кхерам хIобтира.

Нохч-ГIалгIайн АССР меттахIоттийначул тIаьхьа дуккха а шерашкахь дахделира махкахбаьхнарш даймахка цIаберзарна дуюьхалонаш яр. Обкомо къаьсттина тешам беллачу харцпатриоташа шайн ницкъ кхочуш мел дерг леладора Нохч-ГIалгIайчюьнан орамерачу бахархойн историн а, культурин а хаттарш харцахьа дахарна, тIебирззина къахьобгура цара 1944-1957 шерашкахь вайнах дIакхалхорнийса хилла бохург. Цу Iалашоне кхача гIерташ, цара ца лелош, пайда ца оьцуш цхьа а некъ ца битира: 1958-чу шарахь нохчашна дуюьхал Соьлжа-ГIалин бахархой меттигера Iедало гIовттор, дайн лаьтта тIе юхабирзинчийн хIусамаш, цхьайолу ярташ а, схьацаялар, 1982-чу шарахь дIакхайкхийна «Нохчийчюь шен лаамехь Россина юкъаяхна 200 шо» даздар, кхин а, кхин а.

Меттигера Iедало автономни республика меттахIотторна дуюьхалонаш ечу оцу чолхечу хьелашкахь лелочу эзарнаш харцонашна юккъехь яра сан диссертаци а.

Сан диссертацин цхьа дакъа нохчийн матте гочдинарг вара нохчийн сийлахь поэт, этнограф, Илманча Сулейманов Ахьмад. ХIетахь «Орга» альманахан коьрта редактор Мамакаев Мохьмад вара. Оцу бакъволчу нохчийн къонахчун дийзира хIара статья зорботохарехь боккха кыйсам латто.

Б.С. Виноградовс сан статья альманахна юкъя ма яхийта бохура, цу тӀехь «декабристийн гӀуллакх дӀадахъархочун, «разночинни демократин» юьхь дӀайолийнар, ламанхойн бакъдолу васташ гайтарехь Пушкинал а, Лермонтовл а, Бестужев-Марлинскийл а лакхаваӀллачу «революционни поэтан» васт бӀостанехъа гайтина. В.Г. Белинскийс ма-аллара, «Кавказ йовзийтинчу» Пушкинна а ца хӀоттийна йолу памятник хӀоттийнера Сольжа-ГПали юккъехь Б.С. Виноградовн тобано паччахъан колониальни политика хестош хиллачу питна-одаш язъярхочунна Полежаевна.

Мамакаев Мохъмад сацам болуш тӀе ца товра Виноградовна а, цуьнан тобанна а. Обкоман куьйгалхошна тӀехъора цо ас шега мел делла документаш, уьш мухӀар а тухуш тӀечӀагӀдина дара, шаш буха куьг а таӀош, дуьненахъ а бевзаш болчу Илманчаша, лаккхарчу дешарна леринчу оьрсийн литературин Историн авторша.

Москвава цӀеякханчу Илманчашца кьийса шен ницкъ кӀезиг хилар гуш волчу обкоман лауреато Б.С. Виноградовс, сан диссертаци ЧИГПИ-н литературин кафедрехь йийцаре ян схъалахъара бохуш, дехарш дора, цигахъ коьрта дош олуш верг ша хир ву моттаделла. Мамакаев Мохъмада соьга элира: дӀало, хьовсийта шайна.

Сан диссертаци йийцаре яр хилира кафедрехь. Цъа а ца велира диссертацина дуьхъал. Схъагарехь, СССР-н коьрта гӀалин Москван профессурин маххадор а, рекомендацеш а лаккхара лерам болуш хилира.

НГПАССР-н яздархойн Союзан Правленехъ а йийцаре йира статья, массара къобал а йира. Цигахъ кӀорггера чулацам болуш къамелаш дира Ошаев Халида, Мамакаев Мохъмада, Веджижев Ахъмада, Сулаев Мохъмада, Чахкиев СаӀида, Дикаев Мохъмада, кхечара а.

Цъаболчарна бале яьлла и статья эххар а зорбатуьйхира. И кхочушхилира вайнехан яздархойн Союзан Правленин декъашхоша ондда а, шен хеннахъ гӀодарна, Нохч-ГӀалгӀайн пачхьалкхан хъехархойн институтан оьрсийн литературин кафедрин хъехархойн оьздангалла а, догӀеналла а, ткъа уггаре коьрта, альманахан коьрта редакторан Мамакаев Мохъмадан къонахалла а, бакъдолчунна тӀера юхацавалар а бахъанехъ. Амма, тӀаьхьо билгал ма-даллара, иза буьззина толам ца хиллера. Диссертаци къобалъяре боьду некъ, шена тӀехъ очакхаш долуш хилла ца Ӏаш, чхернаша дӀалаьчна а хиллера. Къовсам, тӀаьхь-тӀаьхъа кӀарглуш, дехачу пхеа шаре бахбелера, ткъа сан кьинхъегам (диссертаци) къобалбар ас и болх язбинчехъ ца хилира, Москвахъ кхузза и къобалбеш тӀеэчна хиллехъ а, ткъа Гуьржегахъ, Тбилисин пачхьалкхан университетехъ, оьрсийн литературин историн кафедрехъ, 1971-чу шарахъ.

Гочийнар – Бурчаев Хьаьлим

ГАЙТУКАЕВ Казбек

ХІХ-чу бешеран хьалхарчу эхан оьрсийн литературехь Кавказ шина кепара гайтар

Хинца, оьрсийн кьоманий, Кавказан кьаьмнашней юккьерчу доттагаллин ламастех кьамел доладелча, гуттара а йоу А. Пушкинан, М. Лермонтовн Л.Толстойн, кхиболчийн а цьараш. И кхеташ а ду. Цара оьрсийн яздархойх массарачул а хьалха белира оьрсийн юкьараллина Кавказан лаьмнашца дехачу кьаьмнех болу нийса поэтически хаам.

Амма ХІХ-чу бешеран хьалхарчу эхехь Кавказах а, цуьнан бахархойх а яздейраш А. Пушкин, М.Лермонтов, Л. Толстой хилла ца йара, хинца бицбелла я халлий бен ца бевзаш болчу поэтел, сов вуно дукхачу хьетахьлерчу газетийн, журналийн корреспонденташа а яздора царех. Исбаьхьаллин литературан Кавказан тематикина тле болу тидам кхин а хьалабелира 30-чу шерашкахь, Россин Кавказера гуллакхаш гуттар а марсадевллачу хенахь. Оцу хенарчу оьрсийн литературехь уггаре а гараяьлла хуьлий длахьутту Кавказан тема. Тайп-тайпанчу авторша язйо Кавказан темех произведенеш.

Оьрсийн литературина Кавказ «карийна» волчу А. Пушкинан «Кавказан йийсархочун» («Кавказский пленник») тлеаткьам гуш бара царех дук-хахийолчарна тлехь.

Полежаев Кавказехь волчу хенахь цигахь хиллачу А. Бестужев-Марлинский а язйира Кавказан кьаьмнийн дахарх дуйцуш йолу цхьамогла произведенеш. Цуьнан Кавказан повестех уггаре а хьалхарчех йолу «Амалат-Бек» повесть члогла езаш тлейцира дешархоша. Атта даьккхина тлеман дозалла а, байн толамаш а безаш волу романтически дог-ойла йолу хийла жима стаг вахийтира цо Кавказе. Марлинскийн «Амалат-Бек» а, «Мулла-Нур» а, «Ламаройн йийсарехь хиллачу эпсаран дийцар» а («Рассказ офицера, бывшего в плену у горцев»), кхийолчу а кавказски произведенеша довзуйтура цуьнан даймакхахошна Кавказан исбаьхьа лалам а, ламанхойн йер-дахар а, амалш а, цигарчу тлеман гуллакхаш а.

Оцу замане нислуш ду 1825-гIа шо кхачале кхузза цигахь хила кхийначу кьоначу Лермонтовна Кавказ езаялар а. Цуьнан «Чергазий» («Черкесы»), «Кавказан йийсархо» («Кавказский пленник») 1828-чу шарахь язйина йолу, лачкьор доцуш, таръеш язйина ю. Амма царна тлехь а гуш ду Лермонтовн Кавказе шатайпана ойланаш хилар. Берахь шена гинарш а, девзинарш а цо гайтина 1830-чу шарахь ша язйинчу цхьамогла произведенешкахь («Кавказ», «Кавказе», «Кавказан Гуьйре», кхиерш а). 1830-чуй – 1833-чуй шерийн муьрехь цо язйина «Каллы», «Измаил-Бей», «Аул Бастунджи», «Хаджи-Абрек» поэмаш.

Цул тIаьхьа йолчу хенахь а, шен мах тлехьадабойла доцуш, доккхачу маьIнехь хилира Кавказ Лермонтовн кхоллараллехь. Оцу шерашкахь язйина ю ламанхойн ярташка йинчу тлеман «экспедицешкахь» шена гинарг автора дуйцу А. И. По-

лежаевн «Эрпели», «Чир-Юрт» поэмаш а, «Гермачигара кешнаш» («Герменчугское кладбище»), «Яьржа чIаба» («Черная коса»), «Баьккхина корта». («Мертвая голова»), «Ламанхойн дуьхьалчу бIаьн илли» («Песнь горского ополчения»), «А. П. Лозовскага дахьийтинчу кехатан дакъа» («Отрывок из послания А. П. Лозовскому» – 1833), «Ахалук» а, кхийолу стихотворенеш а. ЦьхамогIа произведенеш язйира поэташа А. Шишковс, И. Раджицкийс, А. Шидловскийс, дуккха а кхиболчара а. Кхето догIуш ма-хиллара, оьрсийн юкьараллина тIекхочушболу поэтически а, кхиболу а Кавказера гIуллакхаш дуьйцу хаамаш цьхьатера бацара.

Кавказерчу тIамах а, Кавказан бахархойх а болу оьрсийн юкьараллин кхетам кхолларехь ши тенденци, ши некь хилар юьхьанца дуьйна гучуделира. Хьалхара тенденци яра официални патриотически (я «ура-патриотически»). Цо дIакхьхьура ламанхойх, цаьрца болчу тIеман хьокьехь йолу паччахьан, цуьнан правительствон политика. ШолгIачу тенденцин чулацам бара Кавказан ламанхойх а, уьш паччахьан Iедална кIел балоран методийн а хьокьехь йолу Россин прогрессивни адамиин дог-ойла гайтар.

Официозны идеологи хуьйдинчу, паччахьна муьтIахьчу литературо, паччахьан Iедалан колониални политикица нийса а далаш, ламанхой дерачу эргIадаллах юьзна «акхарой» еш, гойтура. «Ламанхошна мелла а кьиза таIзар дан догIу», – бохучух тешо гIертара уьш оьрсийн а, дуьненан а юкьаралла.

«Новейшие географические и исторические известия о Кавказе» (М., 1823) цIе йолчу, чIогIа евзаш хиллачу шен книги тIехь С. Броневскийс Iаламан халачу хьелашкахь деха адамаш «акхаройн» амалш йолуш хилар тIенIагIдеш долу «Илма» даладора.

Оццу «Илманан» ойланехь кхоьллина яра А. Шишковн «Лонской» цIе йолу поэма а. Масала, нохчех цо яздора цу тIехь кху кепара:

Нохчо дера ву; цуьнан куьг
Къайлах нах байъа Iамийна ду,
Безам дагна гена бу

.....
Къахетар хIун ду ца хаьа нохчочунна,
Ца вешаш, аьшнаш до цо
Къахьегар, кIадвалар

Оццу кепара гойту цо шен поэмехь черказий, хIирий, – хIетахь оьрсаша ламанхой, татараш олуш хилла болу берриге а Кавказан бахархой.

Цуьнан «Гуьржехарчу кехаташкахь» деккъа цIена кьоланах бежа талорхой болчуха гайтина бу ламанхой. Царна тIехь а А. Шишковс, бакь долуш санна, дуьйцу: «ламанхойн мехкарех цьхаммо а боьршачу стаге куьг ца ло, ша тIахьаьлла хиларний, майраллиний тоьшаллина кхечу динах волчу стеган цьха меже я цуьнан герзех цьха хIума цо ца яхьахь» .

Паччахьан Iедало ламанхойх баржочу реакционни кхетамийн Iаткъам къайлабаккха ца гIертачу шовинистически формехь гучубелира А. Шидловскийн стихашкахь язйинчу «Гребенский казак» (Спб, 1831) повестехь а, П. Роджицкийн «Али-Кара-Мирза» поэмехь а.

Булгаринан «Северная пчела» газетехь жигара дакъалоцуш хиллачу И. Раджицкийс, шен поэмин коьрта турпалхо ша винчу ламанхочунна традиционни – кьоланашний, талораш дарний тIера и хиларан – амалш ло. Садала ша кхетам

чуъра ваьллачу киртикехъ а ца дитало цуьнан Али-Кара-Мирзегга цИий Ианорей, кьоланаш дарей «сатийсар»:

Багабе, тилабе, цеста, байъа!
Тоха, цаста, декха, декха!
ЦИий малий, хьогалла яйа»; – боху цо, ша леш.

Царал чолхе а, галморзахаллаш дукха йолуш а ву Полежаев. Реакционни тенденцех вуьззина ша дIатоха тарлуш и вацахъ а, амма цуьнан коьрта кавказски произведенеш-м ю оццу официозни пропагандин мутт хуьйдина. Цу маьIнехъ Полежаевн кавказски произведенеш Шишковн, Раджицкийн, Шидловскийн хьакъ ма-дарра шайн цIераш йицъелла болчу уьш санначу кхечу яздархойн произведенешна герга ю.

Лакхахъ вийцинчу Шишковс санна, ламарой акхаройн амалш йолуш ларарна тIера схьадуьйцу кхуо а. Дустал Шишковс нохчочух бохучуьнца Полежаевс берриге а Кавказан ламаройх бохург:

«Цуьнан амалехъ – цИий а, тIом а,
Ницкъбар, кьола а, эххалла а,
Ткъа бохъ-бух боцу маршо а» .

Бакьду, кьиза йийначу ламаройн йоьIан дакъа гаро чIогIа цагам боккху цунна («Iаьржа чIаба»), иштта чIогIа Iаьткъина цунна тIеман кьизалла а («Эрпели», «Чир-Юрт», «Гермачигара кешнаш» поэмашкахъ). ХIетте а, и тIом кьобал а бо цо, и болорна бехке ламарой а беш, паччахьан эскар Кавказе даран Iалашо «законний, нийсой ларьяр а лоруш». «Хьанна ца хаьа, оьрсийн правительствос оцу гIаттамхойн сонталла лагIьярхьама ден уггаре а машаре гIуллакхаш даима а буьззина кхиам ца хуьлуш доьрзуш хилар; зуламаш лелорехъ мазакъбоьлла болу уьш гуттар а цхьабосса бу» – яздора Полежаевс.

Иштта зуламе Кавказан ламанхой хиларна хьокъалла долуш лору цо царна ден кьиза таIзар а. «Гермачигара кешнаш» поэмехъ оцу юьртган бахархой кьиза хIаллакбар гойту сурт хIоттийначул тIаьхьа, эскаран гIуллакхан маххадощ, авторо боху: «Сийлахьчу гIуллакхийн безам бисна!»

Ламаройн юкьараллин дахар анархий, «низам цахиларрий» долуш а, доьзалан юкьаметтиг цIена йоцуш долчуха а сурт хIитгадора цо шен произведенешкахъ. Полежаевн Кавказски лирикий, Кавказан темех йоьзна йолу поэмашший йоьшуш чIогIа тидам тIехъ соцу ламанхойн вон маххадощ а, уьш бехбеш а эпитеташ цо вуно луьста ялош хиларна. ГIевттинчу ламанхойн ярташ «акхаройн бенаш», «талорхойн паргIатонан гIаьпнаш» лору цо, шайн дозуш ца хиларехьа цара латто кьийсам «декъазчу халкъан сонталла» хета цунна. Уьш тIамехъ са ца кхоош летарх – «Iаьрзе кьизалла», ламанхойх шайх «акхачу талорехъ кхийнарш», «экханийн арданг» олу цо, цара кьуьйсуш йолу паргIато, поэтна хетарехъ, «зуламаш лелоран паргIато» ю.

Ламанхой Полежаевс иштта бехбаран бахьанаш дара: хьалхара, паччахьан эскаран салти волчу цуьнан тIеман мостагIий уьш хилар; шолгIа, Кавказан тIеман бакьдолу бахьанаш ма-дарра кIорггера цунна девзаш цахилар; паччахьан правительствос Кавказехъ лело гIуллакхаш кхузара къаьмнаш серладахархьама лелош ду бохучух и тешар; кхоллагIа, паччахьан правительствон Кавказера политика кьобал а йина, шен кочарчу салтичун чоьэх хьалхаваларе цо сатийсар а.

Кавказ, ламанхой, цаьрца болу тIом гайтар кхечу кепара дара оьрсийн юкьбараллин хьалхелелочу декьан гуманистически ойланехь йолчу прогрессивни литературехь. Тенденциозни политически кхетамел кыйсамехь тул-тулуш толара иза.

Кавказан къаьмнех, церан кыйсамах болчу официально-пропагандистски кхетамех юхабевлалчарех хьалхарниг, шеко йоццуш, Пушкин ву. Цуьнан «Кавказ» стихотворенехь дуьхьхара дика гучуделира иза Кавказан къаьмнех баккъалла а дог лозуш хилар а, церан ойланех, халачу хьелех иза дика кхеташ хилар а:

Так буйную вольность законы теснят,
Так дикое племя под властью тоскует.
Так ныне безмолвный Кавказ негодует,
Так чуждые силы его тяготят...

1829-чу шарахь Кавказехула лелаш, Пушкина чIогIа тидамбора кхузарчу къаьмнийн дахаран, культурин, гIиллакх-оьздангаллин, амалийн; уьш цунна дика довзаре терра, цаьрга йолу цуьнан ойла кхин а дикачу агIор хийцалора.

Нагахь ша дуьхьхара язйинчу кавказски произведенехь («Кавказан йийсархо») ламарошца болчу тIамах традицинон а кхеташ, «къоьжачу Терка тIехь дуьхьхара тIеман тата далар» къобалдахь а, «Арзруме вахаран» («Путешествие в Арзрум») дешхьалхенехь цо боху, оьрсийн эскаран Кавказехь «хинболу толам аш хестор шена чIогIа товш дац». Кавказски тIамах Пушкин кхетар оццул чIогIа хийцадаларан бахьана, дуйцийла йоццуш, цунна герга болчу нахана «Кавказан йийсархочунна» тIера Котляровский, Ермолов хесточу меттигах хетарг Iаткъар дара. И хетарг муха дара хаа тарлур дара П. А. Вяземскийс 1831-чу шеран 17-чу сентябрехь А. И. Тургеневга яздинчу кехатах. «Новкъа хета суна, – яздора цо, – шен повестан тIаьхьхара стихаш Пушкина цIела керчийна. ХIун турпалхой бу

Котляровский, Ермолов? Цо, «Iаьржачу уьно санна, тайпанаш хIаллакдарехь» хIун ду дика? Цу тайпанчу сийх пхенаш чуьра цIий шелло, чохш ирахIуьтту. Цо тайпанаш серладохуш делхьара-м, хасто хIума хир дара. Поэзи чалтачийн гIоьнча яц; политика уьш оьшуш хила тарло, тIаккха истори ю иза бехказьяккха тарло я ца тарло къасто дезарг, амма поэтан гимнаш адамаш хIаллакдарна хастам хила хьакъ яц. Новкъа ду суна Пушкина иза дар: и тайпа воккхавер – бакъйолу анахронизм ю)... Вай билгал ма- даккхара, Пушкин тIаьхьо ша а дика кхийтира цунах. Цуьнан кхетаман эволюцина тоьшалла ду, масала, Бийболатца цуьнан йолу юкьаметтиг. 20 – 30-чуй шерашкахь гIараваьлла «динбере» хилла волчу Бийболата 1825-чу шерашкахь дуьхьхара вовшахтуьйхира ермоловски эскарна дикка дуьхьало. Кура Ермолов а иза ца лерича ца велира, ткъа Паскевича хIиллане дипломатически ловзарш леладора цуьнца. Оцу дерригенца цхьаьна Бийболатан цIе «талорхо», «экха» боху дешнаш тIедетташ бен ца йоккхура. Цу кепара эпитеташ а ялош, хьахийна ву иза Полежаевн цхьайолчу произведенешкахь а («Чир-Юрт», кхиерш а).

Оьрсийн официални гонашкахь хIумма а дикачу цIарла воцчу цуьнца Пушкин буьззина тешам а, безам а цуьнга болуш хилира. Иза гарна чIогIа воккхавеш, иза «сийлахь» лоруш вара поэт. Цо иштта цуьнан маххадор нийсса дуьхьал дара меттигерчу къаьмнийн гIаттаман баьчча хилла волчу цунах болчу официални кхетамна. «Эрзеруме вахар» тIехь Бийболатца шен хиллачу цхьаьнакхетарх Пушкина кху кепара яздо: «Сийлахь Бийболат, Кавказан

буърсалла, Арзруме веанера тӀаьххьарчу тӀемийн хенахь гӀевттинчу черказийн яртийн шина тхьамдица. Уьш граф Паскевич волчоьх хӀума юуш бара. Бийболат 35 шо хир долуш стаг ву, дегӀана лоха а, шуьйра белшаш йолуш а волу. Цунна оьрсийн мотт ца хаьа я ца хаьа моттийта гӀерта. Иза Арзруме веана суна чӀога хазахийтира: лаьмнашкахула а, ГӀебартахула а со кхерам боцуш дӀагӀуриг хиларан тоьшалла дара иза»*

Таймин Бийболат а, Ногмов Шора а, кхиберш а санна болу Кавказан къаьмнийн векалш бовзаро дикка аьтто бира поэтан Тазитан сурт-сибат изза цӀе йолчу позмехь кхолла.

1820–1830-гӀий шерийн ламанхойх йолчу литературехь Тазит чӀога керла тип яра. Гуттара а акхаройн шовкъь еьна: я талораш дан Јемина, я бекхаман ойла йолуш, я кхин цхьана Јаьржачу амало вагош волчу традиционни ламарочунна-талорхочунна нийсса дуьхьалваьккхина ву иза. Тазит иштта вац. Иза дика а, догцӀена а, оьзда къонахалла йолуш а ву. Ур-атгала шен ваша вийначу мостагӀчунна а тӀе куьг ца дахьало цуьнга, иза «чевнаш хилла а, карахь герз доцуш а, цхьа а хиларна». «Ведда лай а» дӀахоьцу цо. Кхечо къахьегна хьакъ шен доладерзоран ойла а иза кхеташ яц.

ХӀумма а ца деш вуьгу цо совдегархо-эрмало а, къоланах, «цӀийнан экономикан цхьа дакъа» дан гӀерташ ша воцу дела (Бестужев-Марлинскийн дешнаш).

Пушкина къестайо шен турпалхочун кхин – адамаллин-амалш. КӀорга а, йоккха а дог-ойла йолуш ву цуьнан Тазит. Цхьа шатайпа доккха, исбаьхьа дуьне ду цуьнан кийрахь:

Он любит по крутым скалам
Скользить, ползти тропой кремнистой,
Внимая буре голосистой
И в бездне воющим волнам.
Он иногда до поздней ночи ...
Сидит, печален, над горой.
Недвижно вдаль уставя очи,
Опершись на руку главой!

Баккъалла а, кӀоргга а болчу безаман бала а бевза Тазитна. Иза кийча ву цуьнгахьа кыйса, хуььнаре ву шен са ца кхоо а. Хьанал къахьегарца бен лохур дац цо шен ирс. Шена езачун дега цо боху:

Благослави любовь мою,
Я беден, но могуч и молод.
Мне легок труд. Я удалю
От нашей сакли голод.

Ламанхойх болуш болчу кхетамна нийсса дуьхьал амалш йолуш Тазит кхолларца Пушкина, и кхетам шор ца беш, Кавказан къаьмнех кхечу кепара кхетар, цаьрца керла юкъаметтиг хилар чӀагӀдора. Поэмин коьрта турпалхо, экзотически Кавказехь «ахьакхачу» ламарошца долчу буьрсачу тийсадаларшкахь самукьа-даккхар я романтически «ламаройн йоьлан» безам лобхуш, хехкалу аристократ воцуш, ламанхо хилар ша дара XIX-чу бӀешеран хьалхарчу кхоалгӀачу декьан литературе майра закьалт дар.

Пушкинна тӀаьххье ламанхой гуманистически кхетаран хорша воґура Кавказан кхин а цхьа илланча – Лермонтов. Вуно йоккха мегтиг дӀалоцу цуьнан кхоллараллехь Кавказо; поэтан произведенех тоьлашха ерш оцу махке а, цуьнан бахархошка а даггарий, кӀорггий болчу безамах юьзна ю.

Шен даймохк бозуш цахиларехь а, цуьнан парґатонехь а кьонахчу кьийсархочун, ламанхочун, сурт-сибат кхолларан хьалхе а Лермонтовн ю («Измаил-Бей» поэми тӀера Измаил-Бей).

Лермонтовн кхоллараллехь цхьамоґла мотиваш Полежаевн поэзица чӀоґла зӀе йолуш а, цунах йозуш а ю аьлла, вайн литературоведенех хеташ дерш тидам тӀе ца бохуйӀтуш дуйгийла яц. Цхьаболу литературоведаш, кьаьсттина Полежаевн кхолларалла толлурш, чӀоґла тӀера бу Лермонтовн поэтически кхоллараллина, кьаьсттина Кавказски тематика караерзорехь, Полежаевн тӀеӀаткъаман мах тӀех сов хадо.

Поэтически хьуьнаран барамна а, исбаьхьаллин говзаллина а оццул вовшех-кьаьсташ волчу шина поэтана юккьехь цхьа билггал гергарло хилар бакьду, я ларамаза а хеталац иза. Оцу гергарлонан бахьанаш объективни а, субъективни а хьелаш ду.

Хууш ма-хиллара, литературехь гӀуллакхдар шина а поэтан дӀадоладелла декабристаш эшначул тӀаьхьа хӀоьттинчу правительственни реакци шерашкахь, мичча кепара а либерализм а, парґат ойла хиларна дихкина, и ойланаш ерш кьиза хьийзош а хиллачу хенахь. Массо а охьатаӀийна хиларан хьелаша кхоьллина йолу сингаттаман, гӀелаллин, цхьа-а хиларан, сатуьйсийла цахиларан ойланаш Полежаевн, Лермонтовн юкьара хилла ца Ӏаш, уьш 1820 – 1830-чуй шерийн кхечу яздархойн поэзин амалехь а ю.

Билгалдаккха деза, шина а поэтан шашшинан дахар а мелла а цхьатера хилар. Беран хенахь Полежаевс а, Лермонтовс а лайна доьзалехь барт цахиларан баланаш, шиммо а пансион чекхьяьккхинчул тӀаьхьа дешна Московски университетехь, дакъалаьцна Кавказерчу тӀамехь, шиммо а яззина Кавказах дуккха а произведенеш.

Сов хир дац аьлла хета, цаьршиннан кхоллараллин гергарло толлуш, цаьршиннах хӀора а Пушкинан поэзин цхьана амалшна тӀекхийдаш хилла хиларна тӀе тидам бахийтар а.

Лермонтовн, Полежаевн кхоллараллехь нисло цхьатера суртхӀоттош аьлла дешнаш а, фразеологически параллелаш а, цаьршиннан амалш цхьатера хилар лерича, цхьана кепарчу дог-ойлано а, гойту объект цхьаь хиларо а кхоьллина уьш. Масала, Лермонтовн «Кавказан йийсархочунна» (1828) тӀера шайлтанан сурт дикка тера ду Полежаевн «Морни а, Кормалан ИндагӀ а» – («Морни и тень Кормала» 1825) тӀерачу туьрах:

Полежаев:

... меча!
Меча твой длани,
От молний луча!
Как бурю во брани,
Узришь меня с ним;
Он страшно заблещет
На пагубу злым;
Сын гор запрещает,
Сраженный падет...

Лермонтов:
Ни конь оживленный
Военной трубой,
Ни варвар смятенный
Внезапной борьбой,
Страшней не трепещет,
Когда вдруг заблещет
Кинжал роковой.

Полежаевн «Зенаш» («Цепи» 1831) стихотворенин хЮкху моГанаша:

И замирает сталь отмщения
В холодных трепетных руках –
дагадохкуьиту Лермонтовн «Черкесы» (1823) поэмера моГанаш:

Несчастный раны зажимает
Холодной трепетной рукой.

Шиннахъа а цхъана дешнашца гойту турпалхойн психологически хъелаш.
Кхузахъ цхъатера хиларх кхетийла яц вовшашкара тЕэцарх санна а, я вовшашна
тЕе латкъам хиларх санна а. Бакъду, Лермонтовн поэма Полежаевн стихотворенел
хьалха языйна ю, амма зорбатохна ара иза 1860-чу шарахъ бен ца яьлла; хЮетале
шина поэтах цхъа а вацара дийна.

Дагалоцур вай лермонтовски «Мцыри» поэмера лирически турпалхочун
дакъазаллин чЮгГа дакъалоцуш волчу «вешин» сурт-сибат:

И стану думать я, что друг
Иль брат, склонившись надо мной,
Отер внимательной рукой
С лица кончины хладный пот
И что вполголоса поет
Он мне про милую страну...

Оцу сурт-сибато дагавоуьиту Полежаевн «Кубанерчу буйсанашкара» («Ночи
на Кубани») оцу хъелашкахъ гайтина волу «ваша»:

Как брат к потерянному брату
С улыбкой нежной подойдет,
Слезу страдальную прольет
И разделит мою утрату!..

Полежаевн, Лермонтовн произведенешкахъ цхъатера дерг кест-кестта нисло
шина поэтан дог-ойланийн карзахалла цхъатера хиларна а, дахарххий, цуьнан
бакъдолчеххий, тайп-тайпанчу хъелеххий кхетаран кеп цхъатера хилар бахъа-
на долуш а. Масала, Кавказан ерриге историко а, кавказски лаьмнаша а, церан
сийлахъ-дезчу, курра лаьтгачу кортоша а дагайоуьиту поэташна мокхазан бердах
вихкинчу Прометейн хьокъехъ йолу легенда. «А. П. Л.» декъа тЕхъ Полежаевс
дагалоьцу ширачу заманан сурт:

Таков сей край от древних лет,
Свидетель казни Прометея...

Амма Лермонтовна оцу суьртан бахъана хилла дIахIоьттинарг, грекийн шира миф йоцуш, Делаца мостагIалла латторна, Прометей а санна, мокхазан бердах дIадихкинчу «обIазечу гIоман» хьокъехь йолчу легендин кавказски вариантх цхъаь яра:

Ужасна ты, гора Шайтан,
Пустыни старый великан,
Тебя злой дух, гласит преданье,
Построил дерзостной рукой,
Чтоб, хоть на миг свое изгнанье
Забыть меж небом, и землей.
Здесь три столетья очарован
Он тяжелой цепью был прикован,
Когда надменный с новых скал
Стрелой пророку угрожал.
(«Измаил-Бей», ч. II, строфа I6).

Амма цхъатера сурт-сибаташ а, мотиваш а йолчохь къеггина гучуюьйлу Полежаевн, Лермонтовн кхоллараллехь и шиь вовшехкъастош йолу башхаллаш. Цаьршиннах хIораннан а дуьнене хьежамех, похIмин хьуьнарх дозуш ду иза. И башхалла чIогIа къеггина гучуйолу ши поэт Кавказерчу тIамах а, Кавказан къаьмнашца паччахъан инарлийн, церан гIоьнчийн йолчу юкъаметтигах а кхетарна тIехь. Лермонтовн Кавказца а, цуьнан бахархошца а йолу юкъаметтиг и къаьмнаш «акхарой» лоручу официалничунна тIера чIогIа царах дог лазаре а, адамаллин ойла цаьрга хиларе а йогIуш хийцаелира. Полежаевн ламанхошка йолчу ойланех а, церан къийсамах болчу цуьнан кхетамах а вай лакхахь элира. Ша ламанхой гойтуш, Полежаевс, царалахь нислуш долу уггар вонаш лехъа а деш, деста а деш, уьш дерриге а халкъан амал ю бохучу кепара схьагайтхь, Лермонтовн къона волуш язйинчу «Измаил-Бей» поэмехь а гойтуш ю традиционни йолчу вочу амалшца цхъаьна дика амалш а:

Там поразить врага не преступленье.
Верна там дружба, но вернее мщенье;
Там за добро – добро, и кровь – за кровь,
И ненависть безмерна, как любовь.
(«Измаил-Бей»)

Кавказ Россех схьатохарехъа болчу тIеман маьIна Полежаевначул а, кхиболчу шен заманхошначул а дуккха а кIорга девза Лермонтовна. ТIом беш йолу агIонаш гайтар а, церан маххадор а, кхечеран санна, озабезамаш боцуш, ма-дарра ду цуьнан. Цул сов, берахь дуьйна Кавказ езаелла а, дог-ойла геттина цуьнан илланча а ша волчу Лермонтовн ламанхойх дог а лозура, церан гIуллакх къобал а дора цо. Ишттаниг аллане а олийла яц Полежаевх.

«Кавказ» стихотворенехь Лермонтовс яздора:

Кавказ. Далекая страна!
Жилище вольности простой!
И ты несчастьями полна,
И окровавлена войной!..

Бакъверг, харцверг мила ву, бохучунна тӀехь шеко яц цуьнан цхьана а кепара. Цунна шера хаьа паччахьан Едалца болчу кыйсамашкахь бакъберш шайн дахаран а, дозуш цахиларан а бакъонаш ларъеш болу «черказий» хилар. Ма-дарра, схьа а боху цо иза:

Черкес удалый в битве правой
Умеет умереть со славой...
(«Измаил-Бей»).

Измаил-Бейн бартахула поэто хобтту паччахьан эпсаре:

За что завистливой рукой.
Вы возмутили нашу долю?
.....
...Зачем ты нас возненавидел,
Какою грубостью своей
Простой народ тебя обидел?
(«Измаил-Бей»),

Хууш ма-хиллара, «йоза-дешар ца хуучу сурца» болчу тӀамехь ша дакъалацар эпсаро шен хьаштийн бахьана дой дуьйцу. Ша бакъван цул деза бахьанаш цунна карадац.

Билгалдаккха деза, шайл нуьцкъала волчу мостагӀчуьнца болчу кыйсамехь шайн паргӀато ларъеш хиллачу ламанхойх шен заманхойл массарел а дика Лермонтовс кхетта хилар а, цуьнан оила ламаройн хьашташкахьа хилла хилар а.

Кавказ – «паргӀатонна хьалха хьоме хилла мохк», иштта кхета а кхетара иза цунах, иштта гайта а гойтура цо иза, шен дуьххьарлерчу произведенешкахь, иза мел вежа иштта йиса а йисира иза цунна. Эрна дацара цуьнан «йилазчу Россех», «сийначу мундирех», «пашех», «массо хӀума гучу церан бӀаьргех а, массо а хӀума хезачу церан лергех а», «паргӀатонан луьрачу махкахь» – «Кавказан дукьал тӀехьа» лачкъа салаттар.

Амма нийса хир дацара Кавказан тӀеман маххадорехь Лермонтовс вуьззина а, дуьйцийла йоццуш а нийсачу некъа тӀехь («Измаил-Бей», «Къовсам», «Валарг») а, цаваьлла лелийначу Гуллакхаш тӀехь а хааелира, цкъа-долчунна, ламанхой оцу тӀамехь бакъ а, церан Гуллакх нийса а ларарний, шолгӀа-долчунна, ша хестош йолу паргӀато хьобшучу ницкъаца ша хиларний, декхарх, сий лардарх цунах схьабовлучу кхетамашца ша эпсар хиларний юккъехь йолу галморзахаллаш.

Цхьана агӀор, Лермонтовна, шеко йоццуш, хаьара Россис Кавказ караерзор ца хуьлийла доцуш хилар; вукху агӀор, «цӀийх эцна дозалла» дезаш а вацара иза. Ца аьлча ца долу, цуьнан шен патриотизм, даймахке болу чӀогӀа безам иза ойланаш кхечу къаьмнех болчу нехан а ларарца цхьаьнадогӀуш

хилар. Мел боккхачу тидамца а, сийдарца а ладугІу поэто «ширачу заманах» «воккхачу стага-нохчочо дуйщучуьнга:

И над столетней мшистою скалой
 Сидел чечен однажды предо мною;
 Как старая скала седой старик,
 Задумавшись главой своей поник...
 Быть может он о родине молился!
 И, странник чуждый, я прервать страшился
 Его молчанье и молчанье скал:
 Я их в тот час почти не различал!

ДагавоГу «садукьочу шен хІусамашкара» парГІатоне вада вуно чІоГІа лууш волу Мцъири:

В тот чудный мир тревог и битв,
 Где в тучах прячутся скалы,
 Где люди вольны, как орлы.

Воккхачу художникан семачу кхетамо аьтто бира цунна І8І2-чу шеран Дай-мехкан тІамний, кавказски къаьмнаш лолле эгорехъа паччахъан правительствос латточу тІамний юккъера башхалла ган (юстал цуьнан «Бородиной», «Валарг-гий»). Амма колониальни, мехкаш дІалецарехъа болчу тІемашний, бакъйолчу бакъонашкахъа болчу тІемашний юккъерчу башхаллех поэтан буьззина кІорга кхетам бацара. Анархизм хир яра цуьнгара иза лехар. Бакъонгахъай, харцонгахъай болу тІемаш кхачамболлуш вовшехкъестор юкъараллин кхетам кхиаран тІаьхьо беанчу муьрехъ бен ца хилира.

Амма, шеко йоццуш а, боккха а Лермонтовн кхиам бара цо Кавказски тІеман къызачу кепашна дуьхьал а, ламанхошкахъа а, «бехкбоцчу мехкаршкахъай, къоначу наношкахъай» а шен произведенешкахъ гуманистан аз айар:

Как хищный зверь, в смиренную обитель
 Врывается штыками победитель;
 Он убивает старцев и детей,
 Невинных дев и юных матерей
 Ласкает он кровавою рукою...
 («Измаил-Бей», аГІо 2.)

Литературехъ аьлла ду, паччахъан салташа маьршачу нахана динчу оцу ир-чачу таІзаран сурт Лермонтовна Полежаевн «Чир-Юрта» тІерачу и санна долчу суьртан Іаткъам хиларан жамІ ду бохурш:

Неумолимая рука
 Не знает строгого разбора.
 Она разит без приговора
 С невинной девою старика
 И беззащитного младенца:

Ей ненавистна кровь чеченца, –
Христовой веры-палача, –
И блещет лезвие меча...
(«Чир-Юрт», 305)

Хала ду ала, и лакхахь далийна моґанаш яз деш Лермонтовс ешна хилла я ца хилла 1832-чу шеран аькхе чекхйоллуш зорбанера араевлла хилла Полежаевн поэмаш. «Измаил-Бей» поэма цо 1832-чу шеран 10-чу майхь йола а йира, и шо чекхдолуш язйина а велира.

Мухха делахь а, салташа ламанхошна тIехь кьиза хьал хIотторан суьрташ шина а поэтан чIогIа вовших тера ду. Амма и тера хилар формальни ду. Цуьнан бухахь дерг шашаха долу хилларг ду, гойтуш йолу «предмет» ю. Ткьа оцу «предметца» хIор поэтан а йолу юкьаметтиг нийсса вовшашна дуьхь-дуьхьал нислуш го. Лермонтовн сурто шена чулоцу «тоьллачо», «эксано санна», маьршачу хIусамаш чу а иккхина, «бакхий нах, бераш дойуш», сийсазбеш, лелочу кьизаллашна дуьхьал йолу чIогIа протест. Лермонтов нийсса дIа ву: цо, ца лечкьош, ма-ярра схьагойту шен ойланаш, нийсоно лобхху цIераш хIуманашна а тохкуш. Оцу моґанашкахь дуьйна гуш ю кхиьначу, харцонца бертавахар доцуш ойла еш волчу «Поэт кхалхарна», («На смерть поэта») бохучу стихтворенин автор хинволчу поэтан амалш.

Полежаевн резавацар, обґлазлой вукху агIор, ламанхошна дуьхьал, хьовсийна ду. Оццул боьха зуламаш (бакхий нах, «гIийла бераш» дайар) деш волчуьнан билггал цIе ца йоккхуш, цхьаннен а, я цхьана а заманан а йоцу метоними ялайой («кьинхетам боцу куьг»), цунах цхьа а воцург во цо. Цуьнан бахьана дара диккачу барамехь солдатчино кхоьллина а, шен дахаран халачу хьелаша чIагIийна а йолу казенни патриотизман ойла:

Картины гибели и зла –
Дарят минуты утешенья
Тому, кто умер для добра...
Так уничтоженный для жизни
Последней кровью для отчизны,
Я жажду смыть мое пятно!..
О, если б некогда оно
Исчезло с следом укоризны!..
Военный гул гремит в горах:
Клятвопреступный дагестанец,
Лезгин, чеченец, закубанец
Со мною встретятся в боях!
Не изменю царю и долгу,
Лечу за честью везде,
И проложу себе дорогу
К моей потерянной звезде...
(«Чир-Юрт», 283)

Полежаевн патриотизман готта кхетам «Паччахьний, декхарний тешаме» хиларе берзийна кхузахь. Цу кеппара, дика гуш ю даймахке болчу безамах «Чир-Юьртан» авторрий, Лермонтоввий кхетаран башхалла. Добролюбовс мабахара, «Даймохк» («Родина») стихтворенехь иза «сацам боллуш лакхавелира

патриотизмах йолчу ерриге а предрассудкел, даймахке болчу безамах иза кхетар бакъ а, деза а, кхетаме а ду...»

Кавказан Иалам а, шайн амалшций, гИллакхашций ламанхой а гайтарехъ Полежаев ванне а Лермонтовна герга воцуш, А.П. Катенинна герга ву. Катенинна гарехъ, Кавказ ю «беркате доцчу тIулгийн ирча оьла... цъхана а хIуманых тера доцчу, кегдинчу, аьхкинчу, паначу, ирча даьссачу пенейн моха...»:

Цепь пресловутая воспетого Кавказа
Непроходимая безлюдная страна.
Притон разбойников, поэзия зараза!..

Оцу стихашца цъхъанайогIу Полежаевнаш:

Вот эти дивные картины
Каскады, горы и стремнины...
С окаменелою душой.
Убитый горестною долей,
На них смотрю я поневоле
И верь мне: вижу из всего
Уродство – больше ничего!
(«Эрпели», 234).

Ламанхойх болу кхетам Катенинан, Полежаевн, дуьйцийла йоццуш, цъхъатераниг долуш бу.

Хьалхарчуьнан уьш – «кьуй», шоллагIчуьнан – «талорхой», «тIеман, цIий дезачу паргIатонан кIентий» бу («Акташ-Аух», 109; кхиерш а).

Батальни сценаш гайтарехъ Лермонтов Полежаевх возуш ву бохург бух болуш хилийта гIерташ, В. И. Безъязычныйс «Кавказ А. И. Полежаевн дахарехъ а, кхоллараллехъ а» (1829 – 1933 шераш) цIе йолчу шен статьяхъ яздора: «Лермонтовс пайдаоьцу Полежаевн приемах – хилларш-лелларш къамелехъ гайтар: Лермонтовс «Валарга» тIехъ гайтинчу тIеман жамIаш гучудовлу маьршачу нохочуьнца дечу къамелехъ»; «Лермонтовс... кхийо Полежаевн прием йоцца хедош йолчу предложенешца тIеман динамически сурташ гайтарца» .

Лакхахъ гайтина ма-хиллара, Лермонтовс янне а кхиа ца йо «Полежаевн приемаш», Полежаевс ша пайдаоьцу батальни сценаш гайтарехъ Пушкина дечух. Цъхана а кепара шеко йоццуш ду Полежаевн тийсабалар гойтуш долу суьрташ Пушкинан «Полтавах» дозуш хилар.

Нийса хир дацара ткъа, Кавказан тIеман хилларш гайтар оьшуш хааделлачу Лермонтовс а пайдаийцира хуьлуш долчуьнан сихалла а, цIехъхана и хилар а гойтучу йоццачу, нийсачу предложенешца тIеман сурташ гайтаран Пушкинан приемах, аьлча. Амма Лермонтовн сурт хIотторан система юьззина оригинални ю. Цунах атта тешалур ву «Валарга» тIера цъхайолу меттигаш ешча.

ТIеман хилларш «къамелдарца» гайтарх дерг аьлча, и дуьненан литературехъ чоьга яьржина йолу «прием» маццях дуьйна евзаш яра Лермонтовна-драматургна а, Лермонтовна-эпикна а.

«Измаил-Бей» поэмехь Селимна ГалагӀазкхийн, ламаройн вовшехтасабаларх дерг хаа черказичуьнца хиллачу къамелехула:

Беда! – сказал он, – князя не видать!
Куда он скрылся?» – «Если хочешь знать,
Взгляни туда, где бранный дым краснее,
Где гуще пыль и смерти крик сильнее,
Где кровью облит мертвый и живой,
Где в бегстве нет надежды никакой.
Он там! – смотри: летит как с неба пламя;
Его шишак и конь — вот наше знамя!
Он там! – как дух, разит и невредим,
И все бежит иль падает пред ним!» –
Так отвечал Селиму сын природы –
А лесть была чужда степей свободы!..
(«Измаил-Бей»).

Кавказехь тӀом бечу эскарехь ша дакъалоцуш хилла тийсадаларш нийсса схьагайта гӀерта Лермонтов. Авторан исбаьхӀаллин тоьшалла объективни а, догцӀена а хиларан масалш шорта ду. Къеггина ду цу агӀонгахъара «Валарга» тӀера ГалагӀазакхи мурд тасаваларан сурт:

А вот в чалме один мюрид
В черкесске красной ездит важно,
Конь светло-серый весь кипит,
Он машет, кличет – где отважный?
Кто выйдет с ним на смертный бой!
Сейчас, смотрите; в шапке черной
Казак пустился гребенской:
Винтовку выхватил проворно
Уж близко... выстрел... легкий дым...
Эй вы, станичники, за ним...
Что? Ранен!.. – Ничего, безделка...
И завязалась перестрелка...

Кхузахь цхьаь цхьаннах латар гайтарехь Лермонтов Пушкинна тӀаьххье вогӀу, шен «Делибаш» стихотворенехь шина агӀонах цхьаьнггехьа узуш воцчу. Хууш ма-хиллара, и цхьаь цхьаннах тасавалар чекхдолу делибаш гӀоьмукъна буюххье волларций, ГалагӀазкхичун корта баккхарций.

Полежаевн, Лермонтовн позин юкъярчу меттигийн вай йинчу анализо тоьшалла до цаьршиннан произведенешкарчу цхьамогӀа темийн, суьртийн, кхий-олчийн цхьатера хилар дуккха а социальни хьелех дозуш хилар. Цкъацкъа и дозуш ду поэтийн дог-ойлий, хӀуманех, хуьлучех кхетар цхьатера хиларх; цуьнан бахъана ду ший а поэт кест-кестта Пушкинан, Жуковскийн, кхиболчийн поэзин мотивашкий, приемашкий кхийдаш хилар.

«Амма ши поэт цхьаьнавогӀуш нислучунна тӀехь а, вовшех тера хиларан шеко йоццуш болу битамаш боллушехь а, и шиь тайп-тайпана хуьлий вуьсура. В.В. Нейманан оцу жамӀаца берта ца вахча ца тору, аьлла хета.

Милла а шех хяггал майралла а, кьонахалла а йолуш хиллачу Лермонтовс еза лорура, шегара оздангаллий, кьонахаллий гайтарца сийдора мостагІчун оццу амалийн. Цо, Полежаевс санна, аьшнаш ца бо уьш, вочу цІарла гайта а ца Герта.

Девзаш ду Белинскийс «Бэлин» хьокъехь аьлларг: «ХІара санна долу, Кавказах а, акхачу ламанхойх а, цаьрца вайн эскаран йолчу юкьаметтигех а долу дийцарш деша вай кийча ду, хІунда аьлча, цара предмет йовзуьйту, цунах лаяцна эладитнаш ца лелош» Юьззина бакъо а йолуш ала мегар дара изза «Валаргах» а. «Предметца» йолу Лермонтовн юкьаметтиг, вай лакхахь ма-гайтгара, ламанхошна дуьхьал эладитнаш лелочерачух дуккха а чІогІа кьаьсташ ю. Поэт хила ма-торру бакъ а, объективни а ву оьрсийн ламанхошца хуьлу тІемаш гайтарехь. Лермонтовн «Валарган» пафос, явне а цхьа агІо бехке а йина, важа агІо бакъйарехь йоцуш, адамашна вуно доккха зулам а лоруш, тІом бехкебарехь ю. Цундела бакъ ца хета С. Дурылина шен книгехь яздинарг. «ТІеман гІуллакхийн журнала» («Журнал военных действий») тІехь «Иза тІом бацара», акхарой кьиза хьийзорах тера хІума дара бохуш, яздинарг Лермонтовн «Лийтира кьиза, акхарой санна», бохург юхаалар санна лору цо. «ТІеман гІуллакхийн журнала» тІера С. Дурылина далочу могонашний, Лермонтовн стихашний юккъехь йоккха башхалла ю.

Резались жестоко,
Как звери, молча грудью в грудь,
Ручей телами запрудили, –

бохуш, яздо Лермонтовс. Церан юкьарниг «акхарой» боху цхьа дош бен дац, иза а тайп-тайпана маьІна долуш далийна ду. «...Журнала» тІехь иза аьлла ламанхойх, «Валарга» тІехь – шина а агІонах. Цул сов, « ...Журнало» лечкьош йоцчу тенденциозни ойланехь дуьйцу ламанхой кьиза хьийзабарх, уьш хІаллакбарх, тоьлларш баккхийберах. Лермонтовн стихотворенехь воккхаверан цхьа а нота яц. «Валарган» автор тІеман акхараллица ванне а вац бенвоцуш, цо чІогІа бехкедо цхьа а Іалашо йоцуш адамаш хІаллакдар, «соцуш доцу, эрна» мостагІалла, адамаш акхаройх тардеш долу. «Цестара вовшийн», и кхин а чІагІдарца «акхароша санна», – бахарца цо тІамна дуьхьал ойу шен оьгІазе гуманистан аз. ТІом бечу шина а агІорхьарчара, бист ца хуьлуш, тІетаьІина вовшийн хІаллакбаро чІогІа кІоргачу философски ойланашка ваьккхина поэт:

Я думал: жалкий человек.
Чего он хочет!.. небо ясно,
Под небом места много всем.
Но беспрестанно и напрасно
Один враждует он – зачем?

Цхьа иттех шо сов хан яьлча, и санна долчуьнан хьокъехь Л.Н. Толстойс а йора и тайпана ойланаш: «ХІокху йистйоцчу седарчийн стигал кІел, хІокху исбаьхьчу дуьненахь баха гатте ю-ге адамашна?» – яздора цо шен дуьххьарлерчу цхьана дийцарехь Л.Н. Толстойн боккха, сийлахь кхиам бу Кавказан тІом а, Кавказан халкьаш а цхьана агІонгахьа ийзар а, субъективизм а йоцуш гайтар.

Шен кавказски произведенешкахь воккхачу яздархочо-реалиста оьрсийн

прозехъ дуьхъара гайтира ламанхочун амалехъ, оьрсийчун а, французан а, кхиболчийн а амалехъ а санна, йоккха къонахалла гайтар, я шегара акха хIума далийтар наггахъ нислуш хилар. Шен гуттара а долчу маьршачу дахарехъ ламанхо, кхиберш а санна волу стаг ву, лаьтта тIерачу массо а адамийн санна йолу дог-ойла а, хъашташ а долуш. ТIом банне а бац ламанхочун амалехъ, муххале а – иза цунна оьшуш а бац, цо цатам а, бохам а бохъу дела, иза шен хIусамах а, бахамах а воккхий, беца бала хуьлий, кочабужу дела. Масала, официални пропагандо тIамна чIогIа тIера буйцучу ламанхойх болчу нохчашлахъ машар безар маршалла хаттар хилла дIадахана. ТIевеанчу стаге, вевзаш велахъ а-вацахъ а, гергара велахъ, хийра велахъ, цхъаьнца девнехъ иза хилар боккха бохам лоруш, могашаллий, хьал-дей а хаттале: «Марша вогIийла хьо!» Олу вайнаха. И тайпа маршалла хаттар тахана а я селхана а кхолладелла дац. Масех шарахъ а ца кхоллало адамашна юккъехъ иштаниг. Бешераш хан ю цуьнан. Цо гойту, цабевлла тасадалар хилча, осала ца леллехъ а, ламанхо ша машар вуно доккха беркат а лоруш, ларбеш хилла хилар а, девнех уьш мелла а къехкаш хилла хилар а. Массо а адамийн йоллу ойланаш ю уьш, царах Кавказан ламанхой къесто бух а, бахъана а дац!

Царах чIогIа дог лозуш а, нийса а ламанхой, церан дахарехъ болу къийсам гайтаран тоьшалла ду дийцаран тIаьхъарчу текста юкъаяхаза йисинчу «Телатаран» («Набеган») вариантх цхъаь. Цензурин само яйа гIерташ делахъ а, вай дуьйцучу декъан юьххехъ «Оьрсийн ламанхошца болчу тIамехъ вешан дахар лардан гIерташ вай хиларна, нийсо вайгахъа го», – бохуш, яздора Л.Н. Толстойс. Цул тIаьхъа автора ма-ярра а, кIоргга а гойту оцу тIамехъ ламанхочун позици. «Амма схьалоцур вай ша-ша волу ши стаг, – яздо цо. – Хъаьнгахъа ю ша ларваран ойла а, делахъ-хIета нийсо а: оьрсий юххехъа гIортар хезча, неIалт а кхайкхош, пенах кхозу шири топ а, бустамаш чохъ, кхузза-добызза топ юззал, ша эрна ца дойу долу хIоь-молха а оьций, гауршна дуьхъалволу волчу, оьрсий, и хьешна дIадаккхархъама, ша дийначу кха тIе а, дагорхъама, шен цIен тIе а, кхоьруш эга а беш, шен наний, зудий, бераш дIалевчкъинчу боьри тIе а гIоьртича, шен ирс хила тарлун хIума дерриге а шегара дIадаккха тарлуш хиларан ойла а йина, – дан хIума доцчу оьгIазаллица, волийла цахиларан мохъ а хъаькхна, шен тишъелла кетар, топ охъа а тесна, бIаьргаш тIе куй а тIаийна, валаран илли а олуш, еккъа цхъа шаьлта а буйнахъ, дерриге а дицдина, оьрсийн цамзанашна тIе кхоссалун волчу цхъана Джемигахъа юй-те иза? Цуьнан агIонгахъа а ю-те нийсо, я хIокху... эпсаран агIонгахъа ю-те иза? Цуьнан Россехъ доьзал а, гергарнаш а, доттагIий а, ахархой а бу, царна хьалха декхарш а ду цуьнан, цхъа а бахъана а, лаам а бац цуьнан ламанхошца мостагIалла лело, Кавказе иза веана... иштта дIа шегара майралла гайтархъама... Я сихха капитанан чине валар а, йовха меттиг шена нисъялар а бен, кхин хIумма а лууш а воцчу, цуьнан дуьхъа ламанхойн мостагI а хиллачу суна вевзаш волчу адъютантан агIонгахъа ю-те нийсо?...»

Жоп ша-шаха а кхеташ ду: «шен бухехъ ша ларваран ойла йолуш йолу нийсо», дуьйцийла йоццуш, вахарехъа а, ирсахъа а йолу шен бакъо ларъеш волчу Джемин агIонгахъа ю.

Кавказан къаьмнех а, церан кхиэлах а бакъболу, реалистически кхетам чIагIбеш, кхиош йолу Л.Н. Толстойн ерриге а кавказски произведенеш оьрсийн литературин тIаьхъ-тIаьхъа чIагIлуш, прогрессивни некъа тIехъ дIадаханчу декъ-

ана юкъяйогӀуш ю. Оцу прогрессивни литетаруро нийса гойтура паччахъан империна чудогӀучу дерриге а къаьмнийн оьрсийн халкъаца йолу чолхе юкъяметтигаш, церан мехала хилар билгал а доккхуш.

Оьрсийн къоманий, Кавказан къаьмнашний юккъера доттагӀалла чӀагӀдарна аьтто беш хиллачу яздархойн могӀанехъ хъахоза вита ца тарло Полежаевсчул а чӀогӀа салтичун Ӏазап хъегна волу Т.Г. Шевченко а.

Кавказан тӀом уггаре а марсабаьллачу хенахъ язйина йолу цуьнан «Кавказ» (1845) цӀе йолу поэма, паччахъан Ӏедал Ӏорадаккхаран ницкъе а, ламарошка йолу вежараллин ойл а чӀогӀа хиларе а диллича, ша саннарг кхин йоцуш ю. ПаргӀатонехъа болу церан къийсам цхьаммо а ца бинчу кепара чӀогӀа къобал а беш, цо яздора:

За горами горы тучами повиты,
Засеяны горем, кровию политы.
Вот там-то милостивы мы
Отняли у голодной голи
Все, что осталось – вплоть до воли, –
И травим... И легло костями
Людей муштрованных немало.
А слез? А крови? Напоить
Всех императоров бы стало.

.....
Слава синим горным кручам,
Подо льдами скрытым.
Слава витязям великим,
Богом не забытым.
Вы боритесь – поборете,
Бог вам помогает!
С вами правда, с вами слава
И воля святая!..

Т.Г. Шевченкон «Кавказ» оьрсийн литературин прогрессивни декъехъ боккхачу мехаллехъ меттиг дӀалоцуш ю.

Цу кепара, оьрсийн литературехъ Пушкинан, Полежаевн заманахъ дуьйна вовшех къаьсташ гучуелира Кавказан тӀамах а, Кавказан къаьмнийн культурах а, бакъонех а, уьш шен Ӏедална кӀел балорехъ паччахъан Ӏедалан политикех а болу юкъяраллин кхетам шаьшшимма гайтина йолу ши тенденци. Хьалхара – казенно-патриотически – тенденциозни официални кхетамца морзахъюьйлуш яцара; шолгӀачо, хьалхарчунна нийсса дуьхьал а йолуш, гойтура оьрсийн юкъяраллин хьалхелелочу векалийн: А.С. Пушкинан, М.Ю. Лермонтовн, Т.Г. Шевченкон, Л.Н. Толстойн, кхиболчийн а кхетам.

* * *

Дерзош ала деза, XIX-чу бѣшеран хьалхарчу эхан оьрсийн юкьараллин Кавказан къаьмнех а, цаьрца болчу тѣмах а шина кепара болу кхетам уггаре а къегина шайн кхолламаллехь гуш болчу яздархойн, поэтийн произведенешка бен вай хьаьвсина цахилар.

Вайна гучуделира, массо кепарчу литературехь официални пропаганда ламанхошна тѣхь уьш аьшнаш бийриг кхуллуш хиллачу халачу хьелашкахь оьрсийн литературерчу прогрессивни тенденцин векалша, шайна Кавказан ламанхой а, церан дахаран хьелаш а, амалш-Гиллакхаш а дика мел девзи, официални кхетамна тѣра дѣа а буьйлуш, шайн произведенешкахь объективно цунна дуьхьал а буьйлуш, Кавказан ламанхойх а, цаьрца оьрсийн халкъан йолчу юкьаметигах а прогрессивни ойланаш чѣагъяр.

Цундела ю тахана а чѣога мехала А. Пушкинан, М. Лермонтовн, Бестужев-Марлинскийн а, Шевченкон а, Лев Толстойн а Кавказ а, кавказан къаьмнаш а гойтуш йолу произведенеш. Оцу произведенеша вайн мехкан халкъашна цхьаьна сирлачу, исбаьхьачу дахарехьа беш болчу некъахь доккха го до, церан доттагѣлла чѣагѣдарца.

Гочинарг –Сулейманов Ахьмад

Публицистика

СУМБУЛАТОВ Дени

Замано хийцина амалш

«Республикин Конституци а талхош, парламента 41 депутатах, шена новкъаволу, 20 депутат дӀаӕккхийра президента. Ша динарг Конституцица нийса догӀуш дац ца алийта, парламенте керла харжамаш ца бан, шена тӀера бехк дӀабаккха, Йеламнехан а, къанойн а и сацам тӀеӕцийтира цо». («Вайн амалш», Сойлжа-гӀала, 2003 ш. 63 агӀо). Халкъан дахар-Ӏеран хъелаш тодеш тӀеӕцна законаш а, сацамаш а бацара. Де-дийне мел долу, галдалар бен, толуш, нислуш цхьа хӀума дацара. Цомгашчарна дарба дан, берашна

деша меттигаш, аьттонаш бацара. Колхозийн, совхозийн бахамаш лечкъош, дӀасакхоьхьуш бара. Къоланаш а, зуламаш а даьржинера. Массо а хӀума дика долуш санна, телевиденехула, радиохула къамелаш деш гутгар а цхьа адамаш дара, «Иштта маршо вайн къомана цкъа а хилла а яц, я хир а яц. Далла хастам бан беца, хӀара маршо, паргӀато вайна яларна», - бохуш.

Баку-Ростов ковра некъахула маьрша дӀаса ца вохуьйтуш, пхиь-итт чаккхарма яккъаш ларъеш, герз карахь адамаш дара, шайш цхьацца спецназашкара ду бохуш. Машинаш а, цаьрца цхьаьна церан дай а тӀепаза байна, сингаттамаш кӀезиг бацара. Наггахь а ца гора лулара республикашкара машинаш дехьа-сехьа йоьлхуш. Я цӀерпошташ а яцара маьрша дӀасаяха юьтуш. Зуламхой а, къуй а совцош Ӏедал дацара. ЦӀерпошта а сацайой, бӀеннаша адамаша сурсаташ шайна дӀахьора. Пачхьалкхан а, цхьана нехан а долахь сурсаташ дара уьш. «Тахана республикин куьйгаллехь болу нах декхар бу харцонех, халонех халкъ лардан. Уьш декхарийлахь а, жопалле а бу Далла а, халкъана а хьалха. Ткъа и цхьайолу халонаш а, зуламаш а дӀадаха республикин куьйгалхойн ницкъ бац бохург хабар ду. Царна лаахь, уьш совцо ницкъ бу цаьрггахь, амма ца лаьа. Масала, Гуьмсен районан махка тӀехула лела цӀерпошташ талор. Дийцарехь, и талорашдечеран декъашхой бу милицин цхьаболу белхалой. Оцу талораша Ӏаламат вон цӀе яккхийтина нохчийн.

Шайн цигахь дӀабоьдуш тӀом бу, шайш хала дохку, Нохчийчухула йогӀучу цӀерпошташцахь дохьург, аша талош дерг, тхан къоман рицкъа а, долалла а ду, вай цхьа бусалбанаш а дара, и шайн махкахула тхо долчу йогӀу цӀерпошташ талор дитахьара аша бохуш, республикан куьйгалле а, нохчийн халкъе а балхамаш бира телевиденехула Азербайджанера баьхкинчу баккхийчу наха. ЦӀерпошта тӀехь шайш маьждигашна хьажийна дохьуш долу кӀайн эчиг шун

ярташка даъхна, иза схъалахъара аша бохуш, дехарш деш суьйлий а лийлира Нохчмахкахула. Ткъа и лачкъийна деана эчиг тхан районерчу цхъана юьртан маьждиган тхов тIе тоьхнера!

Вайн дерриге а къомана эхъ деш, къоман сий дойуш лела и цхъа нах. Баккхий нах а, зударий а, бераш а», - яздора Абузара, нохчийн къоман йоккху вон цIе дуьненахъ а яржа ца яржийта, кхечу къаьмнийн вайх вон ойла ца кхоллаялийта, бIаьрг ца бадийта, ойла а йина, дохкодовларе, хъанал-цIеначу новкъа хIиттаре сатуьйсуш. Иштта хьал 90 шо хьалха а хиллера Нохчийчоьхъ. Цу хенахъ нохчийн къоман сий а, цIе а ларъян орцахвелера Ювдин кIант Iела (Дала къайле цIинийойла церан). «Шен шарифатан полкашца цо (Митаев Iелас) къийсам латтийра зуламхошна дуьхьал, аьчканекъа тIехъ цIерпошташ сецош, талораш дан долиича, царах и некъ ларбира. Цо динарг Советийн Iедална резаволуш а, цуьнан дуьхъа а дацара. И зуламхой бахъана долуш, Iедало халкъана бохам барна кхоьруш, къоман сий лардан гIерташ, дира». («Вайн амалш», 44-гIа агIо).

Ювдин Iелас (Дала къайле цIинийойла цуьнан) цул хьалха а лардинера нохчийн къам зуламах. Петербухехъ, карчам а бина (революци хилча), Iедал хийцаделча, Нохчийчоьхъ имам Шемал волуш дуьйна ехкинчу тIеман чIагIонашкахъ, гIаьпнашкахъ а долу эскарш зIе а йоцуш, урхалла а доцуш, диснера. КIезиг бацара Нохчийчоьхъ салтий, эпсарш, герз а. Къаьсттана дукха эскар хилла Соьлжа-гIалахъ, Итон-Кхаьллахъ, Шуьйтахъ, Воздвиженскехъ (Чехкара), Веданахъ йолчу гIаьпнашкахъ, яккхийчу ярташна уллерчу тIеман чIагIонашкахъ. Царах цхъайолчарна, Iедал дохарх пайдаэцна, тIамца тIелетта луларчу ярташкара бахархой, эпсарш, салтий а байина, герз а, чохъ дерг а доладаккха Iалашо йолуш. Оцу тIелатарх доккха зулам даьлла, шина агIор дуккха а адам делла. Луларчу ярташкарчу бахархоша тIе а летта, тIулга тIехъ тIулг а ца буьтуш, йохийна дIаяьккхина Воздвиженски гIап (Чехкара), цу чохъ болу салтий, эпсарш, церан доьзалш а бойуш. Цу чуьра арадаьккхинчу герзаца нохчаша дехха вовшашца девнаш лелийна, 20-чуй, 30-чуй шерашкахъ Советан Iедало и герз схъадаккхалц. Ювдин Iелас бохамах ларбина Ведана-гIап схъаяккха кечбелларш. Россихъ а, Къилбаседа-Кавказехъ, къаьсттана Нохчийчоьхъ, долчу политически хьолах дика кхетачу, селхана шайна тIехъ Iазап латтийначарна бекхам бан лаам болчу нохчийн амал дика евзачу Ювдин Iелас дукха къахьийгира, карзахбевлларш синтеме балош, къоман кханенна пайде хинбоцу тIом ца хилийта, цIий ца Iанийта. «Iедал коьртехъ хийцаделла, цхъана наха шайна хийцина дела. Оцу наха кхайкхочу маршолах вайна хIун, мел дакъа кхочур ду хууш дац вай. И Iедал вайна хийцаделла я цара шайна хийцина, иза ца хаьа вайна. Вай собар дичхъана, долуш дерг ма-дарра хено гойтур ду. Вай цхъаьнцца а, вовшашца а къийса хIума дац. Ведана-гIопера эпсарш, салтий байина, церан герз схъаэцца, шу иза муьлхачу агIор, хъанна тIе хъажо дохку?»

«Яьсса топ а, цкъа мацца йолий а, йолу», - олуш ду вайн. Вай тахана сихдала ца деза, я яьсса а, я юьзна а топ караэца», - баьхна Ювдин Iелас. Адам кхето Iалашо йолуш къамелаш Ювдин Iелас ярташкахъ, кIотаршкахъ дира, тIаьхъа оцу ярташкара адам цхъаьнатоьхна а дира. И дерриге а адам цхъана

вирдехъ ца хиллехъ а, цара, лерина ладоьгІна, Іовдин Іелас боххург дина. ШолагІчу дийнахъ говр-ворданашкахъ баьхкинчу гондІарачу ярташкарчу бахархоша Ведана-ГІопера эпсарш, салтий, шайн герзаца а цхьаьна, Гуьмсера аьчканекъан вокзале дабигна, Россин мехкашка дІахьовсийра. Іедалан векалийн хІилла, ямартло а дика евзачу (хьалхалера Іедал кхоччуш дІадалаза а, керланиг кхоччуш чІагІдалаза а зама ю и).

Іовдин Іелас оцу муьрехъ, цул тІаьхьа масех шарахъ а бохамах, тешнабехках лардира къам. Изза хьал я цуьнах тера юкьараллин-политически хьал дара ХХ-чу бІешеран 90-чу шерашкахъ Нохч-ГІалгІайн АССР-хъ дерг а. Керла, хІара ду аьлла, цхьа а хІума дацара. Нагахъ хьалха, ХХ-гІа бІешо долалуш, 1917-чу шарахъ, большевикаш Іедале богІуш беллахъ, хІинца, ХХ-гІа бІешо чекхдолуш, СССР пачхьалкх йоха а йина, коммунисташкара Іедал схьадаьккхина, Россихъ керла пачхьалкх ян арабевлларш «демократаш» бара, шайн коьртехъ юха а коммунисташ а болуш. Доцца аьлча, шина тобане а бекъабелла, СССР пачхьалкх йоха а йина, керла пачхьалкх ян арабевллера коммунисташ-демократаш. Оцу заманахъ нийса агІо лаца НГІАССР-н куьйгалхошна лиьнехъ я хиьнехъ, вайн махкахъ ши тІом а, кхидолу зуламаш, бохамаш хилла а хир бацара. ХІунда боху вай: лиьнехъ я хиьнехъ? Дера боху, оцу хенахьлера вайн Іедалан (НГІАССР-хь!) векалш шайн лаамехъ а, шайн хааршца а лелаш ца хилла дела. Кхетаме, хьекъале берш бистхуьлуш бацара, ХХ-чу бІешеран 30-чу шерашкахъ ишттачарна диннарг шайна а дарна кхоьруш. Іедалх тешам дІабаьллера, цо сий-ларам бан хьакьволуш цхьа а ца витина дела. Цундела, халкъ масех некъ дІасакъаьстачохъ нисделча, оцу халкъе вистхила сий-лараме стаг вацара махкахъ. Адамийн хьежамаш, лехамаш, мехаллаш кхин яра. Цаьрга вистхуьлург церачух тера кхетам, хьежамаш а болуш, амма хьекъалца мелла а лакхарчу тІегІанехъ хила везара. Иштанаш а ца битинера Іедало, уьш 20-30-чуй шерашкахъ хІаллакбинера, ткъа биснарш Даймехкан тІаме хьовсийнера, цІахъ бисначарах дуккха а берш, 1944-чу шарахъ махках а баьхна, Казахстанехъ а, ГІум-Азин арахъ а хІаллакбинера. Іедалера орца а ца кхочуш, Делан кьинхетам бахьнехъ дийна бисначийн бераш а, берийн бераш а дара (октябрияш, пионераш, комсомольцаш, цхьаберш – коммунисташ а) митингашка арадевлла. Нахана хаьара, шайна тІехъ лаьттина Іедал мел буьрса, мел кьиза хилла, кьинхетам хІун ю ца хууш, динан мехаллаш емал а еш, ша-шена кхоьल्लीна

дин а долуш. КІеззиг а кхетам болчарна гинарг, цара лайнарг дара иза. СССР пачхьалкхерчу республикашлахъ а леринчу тергонехъ, Іуналлехъ яра НГІАССР. Идеологически болх а мелла а жигарабаьккхина дІахьора кхузахъ. Шира Іадаташ лорура нохчийн гІиллакхашца мел доьзнарг. Кхетам боцуш я лахара кхетам болуш лорура нохчийн маттаца, гІиллакх-оьздангаллица, Іадаташца уьйр ерг, баккхий нах муххале а. Нохчийн доьзалера бехкамаш, гІиллакхаш, Іадаташ а, «советски доьзал» а дуьхь-дуьхьал хІиттадора. Хаддаза оцу хьокъехъ деш къамелаш, кхетош-кхиоран болх бара беш берийн бошмашкахъ, школашкахъ, лакхарчу дешаран заведенешкахъ. Компартин векалша шайн тергонехъ латтайора телевидени, радион передачаш, театрехъ мел хІоттош йолу спектакль, артисто мел локху эшарш, дІа мел олу илли.

Цхьа а дош дацара зорбанера арадолуш газетийн, журналийн агӀонаш тӀехь, Иедалан векалша къобалдича бен.

Иштта гаттонехь хене бевлларна, баьхначарна моттаделира, шайна маршо яккха гӀерташ вовшашца кыйсалуш бу Москвахь коммунисташ – демократаш. Оцу Иедало говза кечбинчара мотадалийтира цхьаболчарна шайна луьург. Шайга дуьйцучух теша сихбелларна ца хаьара, уьш сихбинчарна хаахь а, пачхьалкхехь массо а маьрша ца хуьлий, ширачу заманахь дуьйна пачхьалкх цхьана адамаша кхечу адамашна ницкъбо гӀирс (аппарат) буйла. «БӀеннаш шерашкахь шаьш хӀаллакдинчу, шайна тӀехь къызалла латтийначу паччахьан Иедална бекхам бан хьалагӀовтта, нохчий!» - XX-гӀа бӀешеран юьххьехь большевикаша баьхнехь, хӀинца, XX-гӀа бӀешо чекхдолуш: «Коммунисташа хӀаллакдира шу 20-30-чу шерашкахь, 1944-чу шарахь, шайн махках а даьхна, хӀаллакдира шу. ХьалагӀовтта, нохчий, коммунистийн Иедал дӀадоккхуш!» - бохура коммунистех хиллачу «декомраташа». Дийнна махкахь сий-ларам а болуш, нохчашка вистхила цхьа а стаг вацара: «Сих ма ло, вай юха а, хьалха санна, Iехош ду. Нахах диснарг а дац вайна кхочур долуш», - аьлла. Вистхилча а, ладугӀур долуш бацара дуксахберш, хӀунда аьлча собаре, кхетама кхойкхуш къамел мел дийриг а Иедална вокхавелла ву аьлла, тешна бара митинге арабевлларш. Царна хаьара, шаьш а, шайга къамел дан мел гӀертарг а муьлхачу идеологин тӀеIаткъамехь хьалакхьиьна, шайн кхетаман бух, хьежамаш а муьлхачу пачхьалкхехь кхиьна, кхоллабелла. Делан гергарчу нехан, эвлайийн, зиярташка некъаш дихкинчу, коммунистийн баьччанна – В.И.Ленинна – пачхьалкхан коьртачу шахьарахь – Москвахь – зиярт (мавзолей) дина, цунна сужуде миллионаш адамаш а оьхуш хиллачу пачхьалкхехь кхиьначеран хӀун синмаршо, хӀун синкхетам хир бара? Дешан маршо-м шен цхьана барамехь бен яцара. Цуьнан бараман дозанаш хуурш а бара Иедалан векалш. Оцу хенахь, оцу муьрехь,

НГӀАССР-хь Иедал хийцалуш, 1991-чу шеран август, сентябрь беттанашкахь къаьсттана, гучуяьлларг нохчийн амал яцара, оцу хенахь гучуяьлларг «советски амал» яра.

Цкъа-делахь, суверенитет дӀакхайкхинарг НГӀССР-н Иедал дара. ШолагӀа-делахь, РСФСР-хь (Россихь) дӀахьочу референдумехь дакъалоцур дац аьлла дӀахьедар динарг, бахархошка-харжамхошка дакъалаца цамагийтинарг а Иедал дара. НГӀАССР-хь деха халкъаш Москварачу Иедалца эвхьазадаьккхинарг (шен Iалашонаш кхочушъян!) меттигера Иедал дара. Бакъду, тӀаьхьо шен урхаллера даьлла халкъ низаме дало я хьекъал, я политически само, я ницкъ-м ца кхечира Иедалан векалийн. Иедалца эвхьазабевлларш, Иедална дуьхьалбевлларш а цара шайн метте дӀахӀитто кечбеш хилла къонанаш бара. Октябряташ, пионераш, комсомольцаш болуш чӀога хӀайт-аьлла, каде хьийзинарш, «кегийчу даржийн» дукха хьалха чам кхеттарш бара шайн верасаш лаьттина баккхий, къена коммунисташ дӀабаьхна, церан меттигаш схьалеца, даржаш схьадаха кечбелла. Цкъа-хьалха коьртехь доха доладелира Иедал. Хьалхарий, шолагӀий, кхоалгӀий секретараш (районехь, обкомехь) вовшашца къовсабелира. Царах хӀора а шен-шен тоба кхолла, парти, болам кхолла волавелира. Оппозицехь ду шаьш бохуш арабевлларш (церан коьртехь берш) цаьрца уьйр йолуш бара, шаьш вовшийн

Йехабо а моьттуш, дийнна халкъ Йехош. Политически хИлла хИун ю ца хуу халкъ делира майданашка, цхьаболчара шайна хеттарг а, шайна луьург а дуьйцуш. Советан Йедал долуш кхоьллина, кхоллалийтина цхьаболчийн амал ма-ярра гучуяла йолаелира. Нохчийн къоман амалца мел доцург, цунна хийра мел дерг а керлачу амалехь дара.

Соялжа-Галахь адам митинге арадаьккхина денош а дара шайн билгалонаш йолуш. Цкъа-делахь, Москвахь ГКЧП дакхайкхина хан ю иза. ШолагIа-делахь, НГИАССР-н куьйгалло СССР-н куьйгаллица Союзни Барт чIагIбан беа денош ду уьш. КхоалгIа – 1944-чу шарахь дуьйна шеь лаьцна дош ала а дихкина хилла, вархI бIе сов маьрша нохчий шена чохь багийначу Хайбаха дуьххьара НГИАССР-н куьйгалхой а, интеллигентин векалш а бахана денош ду уьш. Иштта хиламаш цхьаьна ца нисло, леррина цхьаьна ца нисбича. Йедал шайн кара эца луучара шайна боккха белхи вовшахтуьйхира, шайн говзачу меттанашца, къамелашца халкъан синна а, дегIанна а йина чевнаш меттахйохуш, историн ирча агIонаш карлайохуш.

«Йнзаре тамашийна хIумнаш гучудуьйлу хIокху тIаьххьарчу шерашкахь. Шайн декхар а дицдина, Йеламнах политикана, пачхьалкхан гIуллакхашна юкьагIерта, пачхьалкхан куьйгалхой бусалба дин хьеха гIерта, селханлерчу атеистех, маларчех «Йеламнах» хилла. Хьалха цхьанне а цIе йоккхуш ца хезна керла историкаш, философаш, политологаш, хьекьале, майра а нах гучубуьйлу дуккха а барамехь. Цара митингашкахь, телефиденехула дуьйцуруш а, зорбанехь яздийраш а, халкъана юкьахь лело питане эладитанаш а, цкъа нохчийн къомана зуламехьа, бохамехьа девр долуш ду.

Наха олуш хеза: «Вай хIинцалц Делах кхоьруш ца хиллера, партих кхоьруш Иийна хиллера». Боккъалла а, хIара тIаьххьара масех шо тIекхаччалц, советийн Йедал доххалц, ваьшна тIехь мел яккхий харцонаш лелаярх, «бур-бур» - аьлла, дистхила ца даьхьара вай. Пленумашкахь, соссешкахь, конференцешкахь, телевиденехула, зорбанехь бусалба дин, пайхамарш, эвлаяш, зиярташ сийсаздеш а. Вешан маьждигаш дохийча а, дохоза дисинчех клубаш, амбараш йича а. Суна ца хезна, оцу харцонашна дуьхьало а йина, цхьана а стага КПСС-н обкомана хьалхарчу майдана а хIоьттина, шен резавацар хайитина бохуш. ХIетахь мичхьа бара таханлера майра, хьекьале турпалхой? ХIокху тIаьххьарчу шерашкахь гучубевлла и майра нах, 70 шарахь бистхила ца баьхьаш шаьш IаIийна майралла гайта хIинца арабевлла!».

(«Вайн амалш», 19 агIо). Ала деза, 1985-чу шарахь, шех «перестройка» олу мур болабелча, НГИАССР-хь дуккха а дика хийцамаш хилира куьйгалхойн лаамца. Хьалха схьадаьхна, дIакъевлина лаьттинчу маьждигаш чохь Далла Iамал ян, керла маьждигаш дан, хьуьжарш, исламски институт схьаелла бакьо елира, арадала доладелира «Исламан зIаьнарш» газет, Соьлжа-ГIаларчу школалкахь нохчийн мотт хьеха болийна ца Iаш, кхечу къаьмнийн векалша бара нохчийн мотт леррина схьайиллинчу меттигашкахь Iамош. Къам шен мотт, истори йовза а, Iамо а, Иилманчаш керла, кIорггера талламаш бан а буьйлабеллера.

(Чаккхе хир ю)

Гочдарш

АЛЬФОНС Доде

ТӀаьххӀара урок

Оцу Губйранна со ишколе ваха дикката ГӀаьхӀа виси нера. Сайна дов дарна а кхоьрура со, ГӀехула ГӀе, тахана мосье Амела соьга причастех хоттур ду аьллера, тӀкъа суна цунах цӀхӀа дош а ца хӀаьара. ЦӀеххӀана суна дагадеара, ишколе а ца воьдуш, паргӀат кхерсташ лела. ЦӀхӀа довха, декхна де дара. Хьуьна йистера сӀхӀахезара олхазарийн шакарш а, Рипперсик бай ГӀехь, дечигаш хедочу чарха ГӀехьа, Јаморашкахь болчу немцойн салтийн ГӀовгӀа а яра хезаш... Иза суна ГӀолехь хетара, причастин бакьонаш юьйцучул а, хӀетте а, ишколе ваха сихвелира со.

МӀрина ГӀехьӀакхаш, ас тидам бира хаамаш ГӀехь болу кехагаш ГӀелеточу уьн юххехь гулделлачу адаман. ТӀаьххӀарчу шина шарахь кхузара кхочуш дара тхуна ирча кхӀаьнаш: ГӀамера эшамех а, комендантан омранаш а, реквизициш а; воьдушехь дагатесира суна: «Керланиг хӀун ду-те?», аьлла. Хаамаш боьшуш воллчу аьчкапхьеро Вахтера соьга мохь туйхира:

– Сих ма ло, кӀант, ишколе ваха, паргӀат дӀакхуьур ву хьо!– аьлла.

Суна иза сайх воьлу моьттура, цундела, дукха чехка ведда вахарна, вехьаш мосье Амелан ценна хьалхарчу беша кхечира со.

ХӀинцалц, урок йолаялале, араьх а хезаш, классехь йоккха ГӀовгӀа хуьлура, партанийн негӀарш дӀасадетташ, хӀор а урок Јамо ГӀерташ хуьлура, лергаш дӀа а кьовлий, дикахо дагахь Јамо. Хезара хьехархочо стоьла ГӀе етгачу линейкин тата: «Ма е ГӀовгӀа!», – олуш. Тахана а иштта хир ду моьттуш, оцу ГӀовгӀанехула, кӀайллаха, сайн метте кхача лерина вара со. Амма тахана тийна дара, кӀирандийнан Губйранна санна. СӀхӀадиллинчу корехула сайн накьостий гира суна, уьш шайн-шайн меттехь охӀахевшина бара, тӀкъа мосье Амель, шен кхераме линейка пхӀаьрса кӀелаьх а йолуш, дӀасалелаш вара.

Ойлаел аш, мел хала дара суна, хӀоьттинчу тийналлехула, неӀ йиллина, чохьӀавала. Со цӀийвелла, воьхна, верриг а вегош вара.

Суна дов ца дира. Мелхо а, мосье Амель оьгӀаз а ца воьдуш, эсала вистхилира:

– Вало, Франц, сан кӀант, хӀайн метте охӀахаа. Хьо а воцуш, дӀадуьйладала доккуш дара хьуна тхо.

Со, ГӀанта ГӀехула а ваьлла, сайн парти ГӀе охӀахира. ОхӀахиьна, сапаргӀатдаьлча бен ца хиира суна, хьехархочунна ГӀехь кечлуш юху баьццара сюртук а, галстук а, тир яьккхина Јаьржа дарин пес а хилар. И духар цо ГӀедухура, ишколе инспектор веьча я дезденош долуш. И доцчо а, ерриг а классо цецваьккхинера со, цӀхӀана дезачу денна кечбелча санна дара чохь. Цул чӀогӀа со цецваьккхинарг, ХӀинцалц яьсса хуьлуш йолчу ГӀехьарчу партанашна ГӀехь, бист ца хуьлуш, хевшина бара: воккха стаг Хаузер, цӀкъа а коьртара ца боккхучу

кхо маџиг йолчу куйнаца, цунна юххехь – хьалха мэр лаьттинарг, почтальон лаьттинарг а, юьртан кхиболу бахархой а. Церан массеран яххьаш кхоьлина яра. Хаузеран голаш тӀехь, маџигаш тишьелла, схьайиллина абат яра, цу тӀе дехкина даккхий куьзганаш а дара. Доллучух ца кхеташ, со дӀасахьобжжушшехь, мосье Амель, кафедри тӀе хьала а ваьлла, со чувогӀуш соьга ма-хиллара эсала, лерина вистхилира тхоьга массаьрга а:

– Бераш, со шуна тӀаьххьара урок луш ву. Берлинера омра кхаьчна, Эльзасерий, Лотарингерий ишколашкахь немцойн мотт бен ма Јамабе аьлла. Керла хьехархо кхана схьакочуш ву. Тахана вайн французийн меттан тӀаьххьара урок ю. Доху шуьга, шайн ма-хуьллу ладугӀуш хилахьара шу.

Хьехархочун оцу масех дашо со Јадийра: «ЭхI, йовсарш яI, йовсарш! Цунах хаам хилла-кх мэрин пена тӀехь хьалатоьхнарг!

Французийн меттан тӀаьххьара урок!

Суна-х халла бен язьян а ца хаьа. Схьагарехь, кхин Јемар а дац-кх. Делахь-хӀета, цу тӀехь чекхдер ду-кх дерриг! Ма дохковаьллера со, айса эрна хан яьарна, ишколе а ца лелаш, ас тӀехтилийтина урокаш, хьозарчийн бенаш лобхуш, я гӀорийначу Саари тӀехула хехкалуш. Хинццалц суна сингаттаме хетта йолу киншканаш, сан куйгаш шайх кьихкина йолу грамматика, сийлахь-еза истори Хинца суна сайн гергара, хьомсара, дӀасакаьста хала хир долу доттагӀий хетара.

Мосье Амель! Сайна иза кхин гур цахилар дагадеьча, ас дицира цо сайна дина девнаш, йиттина линейка.

Пекьар! Ша кечлуш юху костом а юьйхина веана иза шен тӀаьххьарчу уроке; иштта кхийтира со, хӀунда баьхкина хилла хӀокху уроке тхан юьртара баккхий нах. Шовзткьа шарахь хьехархочо хьегначу кьинна баркалла ала баьхкинера уьш, цуьнца цхьаьна шайн дохкодовлар а дохьуш, ишколе шаьш кест-кестта цадахкарна, шайн бовш болчу даймахкана тӀаьххьара декхар дӀадала.

Сайн цӀе йоккхуш хезча, сан ойланаш юкьахьевлира, Јамийна урок дӀайийца езаш вара со. Ма дукха хӀума дӀалур дара ас, хӀара урок дика Јамийна хилийта, таса а ца луш, причастин бакьонаш дӀайийцина хилийта. Амма, амма хьалхарчу даш тӀехь вуьйхира со. Даг чу боьссинчу сингаттамца лаьттара со, цхьана кога тӀера вукху кога тӀе а вазлуш, охьахьаьжначуьра хьалахьажа а ца ваьхьаш. Суна хезаш дара мосье Амела сайга дуьйцург:

– Франц, сан кӀант, ас хьуна дов дийр дац, хетарехь, вуьшта а Јаткьам хилла ву хьо. Даима кханенга туьттур ахь: со стенга сиха ву, кхана Јамор яра иза-м, бохуш. Хинца гой хьуна, хӀун хуьлу цунах?

Вайн Эльзаса даима кханенга тоьттура Јилма Јамор – иза цуьнан йоккха дакьазалла ю. Хинца церан бакьо ма ю вайга ала: И муха ду? Аш шаьш французаш ду ма боху, ткьа шуна шайн мотт ца хаьа, шайн маттахь язьян а, еша а ца хаьа! Цу тӀехь кхечарел бехке вац хьо, Франц, сан кӀант! Вай массара а ваьшкара бехк баккха хьакь ду. Шун дай-нанойн башха бала болуш а бацара шун дешарца. Аш миччахьа болх бичхьана, аш чу ахча деьчахьана, тоьаш бара уьш. Ас сайгара бехк ца боккху моьтту шуна? Сайн бешахь шуьга сих-сиха зезагашна хи ца доттуьйтура ас, шуна хьеха а ца хьобхуш? Сайна чӀара лаца ваха дагадеьча, дӀа ца хобцура ас шу?!

Иштта дашна тӀера дашна тӀе а волуш, шен дагахь мел Јаьткьинарг дийца волавелира тхуна мосье Амель.

Французийн маттах дийцира цо, дуьнен чохь иза уггар хаза мотт хиларх, цӀена

мтт, доьналлин мтт, иза Іалашбан безарх, цкъа а биц ца беш, хІунда аьлча, лоллехь даллочу къомана шен мтт хаахь, ша чохь долчу набахтин догІа хир ду цуьнгахь. Юха, мосье Амеля грамматика схьа а эцна, дийнна урокехь йийшира тхуна. Со цецваьллера, суо иштта дика кхетарх. Хьехархочо мел дуьйцург а кхета чоьгІа агта дара. Схьахетарехь, ас цкъа а иштта леррина ла ца доьгІнера цуьнга, ткъа цо иштта собарца ца хьехнера тхуна. Со кхийтира цо лелочух. Пекъар, воккха стаг ша дІавахале тхуна массо а хІума схьадала, шена мел хуург тхан коьрта чу дилла лаам болуш волчух тера дара. Грамматикин урок чекхъяьлча, йозанан урок дІайолаелира. ХІокху денна мосье Амеля тхуна кечдинера керла, хазачу, горгачу куьйгайозанца яздина дешнаш: «Франция, Эльзас, Франция, Эльзас». Партанаш тІе летийна уьш, лесташ дара байракхийн кочарш санна, ерриг а классехь. ХІор элп а хаза яздан гІерташ, тхайн ма-хуьллу дохкуш дара тхо.

Чохь хІоьттина тийналла яра, оха кехат тІе хьоькхучу къоламын гІовгІа бен ца хезаш. Цеххъана корехула чуьькхира бІаьстенан чхьаьвригаш, амма цхьаммо а уьш тергал а ца йира, уггар кегийчу бераша а цхьаьна, уьш а дара доггах элпаш даьха Іемаш, гІожмаш йохкуш, иза шайн французийн мтт болуш санна. Ишколан тхов тІехь кхокхарчий дара шайн гІур-гІур деш. Цаьрга ладугІуш, айса-сайга хаттар дира ас: «кхаьрга а немцойн маттахь эшарш лекхийта боькку-ге хІорш?» – аьлла. Сиххасиха мосье Амель волчу агІорхъа хьожура со. Иза, метгах ца волуш, хиьна Іара, шен хьажар чохь мел йолчу хІуманна тІе а доьгІна, цуьнца ишколан ца дІадахьа лууш санна. Ойлаейша! Дийнна шовзткъа шарахь хиьна Іийна-кх иза цу меттехь, ваьхна-кх иза кхузахь, хІинца санна, шена хьалха хІара ишколан уьйтІе а, хІара класс а йолуш. Шира гІанташ а, партанаш а хан-зама яларца къагийна; цІабалгийн дитташ а дахделла, хояхар, цо йийна хилла йолу, хьаьрчина кораш тІера тхов тІе хьалакхачн а. Ма чоьгІа хала дара цунна хІара къастар, лакха тІехь дІабаха кечам беш, чамданаш вовшахьетгачу шен йишин когийн татанаш а хезаш...

Кхана новкъа бовлуш ма бара хІорш, гуттаренна а хІокху маьках къаста. Делахь а, цуьнан ницкъ тоьира, урок чекхъаккха.

Йозанан урок чекхъяьлча, историн урок йолаелира. Цул тІаьхьа уггар кегийнаш элпаш Іамо буйлабелира, хІор а элпан аз дахдеш: ба, бе, би, бо, бу. ТІехьа хиьна Іаш волу воккхастаг Хаузер а вара, куьзганаш доьхкина, шина а куьйга схьа а лаьцна, царна тІаьхьара олуш.

Шен ма-хуьллу воллура иза, воьхна хиларна аз дегодора цуьнан. Цуьнга ладогІучу тхан цкъа дийладада дог догІура, юха – делха.

ХІан-хІа! Суна цкъа а йицлур яц и урок...

Цеххъана килса тІерачу сахьто делкъахан хиллий хаййтира.

Оццу хенахь корера схьахезира тІеман Іаморшкара схьабогІучу пруссакийн цІузанийн гІовгІа.

Мосье Амель, махвелла, ша волччохь хьаланисвелира. Иштта воккха цкъа а ца хеттера суна иза.

– Сан доттагІий, – цхьаь ала гІоьртира иза, – сан доттагІий...со...со...

Амма легашкахь шад болуш санна, дийца ца лора цуьнга. ТІаккха, тхобгахьа букъ а берзийна, мел кара а эцна, уьн тІехь, шен ницкъ ма-ббу тІе а тІеош, дакхий элпашца яздира цо: «Декъала хуьлда Франци!» Юха, ша волччохь дІатийра иза, пенах корта а товжийна, тхобгахьа схьа а ца воьрзуш, цхьа дош ца олуш... куьйгаешарца хаам бира: «Дерриг дІадаьлла хІинца... ДІагІо...»

Гочдинарг – Алиева Зарина

Драматурги

МАКАЛОВ Шамсудди

Лаъмнашна майраниш беза

(Кхаа декъехъ, бархI суъртахъ драма)

Дакъалоцуруш:

1. Батакъ – Шотойн наиб – 45шо	9. Сийна-Блаьрг – муртазекъийн бIаьнча – 35шо
2. Халисат – цуьнан нана – 65шо	10. Буота – наиб, оьрсаикахъа ваьлла – 42шо
3. ХумпIар – наибан гIоьнча – 30шо	11. Имам Шемал – 60шо
4. Сурайп – коьрта къеда – 46шо	12. Сайда-Хъаьжа – таллархо – 40шо
5. Залуба – Сурайпан зуда, – 40шо	13. Дуга – чIаьнтийн тхъамда – 45 шо
6. Бикату – йисна зуда – 55шо	Эпизодашкахъ: муртазекъаи, бIаьхой, нах.
7. Iайшат – Бикатун йоI – 19шо	Хилам дIабобду Шемалан заманахъ.
8. Асет – Бикатун дулахо – 20шо	

Хьалхара дакъа

Хьалхара сурт

Аьхкенаан хан. Iуьйре. Ламанан юрт. Наибан резиденци. Кертахула герз карахъ лела муртазекъаш. Зрительни зала чуьра го тоьал хаза кечийна наибан белхан чоб. Аьтту агIорхъа стол, стоьла тIехъ ши-кхо тептар, горгали. Стоьла тIехъа, пенан бахалла, хьалатоьхна гIазотан баьццара байракх. Стоьлана аьрру агIорхъа хIиттийна гIанташ. Сценин кIоргехъ кор. Аравала неI-аьрру агIорхъа. Кирхъа делладалале гIийла назма йолало:

Субхъана раббика, веза ву Дела,
 Ва раббил Iийзати, цIена ву Дела,
 Возаллин, цIеналлин да хилар бакъ ма ду,
 Хьо цунах тешалахъ, я ибна Адам!
 Маликех тешалахъ, Делан лайш хиларна,
 Элчанех тешалахъ, дин кхайкхош бахарна,
 КIорIанех тешалахъ, я ибна Адам!

Кирхъа деллало. Стоьла хьалха Iаш ву Батакъ, гIементтахIоьттина, дегIана хесаро стаг. Цуьнан коьртахъ чола куй бу. Даккхий мекхаш ду, сирдала доьлла, йоца маж... Цунна уллехъ хиьна Iаш ву ХумпIар, карахъ шедан кхаж а къуьйлуш.

Б а т а к ъ: Цхъа-ши кIира хьалха вайша дийцинчух хIумма а диний ахъ? Маса стаг ву хьан оьрнаш чохъ?

Х у м п I а р: Цкъачунна кхоъ бен вац.

Б а т а к ъ (Резавоцуи): Сов кIезиг. Хьан утгар йоккха гIалатло, хIума юккъе доккхий, и дитар ю. Вайн шийтта юрт ю. ХIора юьртах чекхваьлла хила везара хьо.

Х у м п I а р: ВаллахI Iазмор, со сайн ма-хуьллу ахъ бохург дан ма гIерта, амма вайнехан Iедалехъ шайн сий дойуш хIума хета-кх иза нахана. Изъ лору. «И ворхIе а стигал, ворхIе а латта цхъаьнакхетахъ а...» олий, дIахIуьтту. Суьй-

лийчохъ хІара гІуллакх чекхдалахъ а, нохчо – нохчо хилаза ма ца вьусу. Цхъана аьршанца дуста ма ца деза. ЦадогІург хета нахана вай долиинарг. Беккъа цхъа борша нах белыхъара-м цхъаь хила а мегара. Зударша йоккха ІалагІожа йоккху. Оф-вай! Ма хъаштдоцург ду-кх аша суна тІетелориг.

Б а т а к ъ: Нохчашна юккъехъ лелаш нохчийн гІилакхаш дуйла хаьа суна.

Ас къобалдеш хІума дац иза. Хетте а, имаман омра кхочуш ца дича ца довлу вай. И лакхара охъа омра дуйла дІахайта деза. Нах кхето беза. Чов ца еш, даг тІе ца кхочу. Озабезамаш хила ца беза. Вай ледара хила мегар дац. Чирхой бу суна цергаш хьекхош. Амма со ца кхоьру. ТІом – тІом бу. Шотой резабций хаьа суна. Амма имамо бохург ца дича вай ца довлу. Цу гІуллакхо вай де а дохо оьшуш дац.

Х у м п І а р (*доккха са а даьккхина*): Дика ду. Со кхетта.

Б а т а к ъ: И гІуллакх кханнехъ дІадола деза. Хьуна ма-хаьара, гІина диллина кІант ву вай долчу вогІуш. Кхузахъ шен омра кхочуш муха до хаа луур ду цунна.

Х у м п І а р: Хирг хир! Тховссахъ уьш дІаязбан аравер ву-кх со. Цхъана агІор, чІогІа доккха ирс хета суна цу нехан.

Б а т а к ъ: ХІунда?

Х у м п І а р: Цу ор чохъ майрра шайна езачун я везачун цІе яккха йиш ю-кх церан.

Б а т а к ъ (*велалой*): И бакъ ду. Вукха агІор – доккха таІзар делахъ а.

Чуволу муртазекъ.

М у р т а з е к ъ: Сурайп схъакхаьчна.

Б а т а к ъ: Дика ду. Чувола, ала. (*ХумпІаре*) Цуьнца цхъажимма къамел дара сан.

М у р т а з е к ъ: ХІокху сахъта олу. (*ДІавовду*)

Х у м п І а р: Со араволу. Чам бац сан цу стагаца. И сира, ира бІаьргаш ...

Б а т а к ъ: ГІуо, хІета.

(*ХумпІар араволу. Жимма хан яьлча чохъаволу Сурайп. Доцца дитина маж-мекх, коьртахъ кІайн куй, карахъ Іаса*)

С у р а й п: Ассалам Іалайкум!

Батакъ (*хьалагІоттуш*): Ва Іалайкум салам, марша вогІийла хьо! Схъанехъа вала, охъахаа.

С у р а й п: Маршалла лолда везачу Дала! Халисат хІун деш ю? Могуш юй хІара?

Б а т а к ъ: Алхьамдулилла! Далла бу хастам! Нана дика Іаш ю.

С у р а й п: Ахъ со кхайкхийтирий схъа?

Б а т а к ъ: Хьо эшнера суна. ХІара кехат дешал, цул тІаьхъа дер вай вешан къамел. (*Тептар юккъера схъаоьций, кехат дІакховдадо.*)

С у р а й п: Бакъахъа хир ду. (БІаьргашна хьалха лоций, кехат деша хІутту).

Б а т а к ъ: Деша ахъ, хаза паргІат...

С у р а й п (*цец а волуш*): ХІахІ? Шемал вац Шуйьта ван гІерташ?

Батакъ (*корта таІош*): ТІаккха ткъа.

С у р а й п: Вайн дог ахка гІерта имам. Ша ТІатІин зурманаш лекхчий а, шена хетарг хуьлучуьра даьлলেখъ а. Цуьннан тІатІарий ма ца оьшу мацаллах бецашца хьалхабуьйлучарна...

Б а т а к ъ (*резавоцуш*): Нохчи мацалла велла олуш ца хезна суна, я сагІа дехна олуш а ца хезна вайн къомах волчу стага цкъа а. Иза вайн Іадат ду. И мацалла хІогто лерина, вайн ялташ, докъарш, хьаннаш ягош оьрсий бу. Вайн даьхни

дІакхуыйлу. Царца тайна болу зуламхой а бу лергана уллехъ шайн зурма локхуш.

С у р а й п: Мухха а делахъ а, дош дац, Батакъ, вай лелош дерг. ТІехъ бедар, когахъ мача яц. Даа рицкъа дац, меца, дера бу нах. ХьошалгІа воедург а долчуьнга коч-хечий доьхий воеду. Іай, аьхка а когашІуьйра лела вайн бераш. Иштта дуй иза? ХІун дика дина Шемала вайна? Паччахъца бо тІом цунна марз-беллехъ а, нахана Іаламат базбелла. ЦІийнах-цІарах ваьлла хийла да, ваьлла бевза-безарех, хадда безамах-ирсах. Кестта дика дехар ду аьллий имамо цкъа а? ТІом, тІом... кІордийна тІом. Карахъ-куьйгахъ дац нехан. Къоьлла «къикъ» бохуш бу. Балано сийсадо лаьмнаш. Добзалш дІауьдуш бу оьрсий болчу. Аларх-бахарх гІуллакх хуьлуш дац. Цхъа Делан лаам, орца хьалха ца далахъ, ас ма элира алалахъ...

Б а т а к ъ (*карзахе*): Собар, собар, Сурайп! Хъан бага шера юй хаьа суна. Ма дийца, деца хьуна, хьаштдоцург. ЗарзьеллайогІу хъан ойла. Каш аька гІерта шу имама. Имам вохийна, шекаран гІайракхех бердаш лешо гІерта шу? Хьоь-ца кІалдаш яар хир дац сан. Хъайн багадеьнарг дуйцу зама ма яц хІара. Ахъ дуйцуург марах ма долиьла хьуна.

С у р а й п: Далахъ а, ца далахъ а, валлахІи-биллахІи, ас дуйцуург бакъ-м ду. И суьйли дІавалахъ, ялсаманин суьртахъ го суна хиндолу вайн дахар. Хьоьга ойла яйта а дуйцу ас хІара. Дерриг вайн къам, са малхадала ца дуьтуш, кего-риг ву имама. Иза кестта вужуш гІан го суна. Гуттар а ца хуьлу моллина мовлад. Цунах кхета веза хьо.

Б а т а к ъ (*меттахъхьови*): Иштта ма ала. Нийсачу новкъа ца уьйзу ахъ. ХІун берзан гІулг даьлла-техъа вайшинна юккъехула? Хьо-м Іедало хІоттийна коьрта къеда вай. ТІехула тІе, ахъ а иштта аьлча, нехан хІун бехк бу, Іад санна бу-лабелла Іаш болчу? Ир-бир аьлла, царна юкбахъ ма делахъ хІара тайпа къамел. Ахъ со цецваьккхина. Вареваре, Дала ларвойла хьо! Инналиллахъ, хьо боккха болх! Иштта а истангах топ йина Іаш бу хьуна нах. Хьалха санна, дагах дог тоьхна, агІонах агІо а тоьхна, цхъа барт болуш хІунда вац вайшиь? Вовшийн багара сискалш а йохуш, хаза хан текхна ма вара вайшиь. Хьо-м кийчча хилла, зІок санна, дуьхьалверза. Ма Іовжий ахъ сан дог! Шемал сан воккха хъаша ву. Цуьнан добзал шина шарахъ Іийна сан хІусамехъ, Пуш-коьртахъ. Ташу-Хъаь-жа, набаш: Шоип, Іийса, Іалха, масане кхиберш кхаьчна меттигаш ю хІорш. ХІинца, имамаман когашка цІе яла йоьлча, и дІатаса веза ас? Ца веза. Ямарт хила бакъо яц шотойн Батакъан. ГІуллакх Делан карахъ ду. Тахана дерг кхана дац. Дала мукъалахъ, Дала ша цхъана хорша дерзийна, юхакогахІотта мегий иза-м. Хъажал кху кехате. (Кехат дІакховдадо). Ша дуучу ялтин а, дІадуьйчу хІуманан а гІо дийр ду боху имамо. Цундела, лар йохий ма хьийзахъа...Хьо-м вайн лаьм-нашкахъ шарІ чІагІдан дезаш волу стаг вай.

С у р а й п: Батакъ, со дика кхета. Со воехна вац. Кога-ирахІоьттичахъана цхъаьна ву вайша. Со кхетамах ца ваьлла. ТІехула муьха велахъ а, дагца хъан накъост ву хьуна со! (*Кехат а доьший, ша-шега: шен когаш хъалабина Іаш волчу имамо нахана гІо дийр ду бохург бакъ дац. Балди тІе дума хъекха Іемина имама.*)

Б а т а к ъ: Дагаыйтал ДаьргІа. Воронцовн эскаршна кІелонаш еш, царех даммар-дарц деш, вайшимма йитгина йорт. Дагалацал, Слепцов вай сацийна, Іалхина гІо деш. Ма зама яр-кх иза (шен голаш тІе куьй гаш а тухий.) Везан Дела, хьуна бу-кх хастам! Ца яхна хьуна вайн жималла эрна. ДаьргІара, Делан Іад хІоттийна, эккха ма дира вай и йовсар. Нохчмахка дина тІелатар мерах даьккхира оьрсашна. Иштта Шелан агІо ларьарехъ а гІара ма бевлира шотой. ДагавогІий хьуна шелахойн ТІелхаг?

С у р а й п: Хетта а хьоттий ахь?!

Б а т а к ь: Оьрсийн эскаран боккхачу ницкъе дийнахь-буса а са ца долуьйтуш, ас мел доккха гю дира цунна. Хетте а, со санна волчу кланте шен йо! ца йоуьйтуш, Шемал шен захало хила лиира цунна. Оьрсаша Ахульгохь амалтана вигначу цуьнан кланте, Джамалдине, яхийтира. Иза а вара хьуна, гуьржийн эластунех хийцина, цавалийна.

С у р а й п: Сара ярий цу йоблан цле? Дагайогу суна.

Б а т а к ь: Яра-те. Со ваьал везаш ма яра иза. Дуьйцуш товш дацахь а хийла соьга хи тле кхайкхина яра иза. Ткъа хинца хлун хили. Имаман клант цамгарх вели, йо!, жьбра йисина, тишгелла лелаш ю.

С у р а й п: Дуй-деца хьуна, хьо санна нуц хиллехь хлун оьшура цунна! Имаман клант велахь а, оьрсаша кхиййна вара.

Б а т а к ь: Со хлун ала глерта аьлча, хлетяхь вай цхьаь дара. И дара хьуна дош! Ткъа хинца херо хаало. Ас терго йина.

С у р а й п: Хьо-м, гарехь, эхха тергалдо иччархо санна, суна тле турмал ерзийна, со тергалвеш лаш хилла. Вай цадезацара дохучу ловсакх хабаршка ла ма дегла.

Б а т а к ь: Хьуна хала ма хета. Вайна длабьдуш тлом бу. Суна хлора стагах хлун доллу хаа деза. Маршо новкъахь луьллуш яц. Иза цийца йоккху. Назвай ваьлла вехаш цхьа а вац хинца. Хуьлу-хуьлуш хилла хелиг.

С у р а й п (*коьртара куй схьа а боккхий, хьаж тлехула хьала куьг а хьокхий*):

Э-хай, глабакхан тлам лаца цу хабаро! Ас-м хьобга сайна маршо ца еза ца бохурий! Ма мотгалахь, со оьрсашкахьа узусх ву. Суна, хьуна санна, дукхабеза хьуна уьш. Хьан санна, сан а бу хьуна уьш мостагий. Кхетий хьо? Сан хьох лачкьийна хлуммаь дац. Со, машар хилийта, гечо лобхуш ву. Вайн Мехк-Кхиэл ю некь лобхуш. Кху чохь вайшиь бен цхьа а вац, цундела хьобга-хьайгга боху ас: имам хьан хьаша, доттаг! велахь а, иза коьртехь мел ву и машар хир бац.

Б а т а к ь: Машар хилийта, оьрсий кьарбан беза. Ахь имам дукха бехкевеш, реза вац со. Иза-м имам вай! Цуьнан ала, дан, хаа, дерзо дезарш корта буьззина дукха дай. Цхьабакьду, нохчех тлаьхарчу хенахь башха тешаш-м вац иза. Дош аьлча а ца могуьйту. Шеко ю.

С у р а й п (*аз айина*): Гой хьуна. Хинца вовшах кхеташ лаьтта вайшиь! И ала ма глерта со а. Ша нохчаша вина имам хилар а, Ахульго а сиха йицгелла цунна. Хьанеха-минеха аьллера бохуш, хьапур-чупар кегош, вайнах дла а бохуш, гобаьккхина шен суьйлий длахиттош ву. Хьо кхузахь наиб воллушехь, цийнах хьийса суьйлий боглу. Дош дуй, нийса дуй иза?

Б а т а к ь: Ткъа бехк буй цуьнан? Цуьнан гуллакх тишлуш дуй хууш, блаьрга тле блаьрг а бьоглуш, дуьхьалбуьйлу цхьаболу вайн гаурш. Соьца церан маслалат хир дац. Уьш – злуганан бен, хьан, сан тайпана белахь а. Шемална клел ког туьйсуш, бартбан глерта оьрсашца. И ца хилийта ма глерта Шемал, массо нохчийн наиб, тхамда а гулвина, кхеташо ян. Вай ницкъ ма-кхоччу сийдеш, тлеэца веза вайн имам. Дала лалашвойла иза. Ас вайн темалошца камел дийр ду, ткъа ахь вайн клоштахь бу боху леламнах вовшахтоха беза.

С у р а й п (*ша-шега*): Хлора шолгланиг вейтина имама. Хлора шолгланиг дуьненна тле ца валийтина. Хлара бала беана. Стенна оьцуш ву, сел вазвина, тле? (*Батакье*) Хлета а, вета а иза-м ца дича ца долуш гуллакх ду. Иза-м вай цу стиглан лаьрчашка воккхур ву, айина.

Б а т а к ь: Варе, хьожуш хилахь! Имам ца лерича а, вай долчу гулбала без-

аш дехъа-сехъара уггаре а бу боху кІентий бу хъуна, ша-ша эвляяъ вац аьлча, лата чугІергар болуш. Царна юкъехъ хир ву хъуна бенейн БайсагІар, шелахойн Телхаг, гиххойн Сайдулла, мичкахойн СоІду, веданхойн Эдал, чІаьнтийн Хъамзаг, иштта кхин а. Доцца аьлча, ву аьлла мел хета къонах.

С у р а й п: Уьш Мусин гІожмел дукха хилахъ а, тІеобцур бу-кх вай. Шотой даима хилла хъаша комаьрша тІеобцуш. Цхъабакъду, закатна хІума яккха еза йолчаьргара. Амма йолуш берш тахана дукха-м бац. ХъаьжкІан кана баккха а хала ду.

Б а т а к ъ: Цунна са ма гатде ахъ. Цу гІуллакхна арабаьхна нах бу.

С у р а й п (*велалой*): Делахъ-хІета, нана денцІера йогІу, схъагулло эр ду-кх вай. Іе, хІета. Кхин хІума дацахъ, со дІа араволу. (*Араволу*).

Б а т а к ъ (*хъалагІоттий, чухула волалой, нахехъа а воьрзий*): Йокъа хІобгтинчу махкана догІа санна, тахана вайна оьшург цхъабарт бу шуна!

Кирхъа.

ШолгІа сурт

Суьйре. Урам некъ. Бикатун керт. Аьтту агІор цІенейн пен бу. Аьрру агІор, хасбеш дІакъастош аннийн керт ю, дуьххьал серийн ринжа а долуш. ЦІийнан маьПера гучуйолу Іайшат. ТІехъ божарийн барзакъ, коьртахъ куй, юкъах йихкина йоккха шаьлта. Цунна тІаьххье гучуйолу Бикату.

Б и к а т у: Ахъ хІун до, ва йоІ?

І а й ш а т: Сайн говрана тІаьхъа йоьду-кх, суьйре ма ю вайна.

Б и к а т у (*резайоцуш*): И хІун духар ду хъуна тІехъ дерг? Ас мосазза аьлла хьобга?

І а й ш а т: ОхІ-вай, нана, ахъ соьга хІун де боху-теша? (*дегабааме*)

Са легашка кхачийна-кх ахъ сан. Сайна тІехъ товш делахъ а, дацахъ а, ас лелор ду-кх хІара духар. Ма хьийзаехъа со. ХІун вон дина хъуна кху духаро?

Б и к а т у: Цу Делан Вазлора лелор дац-кха! (ЙоІана тІе а йоьрзий.) Хьо ма яха еха! Оьзда, батта чохъ хила ма еза йоІ. Суна-м нахах эхъ хетий, хьо иштта лелаш. Ванах, хьо Іовдал ю? Іовдалчунна маІаш йовлуш хилча, хъуна уьш тоххарехъ евлла хир яра. Дош-м, КъорІанора, дацара уппада яллалц хъуна бишка ца оьзча! Хъайн кхо ваша дийна хилча, айхъа целелор дерг хІунда леладо ахъ? Къа ца хета хъуна сох? Хьо-м тІаьхъ-тІаьхъа телхаш лаьтта. Хьо маре ца ло бохуш, яла а, йола а ца юьтуш, хьийза ма йо со Іедало, имаман цхъа луьра овра ду бохуш. Хьо Дала ма нисъарг, цаьрга хьуо ор чу кхоссийта йоллу хьо? ХІай, дуй гІуо хьох! Иммансиз!

І а й ш а т (*ца ешаш*): ХІичІийчІ! Кхаж балахъара шайн! Ма хабар дар-кха иза! Со хІунда кхуссуш ю ор чу? ТІам тІехъ вийна сан кхо ваша ца тоьа царна?.. Сан вежарий, Дала гІазот къобалдойла шун! Шун хІуманаш ю ас тІеюьйхинарш, сайн са шуьца долу дела. Кхара гІора, ницкъ ло суна. Баьллангах таьлланг санна, сан дегІах аьхна хьерча хІорш. Ва нанас йинарг яла шун, ваша волчух хьобгуш лела йити-кх аша со, ма хеназа дити-кх аша хІара маьлхан дуьне. Шун чІир эццалц, хІара духар суна тІехъ хир ду, я со маре а гІур яц. Цу везачу вайн Далла тоьшалца дуй буу ас. Нана, ахъ бехк ма билла, хІара суна тІера барзакъ хьобга лалуш дацахъ, Дала гІоли йойла хъуна.

Б и к а т у: Вай, хастам хила хъуна, ахъ дийриг хІун Іовдал къамел ду?! ЦІоз санна дукха болу гІазкхий хьобга муха бало хІаллак?

І а й ш а т: Со тІаме гІур ю. Гур ду хъуна, со цхъана дийнахъ, тІап-аьлла

йовш, гIамарла боъжна хин тIадам санна. ХIетталц ас гIо дийр ду хьуна дуйш, хьокхуш, оруш.

Б и к а т у (*йоIе кIаьрззина хьаьжна*): Ахь хIун дуйцу?! ДIаяла дIа, и хьайн Iовдал бегаш а ца беш. Ца го хьуна хIаллакхилла хьайн кхо ваша. Iехийна, дIавигна. ХIинца мила ву, вайшиь йоцург, уьш дагабогIуш? Нана яла церан. Шелахь и кхоь вийна аьлла, шийла кхаь кхаьчча ца иккхина сан дог стенах дина хилла-техьа? Мел эсала кхо ваша вара хьан, ма дукха езара царна хьо!

I а й ш а т (*нене хьобжуш*): Ас доькхур ду хьуна иза-м, ас бекхам оьцур бу. Сан тешамечу герзо лоцур бу мостагIий.

Б и к а т у (*йоIана тIечевхаш*): Хьий, дIаэца Дала хьо, гIам! И тайпа хабар хьобгахь бен хезна дац суна. Хьуна моьттучу кепара эцалур бац бекхам. Ахь иттех гIазкхий вийча а, дац кхин толур хIума. Бекхам Дала ша оьцур бу. Цунна дика го бехкеверг а. Цунна го юьхьиг а, йист а ца гучу кху тIамо хIаллакдеш долу вайн кьам. ДIахьажал, вайн эвлахь наггахь жима стаг ца висна. Машар безнарг паргIат ваьхна, йоI, ткьа дов дезнарг – хIаллакхилла. Сатоха. Вежарий-м нехан а байиний, хьуна цхьанна тIекхачна Iаш бац хIара бала. Леш бу хIинца а, дужу гIа санна. Шорта ду кешнийн баьрзнаш.

I а й ш а т (*корта а ойуш*): Ас чIагIо йина, ас дуй биьна, нана. Ас дуй биьна дуьнен чу са кхуллуш гIоттучу малхах, дIо лекхачу Башломах, хенал хьалха лаьтта эгначу сайн вежарех. Сан йиш яц, хьан кучан юх а лаьцна, Iен.

Б и к а т у: ХIаь, йоI, ма лее эрна бага. Хир доцург ду хьуна ахь дуйцург. Ас юха а боху хьобга, хьо-м, Дала дIаэцарг, йоI яй, хьан меттиг суна юххехь я хьайн цIийнадена уллехь ю. Хьуна Сурайпе а аьлла, жайна даккхийта деза. Хьо тилла стаг ю. ХIара дуьне, кхин тIе а, суна Iарждеш, кьахьдеш ю-кх хьо денна.

I а й ш а т: Нана, ма алахьа иштта. Суна хьо дукха ма еза. Шек ма яла хьо, сайга ца лалун болу мохь бац хьуна ас сайна тIейзориг. Ахь бохург а деш, кху цахь ца Iело-кх со.

Б и к а т у: Елин хьо дийцина? ХIай, ма сатта хьо хьала!

I а й ш а т (*йиш локху*):

Маржа яI, сан миска, нана,
Хьо сох хIунда ца кхета?
Со – хьан йоI – ю кийча тIамна,
МостагIчун кан тийсийта.
ТIаме гIур ю, бекхам эца,
Суна тIаьхьа ма елха.
Сарахь, корах хьобжуш ара,
Везчу Деле со еха!...

Б и к а т у: Хьайн и йир эций, кьайладада лачкьаза дисина шайтIа. Корта хьере бина ахь сан. Хьо тIаме йиггал кIелвисина ца хета суна Шотойн Батакь, хезий юхайогIу).

...бай тIехь байракх ва етташ,
Бю ловзу Шемал.
БIона хьалха ва вуьйлуш
Дин ловзу Шемал...
Ой...дай...я-да-да, дай-да...да-дай...

(*ХумIар хьалха а волуш гучубовлу муртазекьаш. Бикату а, Iайшат а цаьр-га хьожу*).

Х у м п I а р (*ринжа а доьллуш*): Де дика хуьлда хьан, Бикату.

Б и к а т у: Далла вобзийла.

Х I у м п I а р: (леррина Iайшат бIаьргаш Делора, ян а ма ю! Делан КъорIанора, кхуьнан шерачу, хазачу юьхь-чкъуьйригах бен хIара евзар ма яцара суна. ХIара куьйса стаг мичара ваьлла-те бохуш, хьобжура со кхуьнга.

I а й ш а т: БIаьрг сирла хи а ю!

Б и к а т у: ХумпIар, шу лаа дуй?

Х у м п I а р: Гой хьуна, Бикату. Шуйта вогIуш имам ву...

Б и к а т у: Дика ду-кх, тIаккха.

Х у м п I а р: Дика-м дара иза... цуьнца дуккха мехкадай а, мурдаш а, суьй-лийчуьра хьеший а хир бу. Ткъа имам, къамкъарг лаьцна вай буйнахь латтош волу, Батакъна а, вайна а реза вац. Реза вац, шен омра кхузахь дуьззина кхочуш ца до бохуш. Дала тIехIоттийнчу Iедало бохург дан ма деза ас, ахь, вай массара а. Цундела, ка ма-йоллу Iуьргаш дIадукъа аьлла, арадаьхна тхо наiba.

Б и к а т у: Ткъа кхин хIун дан деза вай? Цхьаь санна кхоь дIа ма веллера ас.

Х у м п I а р: Бикату, ахь суна бехк ма билла, цу гIуллакхна, кху керта ца ван ас хIуьа а дийр дара. Лаьттан буха гIойла со, и бакъ дацахь!

I а й ш а т: Татин гота а йитий, доцца алал, хIун оьшу шуна.

Б и к а т у: ЙоI, сацаел хьайн багин кIаркIар.

Х у м п I а р: Пхийтта шо кхаьчначу йоIана тIехь маре яхар ду. Зуда цаялориг я маре цагIуриг ор чу бухку, чохь даьккхинчу хIора денна тIера гIуда а тухуш. Бикату, хIара хьан йоI, Iайшат, царна юкъахь а ю. Тхо Батакъан омра кхочуш-дан даьккина, ткъа хIора цуьнан буьйр – Имамман дош а, гIуллакх ду. Имам схьакхачале, цхьа тап-марха ян гIерта вайн наиб. Шен дерг а, доцург а хьалха дилла ма деза цуьнан.

Б и к а т у (*оьглазе*): Шайн белхан кIайдаргаш къайлайохуш ду-кх шу?

Х у м п I а р: Бикату, ма хьежахьа соьга иштта. Деллахьа, ма хьежа. Сай-га де аьлларг кхочуш ца дича ма ца волу со. Со-м Iедалан стаг вай. Азаллера схьадогIуш ду хIара иштта: цхьамма омра до, ткъа вукхо – кхочушдо. ХIара бертахь я бертаза дIа а йигна, кхуьнга ша маре яха резайолчу стеган цIе ца яккхийтича ца довлу тхо, ткъа оцу стагана тIехь хIара дIайигар ду.

1 - м у р т а з е к ъ: (*воьллуш*). ЙоI, хьайн десара, сан цIе ма яккхалахь. Хьо санна коча тесна шиь ю хьуна вайн цахь.

2 - м у р т а з е к ъ: (*сакъераделла*). Со-м вац, хьо санна, вухур волуш. Глаз тIаьхьа хьаьдча, Бека а ца вобхна. Цхьабакъду, и сайн бухарниг кхуо, шаьлта йиттина, атарна-м кхоьру со.

3 - м у р т а з е к ъ: Дали КъорIанор, хIара яло ваьхьаш верг майра стаг хила-м веза. Дю стигал тIе харцийла суна, хIара сте я боьрша еле а, сан ков ягIу елахь.

(*Цабашарца буьйлу*).

I а й ш а т: Сацийтал! Чам боцуш ду шу. Шайна со ца карайо эр ду аша.

Х у м п I а р: Ой, муха эр ду, тхуна хьо гуш хилча?! Хьокхий кхиссахь а, хIара болх бан безаш ду-кх тхо.

Б и к а т у: Селхана-буса цхьа гIан гира сунна. Цо дог дегош яра со. Дала тоьхначунна наха а, ца кхоьруш, тухуш хилла-кх. Ва Везан Дела! ХIун гIуда ду Ахь сох хьарчийнарг? Кху кертахь цхьа боьрша хIума йисна елхьара, лелор дацара аша хIара. Хьо доккха хIума! Убар санна, кху кертахь суо йиса еза со?

I а й ш а т: Нана, шек ма яла хьо! Со цхьаь тоьар ю хьуна кхеран пес йохь-

ян. Кху кергара, лар йоьхна, гIур бу хьуна хIорш. Кхин шапаIат дац. ПирIуна лаьмнаш хьалха хIиттадарх, со кхаьрца дIагIур яц, я цкъачунна маре а гIур яц. Стиглара седа баккха санна, хала хир ду со кху кергара араяккха.

Х у м п I а р: Ватта-пхьид! Цо дуьйцург! Iовдал ца лелаш, тхобца дIайола, цигахь къастор ду вай.

I а й ш а т: Со ен а йийна, исс дакъа дарх, йогIур яц. Йигал! (оьгIазе) Мила ву шух майра? Делан КьорIанора дийр дац аша цхьа хIума!

Б и к а т у: *(куьйгаи лестои)*. IадIехьа, йоI... Везан Дела, хьо орцахваьллахь. ЙоI, хIара хьаьхна лелаш хилла-кх хьо!

Х у м п I а р: *(воьхна)*. ХIинца кхуьнца тIом муха бийр бу?

I-муртазекъ: Ас-м юьгур ю! Да хьакхица воллийла сан, юьгур яцахь *(шед карахь тIеволало)*.

2 - м у р т а з е к ъ: Уой, цо дуьйцург! ХIара-м имам яла гIерта.

Х у м п I а р: Тохий, тохий, дIабехка и лаьхьа

Б и к а т у: *(урам новкъа хьодий)* Вай-вай, нана бусалбанаш! Орца дала! Орца...

3 - м у р т а з е к ъ: Далин язучу хилла-кх иштта. Оха хIинца болх дIаяккхур ю кхуьнан.

Х у м п I а р: Шун хIун деш лаьтта?

(Iайшата, тIехьодий, ХумпIарна цIехьхана тIара тухий, и дIакарчаво. Муртазекъаша шен букъах шодмаш еттаишехь, I-чу муртазекъна белшах шаьлта Iутту. «Йо-АллахI», – олий, цо шен белшах катуху. Ткъа йоьIан коьртара куй охьабужу, кIюзарш охьаохкало. Оцу хенахь, орца хезий, гучуволу Батакъ, шеца муртазекъийн бIенча Сийна-БIаьрг а волуш).

Б а т а к ъ: Сацийта! Шу хьерадевлла? Я эгIийна? ЙоI, шаьлта батта чу йиллал! ХIара хIун ду? Сийна-БIаьрг, хьан муртазекъаш бац суна гушберш?

Х у м п I а р: *(хьалагIатта гIерташ)*. Батакъ, со ву хьуна кхаьрца. Лерган дуьхьиг ухьур доцуш ю хIара.

Б а т а к ъ: Чов-м ца йина хьуна?

Х у м п I а р: ПIара кхетгачу метте куьгметтаваза ву-кх.

Б а т а к ъ: *(гIадвахана воьлуш)*. Iайшат, шеко йоцуш, майра стаг ю. Ас цхьаболчу кIентех лур яцара хьо. КIант велахьара, суна уллехь хир яра хьо.

I а й ш а т: *(шаьлта батта чу юьллуш)*. Баркалла, наиб, лергана там хуьлу дош аларна. Хьо сайх тешар ца даьа хьожур ю со.

3 - м у р т а з е к ъ: Ia дешначу КьурIанера, яхь йолчу кIантал оьшуш ма яц из, ша тоьлаш яце.

С и й н а - Б I а ъ р г: Да ветIана хуьлда и ор ! И ор бахьанехь ма вийра шен шичоша ШоIайп-молла.

Б а т а к ъ: *(Iайшате хьожий)*. Ас сайн омра юхаоьцу. Ор чохь ялло йоI яц хIара. Кхуьнан вежарий а бара майра тIемалой. И турпала кIентий бицлур бац шотошна. Къаьсттана кхераме а, жопалла а долу тIедиллар кхочушдира цара, шайн дахар ца кхоош. И кхо кIант бахьана долуш, хьуьнхахула арабала ларийра имаман бIо.

I а й ш а т: *(безамца елалой)*. Наиб, хIинца кхочуш хьоьх бIаьргбуьзи сан. Баркалла. Со карор ю хьуна.

Б и к а т у: *(иш куьг хьала а лоций)*. Делан орца кхочур дуй хаьара суна. Батакъ, хьайн ши кIант ваийтахьа со йолчу. Ас шортта вайн бешара стом лур бара царна. Ахта-м кест-кеста со йолчу кхочуш ву хьуна.

Кхоалга сурт

МаьрКаж-хан. Сурайпан юккъера ца. Богу къьуда. ДуххьалдIа гуш неI , цхьа кор а. Кора кIел нар, тIетесна куз а болуш. Цу тIехь Iаш ву Сурайп, карахь суьлхьа-наш а долуш. НеIарехьа, сонехь, лаьтта жима стол, ши гIант. Чохьхайолу Залуба.

З а л у б а: Хьо тховса буьйса мичахь яккха дагахь ву?

С у р а й п: Ас хьобга моссазза аьлла. ШариIатехь ма доггIу Иийр ву. Цхьа буьйса хьобца, важа – вукхуьнца. Ца ваьлла бен йохор яц ас рагI. ХIор зудчун кийрахь лечкъина Iаш шайтIа дуй хаь суна, эмгаралла карзахйохуш.

З а л у б а: Сан кийрахь-м дац цхьа а тайпа шайтIа

С у р а й п: Вай даха ду-кх, хьо юкъяраяккха йиш йоцуш, олуш ма-хиллара, гоьжи чохь саллар санна Iаш-м. Вуьшта, цхьаь-м эр ду ас хьобга – хьуна тIе зуда ялор ца ваьлла нисделла сан. Нисделла, кхин дан амал доцуш.

З а л у б а: И бохург хIун ду? Бераш доцуш вара хьо, я лазаро лаьцна яра со? Иштта олура аша-м.

С у р а й п: ЛадогIал ахь. Хьуна и ала бен ца хаьа. Со-м Iедалан стаг вай. Сайна иза бIаьрга ван ца веззашшехь, со цкъачунна имаман омра кхочуш ца дича ца волу, иза мел Iовдал делахь а. Хаалахь, тIамехь дуккха а божарий хIаллакьхилла вайн, Шемалан омрица зударий, жоьра ца бисийта, цхьана стагана цхьаь, шиь, кхоь, доцца аьлча, шен тароне хьаьжжина масех зуда ялор тIедиллина. Къедас шен цIенна тIера дIадолийча, и низам дика дIагIур дара аьлла, дайтина соьга и.

З а л у б а: (ца ешаш) Ой, хьобга жима йоI ялае бохура цара?

С у р а й п: Ас хIунда ялайо жеро, сайга къонаниг йогIуш хилча? Цу тIе, жерой дукха хууш хуьлу.

Забура: Ткъа вайн жоьра бисинчу зударшна хIун дийр ду аша?

С у р а й п: Да ваIа цуьнан делаI! Со воцург, кхин боьрша стаг воцуш ю-те хIара Нана-Нохчийчохь?

З а л у б а: Ткъа кхузахь муха висна хьо, сагатдеш хир ма ю хьан заббари?

С у р а й п: Цхьа нах бу тховса кхуза бахка безаш. Ахь вайн чохь долу жижиг, къаркъараш аьлла, яй чу дахийта деза. Чомехь пхьор кечдан деза. Кхин цхьаь ду хьуна: варе-варе, кху чохь хезначух ахь арахь дош хазадахь, мегар дац хьуна. Варе, хьайн бага хьайгахь кхобуш, IадIелахь. Цергаш – меттан догIа.

З а л у б а: Багахь дина хIоаш ма хилахьара цунах.

С у р а й п: Хир дац, Дала мукъалахь...Хьажал, сени чохь цхьа татанаш ду хьуна. (НеI йобллий, чохьаволу чIаьнтигIн Дугий, Сайда-Хьаьжий)

Д у г а : ХIей, цIахь дуй шу?

С у р а й п: (казахеташ) Ду, къорIанора, тхо-м цIахь. (ХьалагIотту).

Д у г а : (тIе а волалуш) Ассалам Iалайкум! Дика мел деррш хIокху чу.

С у р а й п: Ва Iалайкум салам! Далла дезийла шу!

З а л у б а: Хьеший, шу марша а догIийла!

Д у г а : Маршалла хуьлда шуна а!

Залуб: Шу паргIат хила (арайолу).

Д у г а : Сурайп, соьца хьаша ву хьуна. Сайда-Хьаьжа ю хьуна кхуьнан цIе. ХIара Соьлжа-ГIалахь а, Чехкар-ГIопехь а дика вевзаш къонах ву. Цхьа кIира хьалха Евдокимовца къамел хилла кхуьнан.

С у р а й п: (каза а хеташ). И чIогIа дика ду. Хьо ваха, иза дош ма ду хьуна! Схьанехьа валий, охьахаа.

Д у г а : Муха ду шун гУллакхаш? Батакъ хІун деш ву.?

С у р а й п: Дера ву, Шуьйта имам вогу бохуш, са бага а кхаьчна, хьийзаш.

С а й д а - Х ь а ь ж а: Иштта, сацар-хІоттар доцуш, са чу диллина, муьтІахь ву иза цунна.

С у р а й п: Кхоьру, Сайда-Хъажа, кхоьру молланах шайтІа санна. Соьга а тІаьххьарчу хенахь бІаьрг гоме хъежабо. Дала хъеха дацарий! Ткъа хІун деш ву Евдокимов? Цунна хІун лаба?

С а й д а - Х ь а ь ж а: И гУллакх дохьуш веьна-кх тхойшиь. Веана вай цхьа барт болуш хила лууш. Цхьана чІегІардиге бІаьсте яхьац.

С у р а й п: Бакъахьа веана.

С а й д а - Х ь а ь ж а: Ас эр ду, Сурайп, паччахьца беш болу тІом дукха бахбелла. Коьртаниг, махкахь хІоьттинчу хьолаца вайн кхин дІа и тІом бан йиш цахилар а, халкъ кхачалуш хилар а ду. Цхьадика, хІинца вайн Мехка-кхел ю оцу гУллакхна орцахьаьлла. Дукха хан йоццуш, нохчийн набашка бен ца кхойкхуш, кхеташо йина цо. Цо сацам бина машар бан а, Нохчийчоь, веччалг санна, тІелеттачу Шемалах дІакъасто а. Имамна и гУллакх чІогІа новкъадаьлла. ТІелхаг цига вахана аьлла, цуьнан меттана деГІастанхойн наиб Абкар-Дибар вахийтина имама. Шун цхьа Батакъ воцург, массо а наиб вара цигахь. Ша гира ваккха гІертий хууш, шен доцчу денца, вогуш ву Шемал Шуьйта. Гирмахь тІом болийна Хонкара оьрсийн паччахьца машар а бина Іаш хилча, вай Шемална шен метта мІара богІа беза. Дала вазвина вайитина ма вац иза вайна. ХІун хета шуна?

С у р а й п: Шен Делан ницкъ бар-кха и хьуна хетарг а, тхуна луург а хиллийта. Ас аьлларг дийр долуш бу дукхахболу шотой. Иштта а денна оьрсашна тІеуьдуш бу уьш. Батакъ царна дан хІума доцуш, кІелвисна.

Д у г а : Сан нах а, сан чІаьнтой а, ас аьлларг дийр долуш бу. ГІовтта гІерташ, карзахе хьийза. Иза бакъдерг ду, Сурайп, аьшпаш а боцуш.

С а й д а - Х ь а ь ж а: Никалай Евдокимов Шуьйтахь шен чІагІо ян дагахь ву. Цо шуьга, тешаме нах а гулбай, шегара хаам хиллалц, собарде боху, амма – кийчча вовшахтоьхна тоба а йолуш. Наибна резабоцурш, цуьнца хьагІ ерш хила беза коьртехь. Евдокимов тохарлерачу инарлех тера вац шуна. Суна цуьнгахь товриг: иза майра хилар, шечух вухацавалар ду. Цу тІе, шен дешан да ву иза. ТІеман гІирс а, тІедуху, когадуху хІума а схьахьоцур ду ша, боху, вайна. Цхьа хІума боху цо вайга: шайна тІера, нахана бале даьлла долу Шемалан Іедал, кхоссий дІадахийта. Шайн мохк а, шайн латта а каралаций, Россин пачхьалкхана кара а гІой, машаре Іе, боху, шайн доьзалш а кхиош.

Д у г а : Деллахьа, ма нийса а, ма-дарра а къамел ду-кха цо деж дерг! Шемал вац нах бохайтург болж, нахана гІодерг долж.

С а й д а - Х ь а ь ж а: Кхин цхьаь ду шуна: цо-м ша дукхахболу набаш буьтур бу, боху, шайн даржехь, уьш шена муьтІахь хилахь. Ткъа вайн массо а наиб шайн хьаькамалла дожарна кхоьруш ма ву. Цу тІе, ша ма-ярра Іадыюьтур ю, боху, нохчийн къепе, Шемала динчунна тІе куьг ца кховдош. ШарІ юкьара дІадоккхур дац ша, боху, долуш дерг Іалашдан ша чІогІа лаам болуш ву, боху. Доцца аьлча, хІаллакхуьлуш верг веккъа цхьа имам ву. Инарлин политика, вайн дегнашка хьаьжжина, болх беш хир ю шуна. Цундела, вайн набих дукхахберш имамана дуьхьал гІаттам бан ойла йолуш бу. Йийсаре вахана Нойбоьрара Эска а, Борганехь меттиг елла, ваха хайина инарлас. Доцца аьлча, кІентий, имамана беш болу го гатлуш бу. Кестта иза вохийна, цуьнга палс бегабойтур бу.

С у р а й п: Цхъа къайлах «нун» долуш меттиг-м яц-те оцу гIуллакхан? ХIара диканца дIадерзахъ, дика дара. Юъхъанца налха а хъабкхна, вай маIашна юкъалаца гIерташ вуй-те инарла?

С а й д а - Х ь а ь ж а: Сурайп, мух-мухха а стаг вац хъуна иза. НовргIалахъ вина а, кхиъна а ву. Вайн гIиллакхаш, Iадаташ дика девзаш ву. Иранехъ, ДегIастахъ, вайн ВаларгтIехъ, кхечу меттигашкахъ тIом бина, догмайра тIемало ву. Хъуна хаа лаахъ, ледара хилар бахъанехъ Шемала наибиин даржах мукъабитинарш даржехъ лакхабаха дагахъ вац иза. Вовшийн, пхи пIелг санна, дика бевзаш хиларна, вовшийн Iехо йолу ойла ца кхоллайолуьйту «кхо бIаьрг» болчо. Цу тIехъ хIилла дац, Сурайп. Доцца алча, вайца тIом беш вац иза, вай эшо гIерташ а вац. Цуънан Iалашо – вайн лаьмнашкара и имам эксхор ю. Тахана хъуна а, суна а, вайна массарна а луург ду-кх иза. Дала вайга машарехъ Iе боху. Машар шех цатешачаьрца а лелабе, боху цо. Буц, орамаш, диттийн гIаш дууш бу тахана вайн нах. Къа дац церан? Катоьхнна эксхо веза имам. Цо вайна бина цхъа а дика болх бац. Вайн махкахъ сел хала, сел ирча хьал хIоттар хIун бахъана ду аьлча, цхъана хенахъ вай, вазвина, и имам тIезцар ду.

С у р а й п: Со хаьал хилчахъана дуьйна, сецна бац хIара тIом. КIорда а вина, хъех чекхваьлла и имам, цуьнца цхъаьна хIара тIом безарш а. Батакъна тIаьхъа хIоьттина, айса лелийначунна дохковаьлла со. Далла дезаш долу сийлахъ гIуллакх ду, бусалба тоьлла доьрзур ду бохуш, леллера со. Корта боцуш хуьлу-кх жималла.

Д у г а : Сурайп, бакъ баьх Iа хIонза! КъорIанер, хера хъана сона хьо тхоща хир вуй.

С а й д а - Х ь а ь ж а: Хьалхалера ницкъ бац шуна имаман. Хир хаьдда виран. ХIара вай долийна гIуллакх вайга чекхдаккхалахъ, цуьнан букъ а кагбеш, вайна боккха кхаь хуьлуш, дуьненна дийца хIума а долуш болх хуьлура кхунах. Дика гIуллакх цкъа а леш ма дац.

Д у г а : Дала мукъалахъ, иштта хир ма ду хъона аз.

Сурайп. Дала мукъалахъ, вайн ницкъ кхочург дийр ду-кх вай. Соьца тоба дина, ас аьлларг дийр долуш нах бу шуна сан. Иштта дIаала инарле. Веза хинволчу Дала аьтто бойла.

С а й д а - Х ь а ь ж а: *(шен мекхех пIелг а хъабкхна)*. Сурайп, со хъуна чIогIа реза ву. Дугас соьга ма вийццара хилла хьо. Хьо дохковер вац хъуна. Маш-я-аллахI, вайн гIуллакхаш вон хир дац шуна. Вайх хIораннах воккха хъабкам хир ву. ХIара мохк вайн карахъ хир бу. Хир ю таро, хир ду хьал. (Хъала а гIоттуш) Кхин хIун оьшу вайна...Сурайп, марша Iойла, кхин Iен таро яц. Сатасале Чишка кхача везаш ву тхойшиь.

С у р а й п: Вай даха, ца воьду хIума яза-м. Зуда, хезий хъуна...

ДоьалгIа сурт

1856 шо. Аьхкенан хаза де. Гобабккхина лаьмнаш. Ламанан юрт-Шуьйта. Юьртара майда. Гулам. СагIадаккха дIаоьхкина яйнаш. Аннех йина лакхе. Олучу назманашца, дуьллучу салаватца, гIазотан байракхаш ирх а яхийтина, тIеоьцуш ву юьрто, гонахарчу ярташкара наха а имам Шемал. Четаран тIам хьалатесна, арахьоьжуш ву иза.. Гулам дIабоьллуж вистхуьлуш ву Батакъ.

Б а т а к ь: *(лакхенна тIе а волий)*. ЛадогIалаш, сан хьоме вежарий, махкахой, яхъ йолу кIентий! Тахана деза де ду вайн. Вайн Шуьйта веана имам

Шемал. Дала декъалвойла иза, Дала вайна вазвина вайитина волу. Дала а, Пай-хамара а тЕдиллина ду имаман сийдар а, цо бохург дар а,

А ь з н а ш: Вовь-овь-о, нийса ловь! Дера бакъ-м ловь!..

Б а т а к ъ: ХЕй, ладогІал массара! ХЕй! Шун тахана таро ю цагиначунна имам ган а, цуьнан къамеле ладогІа а, цуьнца тобадан а. Имамах бІаьрг кхет-тарг декъал хир ву шух, шун тоба а къобал хир ду. Тахана мостагІ ву вайн ков-берте схъавеана лаьтташ. Вайн лаьмнаш хъаша гІерташ ю салтийн эткаш. Царна вай цхъа гІийла хІуманаш ю моттийта йиш яц. ВаллахІи, биллахІи, вайн нохчийн кІентий цкъа а ледара ма ца хилла я тахана хир бу аьлла а ца хета суна. ХІара Никлай Евдокимов боху экха эккхор вайна хІун ду, вай-м, Дала гІо дина, Воронцовна а туйхира, тоха ма езара. Тахана гІазотан тІамна тоба а дина, имаман эскаран бІаьхо хилла дІахІотта веза ша къонах верг. ГІазкхашна бохка-белла мунепакъаш хила ца беза вайн лаьмнашкахъ.

А ь з н а ш: Тухур ю...Лиэташ, делла дІадевр ду вай...Борз яІ!...Эккхор ву цхъа мІаьрг тоьхна...

Б а т а к ъ: ЛадогІал! Собар! И бала болуш кхуза гулбелла бара махкахъ дика бевзаш болу набаш а, тхъамданаш а. Тхан кхеташо хилла, цхъа барт а хилла. Зама чолхе хиларна, имамо сихха дІасабахийти уьш. Цунах лаьцна вистхила лууш ву вайн имам Шемал, Дала къайле цІанъяриг. Дала тІаьхъе беркате йой-ла! Дала къинхетам бойла вайх!

(Лакхенна тІера охъавуссу.)

И м а м Ш е м а л: *(лакхенна тІе волу. Ковртахъ чалба, тІеовьллина оба, тІехъ седарчий а лепаш).* БисмиллахІиррохъманиррахъийма! Ассалам Іалайкум, сан бусалба вежарий, йижарий, догмайра кІентий! Делан элчано, Делан салам хуьлда цунна, къийсина гІазотан тІом бу вай Делан мостагІашца, гаурш-ца дІахъошберг. Дала гІазот къобалдойла, массо а заманахъ мостагІех леташ, тІом беш, Далла дуйхъалбахначийн. Иштта нах вовшах-кхетгачохъ вай долчун нийса маьІна деш хилахъ, вайга диканиг далур ду. Со дохко ца ваьлла Атабайн меттана Батакъ наиб хІоттийна. Хийла тІемашкахъ къонахалла а, майралла а гайтина ву шун наиб, сан тешаме доттагІа а ву иза. Хийла тІелатарш дина цо гІазкхийн тІеман чІагІонашна, хийла гуо хадийна. Сан омрица дуккха а кхераме долу гІуллакхаш шена тІелаьцна ву иза. Цхъа хан йоккхуш сан доьзал а Гийна кхуьнан хІусамехъ. Кхузахъ дІавовьллина ву Хунзахера сан ваша, сан майра наиб Ахъверди Махъама, Батакъас хийла хъошалла дина волу. Тахана сайн доттагІ волчу вогІу аьлла, веана со. Цунна яла еана дато мидал а ю сан.

А ь з н а ш: *(тІараши детташ).* Дала сийдойла ...бакъ веана...тхо хъан бІаьхой ду...

И м а м Ш е м а л: ЛадогІалаш! Тахана кхузахъ хилла мосо а нохчийн наиб а, бІаьнча а. Батакъа ма-аллара, тхан цхъа барт хилла гІазотан тІом ца сацо, вешан бусалба нехан шарІан Іедал лардан! Бусалба да-нана долуш волу массо а стаг суна тІаьхъахІотта веза. Массо а наиб, цхъаь санна, кийча ву кхидІа а тІом бан, вуха ца волуш, вала. Шуна массарна а гина-кх духдуйлу шовда. И, седа санна, цІена а, хъаьна а хуьлу. Иштта цІена хила деза шун дегнаш, оьрсашца машар лобхучу гаурашка бех ца дойтуш. Уьш, Иблиса хъе дІаэцна, керстанел а оьшуш бу шуна.

А ь з н а ш: Во, имам, гІазкхий ЧІишка хъалакхавъчна...нах царна тІеуьдуш бу... ..нохчийн хІу кхачош лаьтта...

И м а м Ш е м а л: ГІазкхий миччахъа кхавъчнехъ а, тоьлла бац. Тола йиш а яц!

Мелхо а, вайн наибаша, етгаш, лаьхкина, эккхийна хьийзош бу. Тахана-кхана вай Чехкара схьайоккхур ю. Цхьабакъду, копар-керстанан ун кхетта мунепакъаш бу шуна юкьахь. Церан хІу даиа деза. Со реза вац шун къедина, тахана, чІогІа цомгаш ву аьлла, кхеташоне ца веара иза. Ас сайн омрица, сайн лаамца балхара мукъавитина иза. Ткъа ахь, Батакъ, цуьнца дерг къастаделахь. МостачІчун гІуллакхаш деш лелаш болу гаураш байарх, чІир ца хьаьрча шуна. И цІий ас сайна тІелеци. Оьрсашца машар хьахийна стаг сан мостагІ ву. Цу тІехула сайн нанна а гІожмаш йиттина ас. Батакъас аьлларг, Далла а, ас а аьлча санна, кхочушдар тІехь ду шуна. Ца дахь- догІмаш тІехь шодмийн лараш хир ю.

А б з н а ш: ОстопируллахІ! Остопируллахь!.. Хьо боккха болх...

И м а м Ш е м а л: Оьрсашца машар хьахийнарг ас воьйту. Иштта ас вейтина, Мехкан-кхелан тІамда ву ша аьлла, со волчу веана волу Исхьакъ цІе йолу цхьа къонах. Оцу «кхо бІаьрг» болчух ма кхера. ЦІийн мотт хила беза цІийна дубьхал бийца! Юха а боху ас-гауршца машар бан дага а ма дайита. И хилийта бохучийн дІаюкьа батош. Керстанах теша мегар дац. Церан дош дохор къилахь дац. Вайн лаьтга тІе яьхкина йовсарш ю уьш. Царах вай кхера ца оьшу. Ахульго ягийначул тІаьхьа соьца висинарг 7 стаг бен вацара. Шун гІоьнца иштта тІемаш беш схьавогу со. Ма мотталаш, ас шу дІатосур ду, шу а доцуш, лаьмнашка дІагІур ву. ХІан-хІа, кхузахь лийр ву со, шун лаьтга тІехь. Шу къар ца луш хІаллакїйна шун ярташ: Дади-юрт, Дечиг-ГІала, СаьИд-Юрт, Іалбул-юрт, Ахьмад-ГІала, Саранач-юрт, иштта кхин а. Шу озаделла меттиг яц. Шуна муьтІахь хила ас сайн кІенташца дуй буу... Делан вазалора, оьрсашца аша машар бахь, шайн динах а баьхна, массарах а «иванаш» дийр ма ду шух, ткъа шун зударех – «матушкаш», цара дІадоккхур ду шуьгара герз, урс лело а бакьо а ца луш...

І а й ш а т а н а з: Суна а лаьа тІом бан. Сан вежарий байина.

И м а м Ш е м а л: Зударий шайн божарийн дегнаш хьобстуш, цІахь Іен беза, бераш кхио деза... ЛадогІал аша! Оьрсашца шун машар хилахь, лоруш болу берриге а нах Сибрех хьовсор бу цара. Со теша нохчех. ВархІий-вархІий дайш-кара дубйна майра тІемалой бу нохчий.

Зудчун аз: Сан бераш меца ду. ТІера да вийна. Хьуна тхан махкахь долу хьал ца девза. Ас хІун де? КІордийна тІом... Боккха бала бу-кх кху тІамо беанарг...

Б и к а т у: (*тІекхетий, кучан кач а лоций*) Сатоха деза, хІей, сатоха деза, со а ю хьуна кхо кІант вийна Іаш.

А б з н а ш: Я катоха еза... Іа-а собар де!.. Къамел дайта имаме... ГІар ма е... Низам...

И м а м Ш е м а л: ...Сайн къамел дерзош, юха а ала лаьа: шуна санна суна а ца беза тІом, амма гаурашца машар бе боху хабар вай саца ца дахь, вай массо а хІаллакьхилар, Дела цхьаь хилар санна, бакъ ду шуна. Тоха топ-тур, хьокха, чхьонкар вайгахь йолуш ю. Вайн барт хила беза. Уггаре хьалха хІусамехь, тІаккха лулахь, юртахь, махкахь. Суна оьшу шун махкахь ондда барт хилар. Дала шун сагІа къобалдойла!

А б з н а ш: Амин, Амин... АллахІу Амин!

(*Имам охьавуссу*)

Б а т а к ъ: (Юха а лакха тІе хьала а волуш) ХІара таханлера де цкъа а дицлур дац вайна. ХІокху дийнах дозалла дийр ду вайн тІаьхьарчу тІаьхьенаша а. Тхох тешна, тхан сийдина кхуза веанчу хьуна, сийлахь имам, Дела реза хуьлда! Дала юьхькІомаца дукха а ваховойла хьо тхуна! Хьекъал, Іилма долу майра, хьуь-

наре волу имам! Имам, хьуна гуш ю тхан муьтГахьалла. Махкахой, кхочушбе вайн имаман лаам? Иза вайгара ахча-бохча, даьхни доьхуш вац, дуьххьалдIа оьрсашца машар цабар а, царна тIе цаидар ду цо доьхург. Долийнарг чекхдак-кха боху цо, ахновкъахь ца дуьтуш. Органан чIожах хьалабовлийта мегар дац гIазкхий. ЖовхIарх terra лардан деза вай изьхь, бехк, сий! Шун цIерах дош лой ас? ХIун де вай?

А ь з н а ш: Ахь аьлларг дийр ду... Тхо имамаца ду... Дала яздичух а, Делан кхелах а девр дац вай... Да яла вайн зама! ПIом, тIом, ма кIордийна-кх и тIом ... Тхан когахь мачаш яц... ТIехаа говр-алаша яц...

Имамана тIекхача гIерташ нехан яккхий гIовгIанаш.

Кирхьа

ШолгIа дакъа.

ПхьоьалгIа сурт.

1856шо. Гуьйренан тIаьххьара бутт. Ламанан базе. Оьрсийн эскаран туп гуччу берда йистехь тоьхна четар. Говрийн бергаша декадо лаьмнаш. Генахь хезаш ду яккхийчу тоьпаша дохуш долу татанаш. Даьндаргаша тIехула шок етта. Серий санна, детта догIа. Четарна хьалха юкьах дихкина герзаш долуш, тIе ча-гIарол. Батакъна дуьхьалвирзина дIахIоьттина хьал дуьйцуш ву Сийна-БIаьрг.

С и й н а б I а ь р г: Пхийтта чаккхарма меттигехь дIасабаьржина оьрсий. Ницкъаш тIе а гулбина, царна ондда тохардеш бу нохчий. Гонна юкьахь бу Евдо-кимовн дукхахболу салтий. Цхьана а тайпа зIе яц церан эскаршца. ХIетте а омра деш бу оьрсийн баьччанаш, буха ца бовдуш, лаьмнашкахь хьала гIуо бохуш. Хьалхаваьлла ву полковник Миценко. Мел байарх, кхачалац уьш, цхьацца гIулч йоккхуш, шайн цIа боьлхуш санна, хьалаоьхуш бу. Амма мацаллин бIагорехь царна техкаш ду латта. Вайна нийсса дуьхьал лаьтгаш ерг Тенгински полк ю.

Б а т а к ь: *(шен мекхех дайн куьг хьокхуш)* Уьш гена гIур бац. Гонна юкьахь бу уьш. Яьшканийн негIарш декар ду церан декъашна тIехь. Садовш гIо ду вайна кхочурдолуш. ХIара догIа-дерз сецна делара цкъа.

Х у м п I а р: Хьовсал, дIо богIурш *(нIелг хьажабо)*. Ма там бара уьш карабахка дагахь богIуш хила. *(кIайн байракх айина тIебогIуш береш бу, ткъа царна хьалха ву тIехь Iаьржа оба а йолуш стаг).*

(гучуволу муртазекъ.)

М у р т а з е к ь: Наиб, берийн тобанца хьо хьаштхилла веана цхьа къонах ву-кх.

Б а т а к ь: Мила ву иза?

М у р т а з е к ь: Ша Буота ву, боху цо, паччахьан Iедалан цIарах веана. Хьуна ша дика вевза а, боху цо.

Б а т а к ь: Девзара суна и-м. ТIеваийта ша цхьаь. Со дуьхьалвоьду цунна.

М у р т а з е к ь: ХIокху сахьта.

Б у о т а: *(тIе а вогIуш)* Ассалам Iалайкум, шотойн Батакъ! Дукха хан яра вайша вовшашна ганза!

Б а т а к ь: *(оьгIазе)* Хьо цагарх-м Iалора со. ХIун оьшу тхьогара? Хьо лаа вуй?

Б у о т а: Ас салам делира...

Б а т а к ь: Хьо ямартго ву. Дайн лаьмнаш доьхки ахь атта. Имаман караво-дахь, цо син пIилдиг схьаоьцур ю-кх хьан. Цо Iоьттина чекхийоккхур ю шаьлта.

Б у о т а: (*вухий а хуьлий*) Ой, шен да ватІа цуьнан делаІ, суна машар безча а, ямартхо хуьлу-кх сох! Це ма атта туьллу аша. Вайн халкъана а, суна а кІордийна, хьех-мерах чекхбаьлла хІара тІом. ХІинца-м, цхьа дика, хир хаьддера имаман. Вай хьалххе ІадІийнехъара, вайн ярташ, вайн хІусамаш, вайн хьаннаш ягоза хир яра, вайн хІу кхачош хир дацара, вирчІимаш буучу кхаьчна а хир дацара. Аша со, тесча, жІаьло ца вуучу вакхаь а, бакъдерг ду хьуна иза...

Б а т а к ъ: (*куьг ластош*). Саційтал къамел! Гуш ду суна, мостаІчо шен Іалашоне лаьцнарг кхочушдан, хьан кхетам-миска а накъост лаьцнийла. Доцца! ХІун оьшу тхоьгара? Хьо хІунда веана?

Б у о т а: Хьо ма майраваьлла.

Б а т а к ъ: Хийцавелла вац.

Б у о т а: Хьуна хаьий, хьайна ондда го а бина лаьтташ, Тенгински полк юй? Кхерамехь юйла хьан цІока? ТІаьхъара ган мега шуна хІара маьлхан кІайн дуьне. Шаьш ца тоьла болу тІом бита, Іовдалш.

Б а т а к ъ: Цу полках коржамаш яха де ду тхан. Хьуна ма-моьтту гІоьртина дац тхан гІуллакх. Йочанаш яхьеллехь а, декъа ду молха. Дууш а, я молуш а доцуш, латта кийча ду тхо тІеман цІергахь, цхьаь санна, массо а хІаллакьхиллалц. Са ма тийса. Сан докъа тІехула ваьлла бен, Шуьйта кхочур вац хьуна инарла. Алий вала, хьо хІунда веана?

Б у о т а: Со оьрсийн хьаькамо Евдокимовс, шуьшиь вовшашна вевзаш вара, тІегІохъа аьлла, веана ву шуна тІе, бакъдерг дІаала. Эрна цІий ца Іанош, шеца барт хилла, шу ца леташ ІадІахь, ша шух кьинхетам бийр бу боху. Ца кхоьруш, карадахка мегар ду шуна. Шен дешан да ву инарла. Яьдаь-даларг яІ, ма ницкъ бу-кх цаьргахь! Ма дукха бу-кх уьш, барам-чот а йоцуш. Чаккхе йоцуш цаьрца кьийсича а, тоьлар вац хьо, Батакъ. Дикка ойла яй, хІума де, хьан доха хІума дац хьуна, хуьлуш дерг имамна хуьлу. Хьуна дала кечдина эпсаран дарж ду. Суна а делла хьуна (*ротмистран эполеташ дІагойту*) Цул сов, совгІат ду кечдина. Мел лехча а, нахана ца хуьлуш болу аьтто, вай даха, ша тІебогІуш ма лаьтта хьуна. Евдокимов, Граббе, Фези, Ключенау вац хьуна-хьекъал долуш инарла ву хьуна. Шемалан седа дІабовш хилар гуш, вайнах дукхахберш цуьнгахъа узуш бу хьуна. Амма ца узу керста дукхавезаш-м – тІом кІордийна, машар безаш, Іен-баха паргІато езаш. ХІара ю шуьга яийтина прокламаци-кехат.

Б а т а к ъ: (*мохь тухуш*). ХумпІар, схьавоьл, хьажал кху кехате; хьажал, хІун боху Делан мостагІаша.

Х у м п І а р: Хьокху со а волалуш) Батакъ, хІун кехат ду иза?

Б а т а к ъ: Схьавоьл, хьо новкъа вац, ладогІал.

Х у м п І а р: Іэьх-вала де. ТІурнене вала веза. Со сайн керлачу нускалх ваккха гІерта... Дала хьеха.

С и й н а - Б І а ъ р г: ХумпІар, вай кхеро-м ца гІерта уьш.?

Х у м п І а р: Вай элий ду – нах лай бу.

Б а т а к ъ: ДІаваьл дІа! ХІун боху цара?

Х у м п І а р: (*буь ойуш*). О-ойт, даьдаьтІа кху кехатан! ЛадогІал. Шаьш шуна гуобина, дуьхьало ян гІортахь, хІоь-молха тІехецна, шаьш отур ду боху. Геза-Маьмин,ТІелхаган а бІошка шаьш Делан Іад хІоттийна, боху. Аша хестош, вазвина шун имам шу дІатесна, кхоьссина доьду хаьштиг санна, ведда, боху. Йийсар хилла, я вуьшта шайгахъа ваьллачунна кьинхетам бийр бу, боху. ТІаккха, хьагІад а йитина, машар бан беза, боху, хІунда аьлча шун мостагІий

оърсий бац, имам ву, боху. Оха бохург аша дахь, кхечу дуьнена девлча санна, хетар ду шуна.

С и й н а Б I а р г : Э...ХIе-хIе-е.. ча тоьшийла шайх-м. Суна дика бевза уьш. Мискъалан заррагал бакъ дац цара дуьйцург. Аьшпийн кIур бу. Вай кхеро дуьйцуш хабар ду. Оьрсийн тIуьлла бу, Буота, хьуна хаа лабахь. Гонна юкбахь тхо дац ткъа шу ду. ХIокху кхойтте а дийнахь сецна бац тIом. Хир хаьдда оьрсийн салтийн, гихь буьгуш бу чевнаш хилларш, кхузахь дIабухкуш бу белларш. Иштта ду хьал.

Б у о т а : Сан гIуллакх кху тIехь чекхдаьлла, хIун ала ас оьрсийн хьабкаме?

Б а т а к ь : Хьаштхиллачу дийнахь мохк ларбайта, сайн лаьмнашна орцах-ваккха кхаьбна ву, ала, со сайн дас-нанас. Къурд ала ца веьна, шотой сайх бийло. Даржах а, совгIатах а вохкалур воцуш волу со, аша дечу дехаро карзахвоху, ала. Лаьмнашна майранаш беца, ала. Амма, Буота, хьо кертахь воцург къен-миска а вац.

Б у о т а : (оьгIазе). ХIай, дуй гIуо хьох! Суна хьалха ахь «бIов» бахахь а, царна каравагIахь, декъаза-м хьо зуьдан кIеза а ду хьуна. Бурч юхкур ю, йохка ма ецца!

Б а т а к ь : (шаьлтанах катухуш) Дала хьеха дацара. ЖIаьла ду-кх хьо, хьобца хIун нисдийр ду. Сихха дIавала суна гучура.

Б у о т а : Лата делахь, хечех буржал хиллалц. Дийна висахь, тIаьхьара къурд ала-м дезар ду. (ДIавоьду)

Б а т а к ь : (цунна тIаьхьа а хьожий) ХIай, гаур яI!

С и й н а - Б I а р г : (мархашна тIехьара схьа а баьлла, Схьакхеттачу малхе хьабжна) Кху масех дийнахь ца соцуш деана догIа саца мегаш ду.

Б а т а к ь : Дела вайгахьа ву...Кхана сатосуш, Дала мукъалахь, Генгински полкана тIелетар ду вай.

Х у м п I а р : И ду хьуна дош!

Кирхьа

ЯлхалгIа сурт

Ламанан хьуьна юккъера ирзу. ТIеман гIовгIа. Буькъя кIур. Оьрсийн цхьам-зашна дуьхьал, шен терсмаймал тур а даьккхина, леташ ву Батакь. Шеца масех бIаьхо а волуш, цунна гIоьнна йогIуш Iайшат го, божарийн барзакь а тIехь. Баттара даькхинчу туьрца шена некъ мукъабоккхуш, цо хьалхарий, аьтту, аьрру а агIоррий мостагIий эгабо, доккха ков доккхуш. Iайшат тIекхачале Батакъя кхоь-виь салти вожаво, амма ша а, ехказа чевнаш цIийх лешаш, когаш тIехь латта ца луш, охьавужу. Оцу хенахь, ча санна, дера тIекхетий, масех салти дIа а кхуссий, тIехьодий, кхетамчуьраваьлла Батакь шен ги а тухий, шовдана йисте дIахьо Iайшата. ТIемалошка хилларг Сийна-БIарге дIахайта а олий.

I а й ш а т : (хьухIоьлла, Батакь ахдаьгначу дитта кIел охьа а вуьллий, голаш тIе а хуий, Батакьан даг тIе куьг а дуьллий). Дог деттало. Далла бу хастам, дийна ву. Ас чехкка чевнаш дIаехка еза кхуьнан. Ций дукха дIаихначух тера ду. (Юкь малъеш, чевнаш кисанца дIайоьхкуш). Хонаца йина чов кIорга ю, вуьш-м башха кхераме ца хета суна. Шен вуно онда ницкь бахьанехь, Дала мукъалахь, ца леш виса мега хIара. (ТIом боьдучу агIор бIаьрг а тухий). Сийна-БIаьрг вац вогIуш гуш. Ас хабар тоха ма-аьллера цуьнга. (меттахьхьевеи) Ва

Батакъ! Хьуна хезий? Вистхилахьа... хи мало деза кхунна. *(Чехкка длахьодий, шовдан тIера хи оьций, Батакъана корта хьалаайбеш хи маладо).*

Б а т а к ъ: *(меттавогIуш, бIаьргаиш боьллий)* Со мичахь ву? ХумпIар, хьо вуй хIара?

И а й ш а т: ХумпIар вац кхузахь. Иза тIом беш ву.

Б а т а к ъ: Хьо мила ву?

И а й ш а т: Далла бу хастам, цхьа дика меттавеана! Со чIогIа кхераеллера.

Б а т а к ъ: Ва хьо я... ва мила ву?

И а й ш а т: Со ца евза хьуна? Со Iайшат ма ю, Бикатун йоI.

Б а т а к ъ: Ванах, гIан ду-теша хIара... Я самах ду. Со ца кхета.

И а й ш а т: ГIан дац, наиб. Самах ду. Дикка хьажал соьга.

Б а т а к ъ: *(корта айбой, Iайшате хьожий)* ХIай даьдала хьо кху гIуллакхан! ВаллахI, ян а ма ю. Ва йоI, хьо муха кхавьчна кхуза, кху къап-къарс, дуй хьуна, юккъе?

И а й ш а т: Дера еана тIом бан. Шу тIелата доьлху аьлла сайна хезча, шуна тIаьххье сайн говрахь охьаеар-кха. ХIара тIера барзакъ, герз а сан вежарийн ду.

Б а т а к ъ: Хьо йоI ма ю. Тхо тхаьш а ларор ма дара.

И а й ш а т: Массарна а долчух дакъа суна а кхочу-кх. Вуьшта, цIий эца дезаш меттигаш яра. Кхо ваша ма вийна сан кху керстано. Чир ца оьцуш, уьш бита йиш яцара сан. Тахана гIоли хили сан йоьхначу ойланашна. Хьуна тIе кхачале масийтта вожийра ас.

Батакъ. Ас тамаша бо хьох. Ахь-м, тIара тоьхна, ХумпIар а вожийра. Хьо санна болу мехкарий Дала ма эшабойла махкана.

И а й ш а т: Чевнаш йинехь а, декхарийлахь хьо а ца висира. Чевнаш чIогIа-м ца Iийжа хьан? Ас сайга дало пхьола дина хьуна.

Б а т а к ъ: Баркалла. Дала сийдойла хьан! Iайшат, цхьаь алахьа, со муха кхавьчна хавий хьуна кхуза? *(Меттахьов, амма меженаша ла ца дугIу цуьнга).* ЭхI, эхI.. Я АллахI!..

И а й ш а т: Меттах ма хьелахь. Хьо чIогIа чевнаш хилла ву хьуна. Ас Делан балица ваьккхира хьо оцу Делан мостагIашна юккъера. Хьобца хилла муртазекъаш байинера. Уш гIазотехь декъалхилла.

Б а т а к ъ: *(цецволий)* Ма ехьа забар! КIело йина хилла-кх тхуна.

И а й ш а т: Хьо билггала дийна ву-вац хууш а яцара со, хьо вадийна йоьдуш.

Б а т а к ъ: Хьо ирча болх! Iайшат, цхьа дехар ду сан.

И а й ш а т: Ахь бохург дан со кийча ю-кх.

Б а т а к ъ: Хьайн Делан а, Элчанан а дуюьхьа, кхарда ма кхардалахь соьх. Чевнаш чIогIа хиларна, хьашавелла хилла хьуна со. ТIехIоьттича, дазлуш хиллера хIара. Цкъа а ца моьттинера суна, сайн дегIан чарх зудчо текхор ду. Ма эхь ду хIара.

И а й ш а т: Ас кхочушдинарг сайн декхар ду.

Б а т а к ъ: Ас цхьа совгIат доцуш юьтур яц хьо.

И а й ш а т: Хьо дийна висар ду суна совгIат. *(Ша-шега)* Ша суна мел веза ца хаьа цунна. Ца олуш Iен ницкъ бац.

Б а т а к ъ: Iайшат, хи кховдадехьа, детта цIий хаало суна багахь.

И а й ш а т: ХIокху сахьта. *(Хи маладо).*

(Оцу хенахь гучуволу Сийна-БIаьрг, шеца масех бIаьхо валош. Цуьнан карахь Батакъан ахдагна верта ду).

С и й н а - Б I а ь р г: ХIорш-м кхузахь хилла. Тхо шу лобхуш ма лийли. Батакъ, хьан верта карийча, хьо генавоцийла-м хиира тхуна. *(Верта гIевланга а*

дуьллуш). Муха хета хьуна?

Б а т а к ь: Ардангах хаьдда борз санна, кхузахь Гуьллуш ву-кх.

Темалойн аьзнаш: Дала маршалла дойла!

Г а й ш а т: Тоьал кхераме чевнаш ю.

Батакъ. Хумма дац, жаьлин даьлахк санна, чога ву со. Хара ца хиллехь, бакьдерг аьлча, гуллакх ледара хир дара. И божарийн духар хьакь ду кхунна.

С и й н а - Б I а ь р г: (самукьане, Iайшате хьобжуш). Хара-м, хьаха, ю юьззина йоI, цуьрриг ледара йоцуш. Батакъ, темалоша дуьйцу: хьуна те кхачале, жа те борз санна, телетта, кхуо масех салтий вожийра бохуш. Кенташна хууш ма ца хилла, хара йоI юйла. Хинца, шай-шай юьгур ю бохуш, забарш еш бу.

Г а й ш а т: (елакъежаш). Аша-м со льман лан доккхург ма йин.

Б а т а к ь: Хумпар ма ца го суна шуьца.

С и й н а - Б I а ь р г: (жимма Ийна). Хьо марша, иза даваьлла. Газотехь кхалхар хилла цуьнан. Дакъа лаьтте кховдо хьаладахийтина оха.

Б а т а к ь: Ма алахьа! Шега аьларг деш, дика гоьнча вара сан иза. Цхьа бутт бацара цо керла нускал далийна. Дала декъалвойла иза! Халахийти суна

С и й н а - Б I а ь р г: Оха эца ма-еззара чир ийцира цуьнан. Телатар дика чекхдели. Тенгенски полк нисса ах халлакйина вай. Хьуна хара болх ца хиллехьара, тхо-м Чехкар-Гоупана телата дагахь хиллера. Вуьшта, аренгахьа дагерта йора дин санна, южаллин тамна бу кентий вайн хьаьгна.

Г а й ш а т: Сийна-Баьрг, вайн Наиб сихха ца кхачо веза вай. Лор хьажийта везаш хьал ду цуьнгахь.

С и й н а - Б I а ь р г: Иза хала доцург ду. Кентий, схьялаел, хонс йоккхуш, вайна караеана гудалкх...

Темалойн аьзнаш: Хокху сахьта.

Кирхьа

Кхоалга дакъа

Ворхалга сурт

Гуш-Кобрта-юрт. Батакъан хусамера цхьа ца. Аьрру агор-кор. Аьтту агор-неI. Пенаца дечиган маьнга, тетесна куз а болуш. Цу тьехь Батакъ Гуьллу, некха клел гайба а болуш, шена хьалха Гуьллучу жайни те а хьобжуш. Пенах тоьхначу аннаш тьехь кхозу герз.

Сийна-Барг: (неI тухуш) Хей, цахь дуй шу?

Б а т а к ь: Да, Кьоранора, тхо-м цахь. Эхь!.. АллахI (Халлахьалаготту)

С и й н а - Б I а ь р г: Ма гатгахьа хьала, хьан чевнаш хинца а дика ерзаза ма ю. Ассалам Iалайкум!

Б а т а к ь: (куьг а кховдош). Ва Iалайкум салам! Ма дика ду хьо веана!

С и й н а - Б I а ь р г: Муха Iаш ву хьо?

Б а т а к ь: Деглаца вон вац со. Дика Iаш ву. Амма чу-аравала хинца а гора дац. Схьанехьа вала, охьахаа. (Дуьхь-дуьхьал охьахуу ший а.)

С и й н а - Б I а ь р г: Далла бу хастам! Хелисат цахь яц?

Б а т а к ь: Уьйтара оти чохь ю нана. Берашна хингал-чепалг дан герташ. Хун ду керла? Хун ду арахь?

С и й н а - Б I а ь р г: Дера, Батакъ, цуърриг лергана там хуьлу хIума ма дац.
Б а т а к ь: (Техилла). ХIун хилла?

С и й н а - Б I а ь р г: Шотойн тукхаман цIерах Евдокимов волчу вахана Сурайп, Шотой оърсийн Iедалана муьтIахь хир бу ала. ХIайт-аьлла хыйзаш ву, керлачу Iедалан тIам каралаца гIерташ.

Б а т а к ь: ХIан? (корта ластабой). Иийт, маржа яI-кх. ВаллахI, хир вара иза вийнарг Делан ялсаманехь. Бобха хIума! ТIаьхьарчу хенахь, амал еана алаша санна, вайх къехкаш вара иза. Дог-ойла дика яцара цуьнан. Тешам байнера сан. Цунна хьакьдолу таIзар дар тIедиллинера суна имама. Ас ор чохь вахкор ву иза. Цкъа со меттара гIаттийта ахь, дуй хьуна.

С и й н а - Б I а ь р г: ТIаьхьа ма хилахьара.

Б а т а к ь: ХIунда боху ахь?

С и й н а - Б I а ь р г: Мехкан-Кхиэло барт бина аьлла, и хIушт-пушт а дина, хьо Iуьллуш хиларх пайда а оьцуш, Шеларчу ТIелхагца хьала а бевлла, гIазакхий, Органан чIож дIалоцуш бу. Тахана-кхана Шуьйтахь хир бу. Чехкар-арахь санна, кхузахь гIап йилла дагахь бу уьш.

Б а т а к ь: (цец а волий). Ой! Це хала кху белхан! ЭхI-хIай! Це яла ахь дуйцучун!

ТIелхаг ямарт ваьлла, тов! ГIеххьа ханна захало ма вара иза Шемалан. Хьашт доцург дина. Яа-юха йоцуш вара иза? Шен сий дайи. Цул и дика болх вайна ца беш, шен яккхий тоьпаш ларйинехь ма тоьллера цунна. Бухадьдачу кемана тIера, мукадехкий санна, уьду. (ИрахIуттий) ХIара хIун ду мукъане а? Делан лаамца дуй-те хIара? Сийна-БIаьрг, ницкъ эшна вайн- и ду ша дерриг. Кху тIеман тIаьхьара гIортор хилла лаятар ву-кх со.Шадерриг хийцадаларх, со хийцалур вац.

С и й н а - Б I а ь р г: Батакъ, кхидIа ладогIа ца лаьа хьуна?

Б а т а к ь: Дийцал ахь? Цара динчо эргада ваьккхина со. Хиьна ца Iало со. (Чухула меллаша волало)

С и й н а - Б I а ь р г: Ткъа эскаршца хьалавогIучу полковника, нохчех ца тешаш, лекха берд гича, яккхий тоьпаш тохуьйту, боху, иза къайлах йолу тIеман бIов ю моьттуш. Цъхаццанхьа нах тоьпашца, шалгошца дуьхьалбуьйлу, боху. Амма Сурайп а, цуьнца бертахь волчу чIаьнтийн Дугас а, Буотас а, хилла машар бу, оърсийн паччахь вайна кIинтераваьлла, тIе, керлачу Iедало вайн ламаст, гIиллакхашна а, шарIана а дуьхьалойийр яц бохуш, сецабо уьш.

Цу тIе, Сурайпа кхул тIаьхьа Шотойн наиб ша хир ву бохуш, эладита а леладо. ДIавехккал Iовдал ву-кх иза.

Б а т а к ь: Сийна-БIаьрг, нохчочо, къиза ницкъ тIетеларах, изхье къурд аьлла дац. Бакьдац моьттург. Ас царна къурд эр дац. Сурайп бохучу оцу кIалацIолина шен кIесар-кIаг гуш бен гур яц сан меттиг. Даб аьлла, эккхяхь а. Цуьнан коьртана йоккха ю наибан чалба. Дера, «кхо бIаьрг» болчунна кара ма йина вайн цхьа ледара меттиг, цунна хиьна тахана вайн барт боцийла.

Сийна-БIаьрг. Цхьана доьзалехь а карош боцу барт оццул долчу тайпанашна юкьахь муха лохур бу? Цхьана тхов кIел Iаш волу ши ваша а вовшашца ца тарлуш хуьлу. Моьттург ца хили вайна. ХIун пайда бу вайн майраллин а, доьналин а? Вешан синош а ца кхоош, вай къийсарх, хIун пайда бу, маршо а, нийсо а вайна хирг ца хилча? Ма-дарра аьлча, имам а вацара вайна и яла гIерташ. Горий хьуна, вайх ца тешаш, даржашка дIахIиттош хилла шен суьйлий.

Б а т а к ь: (IайгIане велакъежаи). Оцунах-м со а кхетта хIинца. Сийна-

Бларг, ван мичахь ву-те хИнца имам?

С и й н а - Б I а ь р г: Цуьнан гЮьне догдохийла яц хьуна, Батакъ. Веда-на ларьян Геза-Махьма а витина, Эрсана вухаваьллера иза. Ткъа хИнца, суна хезнарг бакъ делахь, иза шен Суьйлийчу вухаваьлла, боху. Нохчийчоь цуьнан карараяьлла. ХИнца хьайн ойла ян еза ахь. «Ча а, борз а вовшахлетта, даьттан гуьмалг цхьогална кхаьчна», – олу.

Б а т а к ь: Хьо хIун ала гIерта?

С и й н а - Б I а ь р г: Хьо хьайн лаамехь тIеваха веза. Вайн наибаш, тхам-данаш а тIеобхуш бу, боху, гIазкхашна. Веданхойн Эдал, мартанхойн Саабдулла тIевахана, боху, кура борз ма яра Сабдулла.

Б а т а к ь: Кехат дохьуш Буота дехаре веъча, хIунда ца дира вай иза?

Хьан ма чIогIа ойла хийцаелла, ва Сийна-Бларг.

С и й н а - Б I а ь р г: Ас дерриге дуьстина. ХIетахь тIом бара, Батакъ. Эш-нарг а кIилло хилла, мостагIийн кара а ца ваха. Вайх мостагIий ца хкардо, ахь хIетахь ма-аллара, цаьрга вай сийсаз ца дайта.

Б а т а к ь: Ткъа хИнца?

С и й н а - Б I а ь р г: ХИнца вайн тIом чекхбаьлла. Хьайна а, хьайн накьо-сташна а цхьа аьгто баккхалой хьажа. ХIара изшам тIаьхьо хинболчу толаман закьалт а ларий. Ахь иза дахь, и бу хьуна шатайпа толам! «Хи буха воьдург чемхалгах а тийсало», – боху.

Б а т а к ь: *(шина буйнаца корта Iуьйдуш, оьгIазьобхуш.)* Вуйт, дуьне, яI-кх! Ма доккха хIума ду-кх хIара! ХИнциалц оьрсийн эткаша хьешна дацара шотойн латтанаш. Эрна хилла-те хИнциалц вай хьегна къа, Iенийна цIий, гай-тина хьуьнарш? Хьажал, Сурайпе! ЖIаьла, вон жIаьла! Дукха ца езаша хиллий ткъа сан меттиг! Собарде ахь! Хьалхара бал тайначунна газанан маIа яхана. Хьажахьа, Евдокимовс шега кховдийна «къинхетаме» куьг дIалаца кхийнарг. Гобаьккхина тешнабехк бу-кх.

С и й н а - Б I а ь р г: Дера бу. Вайн зударшначул хьалха хаьа вай дан дагадеь-нарг Соьлжа-Попахь. ДIаведча а, схьаведча а вала меттиг бац хьуна, Батакъ. Евдокимов хьовха, цуьнан ворхIий да волчу гIой а, ма диталахь Сурайпана хьайн дарж. Хьуна стенна оьшу, и нахана дIаделла, дакъазвала, хьаннашкахула, Iедалх лечкъаш, лелар. Цу тIе а, хьан могошалла ма яц хьалха санна, къена нана ю, хьалакхуьуш ши кIант ву. Вайшинна хИнциалц бIаьра ма-хьаьжжинехь ха-ьара вовшийн дагара, хИнца а хаа деза. Со хьан, Дала мукъалахь, тешаме на-къост ву хьуна. Хьобца Соьлжа-Попе ван а кийча ву хьуна со. Доцца аьлча, хьалха санна, хьан гЮьнча ву-кх со.

Б а т а к ь: *(Сийна-БIаьргана юххе охьа а хуий, цуьнан белша тIе куьг дуь-ллий)* Дела реза хуьлда хьуна. Цхьана агIор бокьлоь хьо, Сийна-БIаьрг. Вуьшта, имам эшнехь а, хIетте а лелийначунна докко ца ваьлла со. Цундела, ахь бохург дагахь мел къобал ца дахь а, дерриге а лерина, оьзна, ойла йийр ю ас. Шина аттах декхна шинар хила хала ду суна. Вуьшта, амалтна нах ца боьху цара?

С и й н а - Б I а ь р г: ХIан-хIа, тхамданийн муьгIахьалла тоьа царна. Вуь-шта, инарла хIума оьцуш, хIума езаш стаг ву. Ахь дашо туьма делча а, итт делча санна, вазвой, кхайкхаво, боху. Цундела, карахь сом-ком хилар новкъа дац хьуна.

Б а т а к ь: *(велалой)* Делахь-хIета, жухаргийн амал ю-кх цуьнан. Хезний хьуна:

Япелхуна гIардаш бугу,
Ахча делларг кхайкхош бугу,
Доцург Iоравоккхуш бугу,
Чежалган чурт дугIуш бугу!

С и й н а - Б I а ь р г: Цул сов, цхьаццаболчу наибашна а, тхьамдашна шен гIопера эпсарш а бовзуйту боху цо. «А ну-ка наш казацкий танец покажь гостям», бохуш, шен IалагIазкхий халха а бохуш. Ткья уьш «ас-са, ас-са», бохуш цIингаш бетта буйлало, боху. Шен дика кеп хилча, ша а болехь хьовза, боху. Амма сихха гIеллой: «Сил уже нема. Все выкурила оканная война», – олу, боху. Ас стенна дуйцу хIара. Хьюо цига дIакхьачча, хьайна а гур ду хьуна. Вуьшта, и сурт-кеп хIиттош цо лелош дерг хIилла ма дай, вайн нохчийн баьччанаш эшаман эхьах кIелхьарабаха гIерташ. Гой шуна, вайн кыйса хIумма а ма дацара бохуш. Ша шуьца тIом беш вацара, шен мостагI имам ву бохуш. Россин бен ницкъ кхочур бац шуна паргIато яла. Цо, нохчо човха ца веш, цкьачунна лов, боху, цуьнан «кIохцале» амал.

Б а т а к ь: *(яйн йовхарш тоьхна)* Хаза дуйцу ахь. Сийна-БIаьрг, и туьйра хьан дийцина хьуна?

С и й н а - Б I а ь р г: Цигахь хиллачара. Данне а туьйра дац. Амма, цхьабакь-ду, мацах, коьжалг туьйсущ, уьшалара бутт баккха гIиртина чIебарло санна, хьо IадIахь, гIуллакх ледара хир ду.

Б а т а к ь: ВаллахIи хаац, Сийна-БIаьрг. Сан коьртехь ойланийн уьйриг хилла.

С и й н а - Б I а ь р г: ВаллахIи-биллахIи, иза хьуна а, нахана а пайдехь хIума дацахьара, сан и ала мотт керчар ма бацара. ТIехула тIе, муьлхха а Iедал Делера ду, цунна муьтIахь цахилларг Далла дуьхьал ву олуш, хезна суна.

Б а т а к ь: Дика ду. Цхьа ши де даьлча, схьакхетахь. Со кийча хир ву хьуна. Цхьа ши накьост хилийта хьайца.

Хелисат: *(чохьхайолуш)* Ватта, Сийна-БIаьрг, хьо вац хIара! Марша вогIийла! Хьо веьнийла ца хаьара суна-м.

Сийна-БIаьрг. Могашалла муха ю хьан?

Хелисат: Вон яц. Сийна-БIаьрг, арахь хьан накьостий бу-кх хьо хьоттуш. Ас дехар дарх, чубахка ца туьгу уьш.

С и й н а - Б I а ь р г: Со хIинцца араволу. Батакь, хIун ала ас вайн кIенташка?

Б а т а к ь: Ахь соьга аьлларг ала-кх. Мехка-Кхиэлан сацам хиллехь, оьрсашна дуьхьало ма е, ала. Шайн довха чай молуш, цIахь Iе, ала. Амма, хIа-хIане ма-эллинехь, кийча хила, ала. Кхин дIадерг замано гойтур ду. Тешна хилалахь, маршоне болу безам вайн кьоман даг чохь даима а лаьттар буйла!

С и й н а - Б I а ь р г: Иза а бакьду, Батакь. Хьо нийса лоб. Ткья кIентий, ахь ма аллара, цIа бахийта беза. МогIарчу бIахойл тIехбевлла цара дина хIума дац. Соьга арахь хьобжуш бу. Вайн гIуллакх дийца гIазкхийн бIонан хьаькамах кхета везаш ву со. Со дIавоьду. ГIала ваха кийча хилалахь. Со схьакхетар ву хьуна. Дала ша резаволчунна тIехь ка-аьтто бойла вайн!

Кирхьа

БархIалгIа сурт

I

ВорхIалгIачу суьртан декораци. Суьйре. Гийла узам а беш, герз цIандеш Iаш ву Батакъ. Юххехъ Iаса. Ценкъа тесначу истанга тIехъ куьйга тегар деш Ia цуьнан нана, нахехъа агIо а берзийна. *(Батакъех Дика олу цо.)*

Хелисат: Ва, Дика, суна хезнарг бакъ дуй?

Б а т а к ъ: ХIун ду и ?

Хелисат. ГIазкхий Шуьйта хъалакхачна ма, боху. Кешша гIо хьо болх! Хъан меттиг езаелла Сурайп цаьргахъа ваьлла, боху. Хъажал, нах муха бу; багахъ цхъаь, дагахъ- кхин. Хьо санна дог цIена бац. Чу-каре йолуш, вешечул тIех тешаш доттагIа ма вара хъан иза.

Б а т а к ъ: Сийна-БIаьрго дийцира суна. Ша ма-барра дIаьвше лаьхъа хилла иза. Суна моьттура, Iаьнарца Iаь йогIуш сайн доттагI ву. Со кхийти, нана, соьца дика бен, вуон декъа и доттагI ца хиллий. Зуьдан хабарш дуйцуш, сан дарже сатесна, дагавалар доцуш, гIазкхашна шен муьтIахъалла гайтина. Ледара хIума хилла, чета тIулг а боьллина лелаш. И буйнара валар-м сан бехк бара. Амма бакъдац цунна моьттург, со велла вац, дец хъуна, хIинца а.

Хелисат: Дика, со кхоьру. Хъан ши кIант ца лерича, хьо цхъаь бен ма вац сан висина. Хьо цкъачунна къайлаваьлча, бакъахъа хетара суна.

Б а т а к ъ: Къайлаваьлла, ас хIун лелор ду. Сан хIинца могшалла ма яц, вижар, гIаттар, яар доцуш хъаннашкахула лела. Хъалха-м шелонах, мацаллех БIокъажор доцуш, лелла вара со.

Хелисат: Гуьржех дIагIур вар-кх, церан къизаллех ларлуш. ГIазкхий дера хир бу, масийтта шарахъ хиллачу тIамо цабезам кхоьллина.

Б а т а к ъ: Даймакхакх ваьлларг декъаза стаг ву, нана. Вина Даймохк мазал мерза бу. «Нехан махкахъ эла хуьлучул, шен махкахъ лай хилар тоьлу», – олу. Со цхъанхъа гIур вац. Ткъа хIинца къайлаваьлча, со кхеравелла веддарг хуьлу. Кхана кху кIоштахъ «гIуьгI» дина дуйцуш хир дара Iумаран Батакъ къайлаваьлла, ведда бохуш. Со ца кхоьру. Кхоьруш верг, нана, говрахъ велахъ а жIаьло лаьцна, олу. Сурайп суна гур богIа гIертахъ а, со нахаца вуон ца хилла.

Хелисат: Ва, Дика, хьо Шемалан наиб хилла аьлла, хьо цара лацарна ма кхоьру со. Ларвала веза.

Б а т а к ъ: Дала хъеха дац! Шек ма ялахъа, нана. Дала динарг бен дац таIзар. Со дайнчхал башха шек ца волу Цу тIе, со схъалаьцна ирхьолларх церан тодала хIума а дац. Цхъабакъду, Сийна-БIаьрго тIетелюш цхъа хIума ду суна. Хъайн лаамехъ Соьлжа-гIопе а гIой, хъайн гIуллакх дийца бохуш. Оцу Сурайпа йина ямартло дагахъ кхетта суна, цуьнан хIуттаренна гIур вара со цига. Амма со кхоьру царна ас лелориг мекарло хетарна... Хъажал, шех къинхетам баре дог дохуш вайна тIевеана ламаро бохуш, цара догэтирна кхоьру со. И соьга лалур дац. ХIун дича, хIун хир дара-те бохуш, ойланаш йо ас. Далла лаахъ кхаж бала а мега.

Хелисат: Хъайн даго къобалдийриг де. Дика, хъуна ма мотгалахъ, со сайх кхоьру. Суний, тIерачу Даллий-х хаьи и! Сан гIуллакх-м тускар чу хаочу даьллера. ДухъалдIа, Дика, хьох а, хъан арахъ ловзучу берех а къахета-кх. Нана мукъане елара церан. ТIаккха-м яла а хала дацара.

Б а т а к ъ: Зуда-м башха товш дер вацара со. Цхъаь санна, кхоь ялийна, ткъа тахана цхъа а яц. Иза хъехо ца оьшу. Дуйненан марзо лобху хан яц хIара. Маржа яI, хIара йирзина ца йовлу чевнаш. ТIекIелваьлла Iачохъ дацара сан гIуллакх.

Хелисат: *(цец а йолуш)* Вагтай, Дика, ма алалахъ иштта. Иштта лелла вер вуй хьо? Цхъа стен хIума ма еза кху чохъ. Со къан ма елла. Базбелла шерийн мохъ.

Б а т а к ь: Нана, со кхета хьох. Хьуна лаарх пайда бац, (бIаьргаш хьала а хьажош) Дала хIун боху ца хиъча.

Хелисат: Суна луург лаа хьуна цунна а. Хьо иштта Iашшехъ нах шайн гIуллакх деш бохку. Ялочо ялош, ядочо ядош. Хьажал Сурайп шен сурт санна хаза зуда йоллушехъ, тIе маIа-мозно хьаяза цолу йоIстаг а ялийна, охьахиъна. Массо а воллу шена йогIург яккха гIерташ. Хьайн ойлае. ХIинца со дийна йоллучуъра ахъ цхъаъ яляяхъара, ас сайн йоI санна, лелор яра иза.

Б а т а к ь: ХIинца кху гIуллакхан цхъа йист ялчакъана, хьовсур ду вай. И бераш хьуна кIордийний хаъа суна.

Хелисат: Лакхакъарчу Бикату йоI Iайшат, хьобга чIогIа безам болуш ю бохуш, хезнера суна.

Б а т а к ь: *(ца тешиш)* Собыгий? Ахъ баккъал бохий? Со веза, тов! Иза-м суна хьалха цхъа беран гIорза ма ю. Вуьшта-м, хIуьттаренна ца аьлча, ала хIума доцуш, яхъ йолуш, къонах стаг ю иза. Нана, доцца аьлча, и бакъ делахъ, хьайн куьйга сан ши ойла вовшахлатоза ца Iий-кх хьо. Хьуна мичара хаъа? Дац хьуна и хъан шабар-шибар доцуш. *(ша-шега)* Сан десара, дикалла шегара йоккхур йоцуш ма ю, цу тIе, Маьлха-Аьзни санна, хаза а ма ю, дуй-деци хьуна.

Хелисат: Дика, и муха делахъ а, ас бохург де ахъ. Со дIаялахъ, тIаккха ма вуьсу хьо гуттар а цхьалха.

Б а т а к ь: Нана, вайн уьйтIахъ цхъа татанаш ма хеза суна, хьажакъа и хIун ду.

Хелисат: Дика, чехка вайн бешарчу чардакх тIе а валий, къайлавалахъа. Со кхоьру. «Кхийринчун нана ца йилхина», – олуш ду. Берашка ала-м аьллера ас некъ ларбе.

Б а т а к ь: (герз маьнги кIел а тогтий) Пурба дац, нана, цу хьокъехъ кхин йистхила. Со цхъанхъа а гIур вац. Дела сан вац, со Делан а вац, со кху чуьра меттахвервелахъ, Никалай-паччахъ вагIахъ а. ГIой хьажа.

Хелисат: Дала Iалашвойла. ЦIа даьхкина бежнаш хила а мега уьш. *(арайолу куьйгатегар дуьтий)*

Б а т а к ь: *(хаьн тIе хIоттийна ши куьг долуш)* Котам а хилла вехачул, нIаьна а хилла велча тоьлу! Са эца мулкалмовт деача а, шекверволуш вац со.

(Екхаелла, серлаяьлла, шеца Асет а йолуш чохъайолу Халисат)

Хелисат: Дика, ас цхъа хаза кхакъ бокху хьобга. АлхьамдуллилахI! Хастам бу Хьуна! Сан доIанна жоп делла Ахъа... Iайшата яийтина Бикатун лулахо ю хIара. Асет ю кхуьнан цIе. Хьох изъхъ хеташ, ас халла чуялий.

Б а т а к ь: *(та а луш, мекхаш то а деш)*. ЭхI-хIай! Дала бакъдойла иза.

Асет: Суьйре дика хуьлда, ваши! ХIун хьал ду хьобгахъ, Iалой шу?

Б а т а к ь: Дика дохку, алхьамдуллилахI... *(Iанта тIе куьг хьажийна)* Охьалахлал эцца... Tаккха хIун боху Iайшата? Суна-м цо суо вицвина моьттура.

Асет: *(елакъежна)* Дера ца вицвина... Шен дог даста со йолчу кест-кеста йогIу и. Сан дика лулахо ю иза. Хъан цIе цуьнан дагна тIемаш долуьйтуш ю. Доцца аьлча, хьо резавелахъ, хьобга ян, хьобга дог кховдо а реза ю-кх иза. И хьобга дIаала яийтина ю-кх со. ДIаала боху хьобга шен дог-ойла даггара хилар. Цунна тайнарг хъан стогалла, майралла, хъан адамалла ю. Ваши, ахъ ша езаш тIезцаре чIогIа сатесна ю иза.

Б а т а к ь: Безам цкъа а аьшнаш бина вац со. «Безам цIе яц, летта баьлча –бай-

алац», – олу. Хинца сан синан пхьалгИи чохь гIаьттина иза. Самах тар тийсина ойланаш самайоу цо. Даггара еза суна Iайшат! Со цунна декхарийлахь ву.

Халисат: (елаелла, балда а озош) Хьажахьа, Деллахьа! Дукха ца езаш хиллий!.. Асет, Бикатус хIун боху? Реза юй хIара?

Асет: Ю дера. И реза ца а хилча-м, со кхуза ян а хIуттур яцара.

Б а т а к ь: (*хазакхеташ*) Дика ду. Дика хилла ца Iаш, дукхе-е а дика ду. Дуй-деций хьуна, нана, со эвхьазаваккхаз а ца Iий-кх хьо. Бакьдерг хьуна дезахь, еза-кх суна Iайшат! Асет, шовдан хи санна, цIена безам бу хьоега, ала Iайшате. ЙоI зезагах тера ю: и йолчохь хазалла ю. Вайн Дела реза хуьлда хьуна и кхаь бохьуш еьначу. Амма цхьаь ду, кху сахьта ас тода я нисда сан карахь цхьа а хIума доций хууш юй-те иза? Вайн Iедал доьхна. Шотойн лаьмнаш дIалаьцна гIазкхаша. Къанлуш вогIучу соьца шен жималла йойурий-те цо? Барзо аьларг хаьий хьуна? Цхьа зама яра шен, аьлла цо, цаьпцалгана кхоссаелча, лекь бага а догIуш. Со жимма кетар кач тилла ву. Лелла-а борз ю. Цу тIе, со хинца а кхоч-чух товелла вац. Хала чевнаш хилла ма ву со, тIехула мекха такхийча санна.

Халисат: Сан кIанте ягIахь, Дала а, наха а делча санна, Iийр ю-кх иза. Туь-кана чохь санна, шадерг долуш. Со марнана хир яц – нана санна хир ю. Безамо, тешамо, гIиллакхо латгадо, дебадо беркат.

Асет: Баба, Iайшатна хьо дукхаеза...Ваши, Iайшатна дика хаь хьуна, оьрсий, Телхаг хьалха а волуш, Шуьйта хьалакхавьчий. Цундела кху халачу сахь-техь хьуна юххехь хила лаьа цунна. Хьо дукхавеза цунна.

Б а т а к ь: (хан тIе хIоттийна ши куьг долуш) Дала бакьдойла и! Беза мах бала реза ву-кх со. Кху дуьненахь тахана санна, сакьераделла вац со. Башха могуш дацахь а, тIаьхьарчу когаш тIе даьлла дегI. ХIара шадерг а цхьа туьйра-нахь санна, хета суна.

Асет: Дала мукьалахь толур ву хьо...Ваши, со сиха ю. ХIун ала ас Iайшате?

Б а т а к ь: Тахана дуьненахь а, кхана эхартахь а сан зуда хир ю хьо, ала. Хьоега болу сан безам цкьа а шеллур бац, ала. Кийча хила, ала. Хьо тховссехь дIайига нах богIур бу, ала.

Асет: Дика ду, Ваши. Дала диканиг дойла! Дала барт цхьаь бойла! Дала тIаьхье беркате йойла! Гуллакх иштта делахь, ас сихха кечло эр ду цуьнга.

Б а т а к ь: Дела реза хуьлда хьуна! Дала сийдойла! Нана, езачух кучанна кIади лолахь кхунна. Цул тIаьхьа, чехка ши кIант вахийта вайн гергарчу нахе хаам бан. Сийна-бIаьрг, муртазекьаш схьакхайкха беза. ДIахайта шотошка со тховса зуда ялош вуйла! Шуьйтахь гIазкий бу аьлла вай доха мегар дац. Тховса доккха ловзар хила деза. Нохчо, нохчийн къам дуьне мел деха, эшна хир дац шуна!

(*Сийна-БIаьрг хьалха а волуш, гучубовлу муртазекьаш*).

С и й н а - Б I а ь р г: Бакь дуй тхуна хезнар?

Б а т а к ь: Бакь ду. Сийна-БIаьрг, Дела цхьаь хилар санна! Сихое нускал схьадало. Iайшат ю соьга йогIуш...ЖиргIий, пондаррий хьерадаьлла хилията! (пондар бека, Сийна-БIаьрггий, Халисатгий хелхадолу. Муртазекьийн аьзнаш: Iайт, гора дика бал-яI-кх! ХIорстоь...тох ва хIорс! Кьонах ву вайн наиб! (Ма-жарш йовлу)

Кирхьа

Нохчийн Республикин къоман политикин, араьарчу зIенийн, зорбанан, хаамийн Министерствон пачьалкхан бюджетан учреждени «Литературин-исбаьхьаллин журнал «Орга».

Арадолу нохчийн маттахь.

Журналана регистраци йина 2014 шеран 29-чу январехь Нохчийн Республикехула йолчу зIенан, хаамийн технологийн, шуьйрачу коммуникацийн декъехь тергояран Федеральни службин Урхаллехь.

Регистрацин хьокъехь тоьшалла ПИ № ТУ 20-00088.

Журнал зорботьхна АО ИПК «Грозненский рабочий», 364021, Соьлжа-ГIала, Интернационални урам, 12/35.

Тираж - 1000 экземпляр. Заказ № 1217   Бинна мах